Беларускае гістарычнае таварыства

54

Беларускі гістарычны зборнік

Беласток 2021

Białoruskie Towarzystwo Historyczne

Skład: Adam Pawłowski
Korekta: Witalis Łuba
Wydawca: Białoruskie Towarzystwo Historyczne
Adres redakcji: 15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, tel. 85 744 61 11
E-mail: ebma@interia.pl
Strona internetowa: http://bzh.kamunikat.org
Nakład: 500 egz.
Zrealizowano:
- dzięki dotacji Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji,
- przy pomocy finansowej Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego

Ministerstwo
Spraw Wewnętrznych
i Administracji

Na okładce (I strona): Табліца з гадзінамі планет з рукапісу Супрасльскага манастыра, (IV strona): Старонка з планетніка з выявамі знакаў задыяка з рукапісу Супрасльскага манастыра.

Spis treści

artykuły

materiały źródłowe

artykuły recenzyjne

In memoriam

Contents

academic papers

Наталля Сліж
(Гродна)

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9907-9761

Астралагічныя веды пра свяціла і планеты ў рукапісе Супрасльскага манастыра[1]

Рукапіс Супрасльскага манастыра даўно ўжо патрапіў пад увагу даследчыкаў, але асноўным прадметам вывучэння быў твор „Арыстоцелевы варота” ці „Тайна тайных”. Часта фігураваў у гістарыяграфіі як віленскі спіс ці зборнік[2]. Ён захоўваўся ў Вільні, а зараз — у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі[3]. Аўтар яго невядомы. У ім утрымліваюцца палітычныя парады, якія быццам бы даваў Арыстоцель Аляксандру Македонскаму, а таксама тэксты па фізіягноміі, камянях і іншыя. „Арыстоцелевы варота” маюць арабскае паходжанне. Твор быў вельмі папулярны ў сярэднявечнай Еўропе і перакладаўся на розныя

1 Даследаванне выканана дзякуючы навуковым стажыроўкам пры Нямецкім гістарычным інстытуце ў Варшаве і пры Універсітэце ў Беластоку па праграме „Салідарны з Беларуссю”.

2 А. Соболевский, *Переводная литература Московской Руси XIV-XVII веков: библиографические материалы*, Санкт-Петербург 1903, с. 419-423; М. Сперанский, *Из истории отреченных книг. IV: Аристотелевы врата, или Тайная тайных*, Москва-Санкт-Петербург 1908; Е. Карский, *Белорусы*: т. III: *Очерки словесности белорусского племени. Старая западнорусская литература*, Петроград 1921, с. 52-59; W. Ryan, *The Old Russian Version of the Pseudo-Aristotelian „Secreta Secretorum”*, „The Slavonic and East European Review”, 1978, no. 56 (2), p. 242-260; той жа, *The Onomantic Table in the Old Russian Secreta secretorum*, „The Slavonic and East European Review”, 1971, vol. 49, no. 117, p. 603-606; Л. Станкевич, *Рукописный сборник гадательно-астрологического содержания XVI в. („Аристотелевы врата, или Тайная Тайных”) из фонда Национальной библиотеки Беларуси*, [у:] *Материалы международной электронной конференции „Книжная культура пограничья Славии Восточной и Западной (ноябрь 2007 г.)”*, http://www.knizhkult.narod.ru/Stankevich.htm [дата доступу: 18.08.2021]; Н. Перавалава, *Прыметнік у „Арыстоцелевых варотах” (XVI ст.)*, „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагогіка”, 2002, № 3, с. 38-41; тая ж, *Асаблівасці скланення лічэбнікаў у старабеларускім перакладзе „Арыстоцелевых варот” (XVI ст.)*, „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка”, 2003, № 1, с. 47-52.

3 *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских*, сост. Ф. Добрянский, Вильна 1882, с. 463-465; Навукова-даследчы аддзел кнігазнаўства Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі (далей: НББ), № 091/276К.

мовы[4]. З рукапісу надрукаваны часткова і цалкам „Арыстоцелевы вароты”[5] і „Поучения Луннику” (1465/1466 г.)[6]. У рукапісе яшчэ змешчаны астралагічныя творы, якія раней глыбока не аналізаваліся. Мэта дадзенай працы прадставіць астралагічныя веды пра свяціла і планеты ў тэкстах.

Па палеаграфічных знаках рукапіс датуюць 60-мі гадамі XVI стагоддзя[7], але па змесце даследчыкі адносяць да другой паловы XV стагоддзя[8]. Па астралагічных тэкстах таксама відавочна, што яны паўсталі ў гэты перыяд. У адным з тэкстаў згадваецца дата 1494 года, як будучы год. Таму можна казаць, што пераклад зроблены ў XV ст., а перапісаны з арыгінала ў XVI ст. Творы, звязаныя з астралогіяй, фізіягноміяй, нумералогіяй, варажбой, адносяцца да катэгорыі таемных ведаў, якія не былі прызначаны для шырокай публікі. Аднак такі падбор тэкстаў пад адной вокладкай яскрава сведчыць, што збіраліся яны спецыяльна. Для таго часу гэта не была ўнікальная з’ява. Цікавасць да падобных ведаў набыла распаўсюджанне ў Заходняй і Усходняй Еўропе з часоў Сярэднявечча. Усе тэксты ў рукапісе напісаны адным почыркам. Пачатак новага тэксту, раздзела ці важнай інфармацыі вылучаецца чырвоным колерам, што сведчыць пра разуменне перапісчыкам зместу.

Супрасль як месца захавання рукапісу. Разам з хрысціянствам у Кіеў прыходзіць не толькі рэлігійная літаратура, але і астралагічная. Рэлігійныя цэнтры становяцца бібліятэкамі, дзе захоўваюцца рукапісы рознага плану. Было б памылкова думаць, што хрысціянства ніколі не было звязана з эзатэрыкай, магіяй, астралогіяй і інш. Альберт Вялікі, Фама Аквінскі, Роджэр Бэкан і шмат іншых асоб фігуруюць у гісторыі развіцця гэтых накірункаў.

Супрасльскі манастыр быў важным духоўным і інтэлектуальным цэнтрам[9]. Калекцыя кніг сведчыць пра зацікаўленасць духавенства

4 M. Manzalaoui, *The Pseudo-Aristotelian ‘Kitāb Sirr Al-Asrār’. Facts and Problems*, „Oriens”, 1974, vol. 23/24, p. 147-257.

5 М. Сперанский, *Из истории отреченных книг*, с. 135-179; *The Secret of Secrets: The East Slavic Version*, Introduction, Text, Annotated Translation, and Slavic Index by W. F. Ryan and M. Taube, Warburg 2019.

6 О. Лицкевич, *Использование лунного календаря в ВКЛ*, „Беларуская даўніна”, 2015, вып. 2, с. 98-127.

7 Л. Станкевич, *Рукописный сборник*...

8 Н. Ивашина, Е. Руденко, *Манускрипт № 091/276К (Виленский сборник) из Национальной Библиотеки Беларуси,* „Latopisy Akademii Supraskiej”, t. 7: *Dawna cyrylicka księga drukowana: twórcy i czytelnicy*, 2016, с. 71; О. Лицкевич, *Использование лунного календаря в ВКЛ*, с. 116-121; *The Secret of Secrets*, p. 129.

9 А. Миронович, *Супрасльский монастырь в конце XV - середине XVI в. как религиозный и культурный центр*, [у:] *Славянская Библия в эпоху раннего кни-*

ў розных галінах ведаў. У бібліятэцы манастыра захоўваліся астралагічныя і астранамічныя працы. У спісе 1557 года згадваліся творы Казьмы Індзікаплава „Хрысціянскага тапаграфія”, багаслова Іаана Дамаскіна „Дакладнае выкладанне праваслаўнай веры”, „Талковая Палея”. Так, у працы Дамаскіна ўтрымліваюцца главы, якія даюць апісанне Сонца, Месяца, Юпітэра, Меркурыя, Марса, Венеры і Сатурна[10], знакі задыяка і стыхіі[11]. Інфармацыю пра зоркі, неба, Месяц можна было знайсці ў „Талковай Палеі”. У бібліятэцы Супрасльскага манастыра захоўваліся два асобнікі: адзін пачатку XVI стагоддзя, другі — 1603 года. Цалкам тэкст Палеі быў уключаны ў рукапісны Сборнік XVII стагоддзя[12]. Рэлігійны зборнік „Ізмарагд” складаўся з розных павучальных твораў[13]. Сярод іх былі тэксты па астралогіі пра Сонца, Месяц і планеты на аснове „Шасцідзёна”, аб вясеннім раўнадзенстве. У бібліятэцы Супрасльскага манастыра захоўваліся два экземляры за XVI і XVII стагоддзі[14]. Варта згадаць яшчэ Супрасльскі біблейскі зборнік 1507 года, які быў створаны Мацвеем Дзясятым. У ім асобна змешчаны каляндарныя тэксты з табліцамі календара Месяца і медычны астралагічны каляндар, у якім суадносяцца знакі задыяка і часткі цела[15].

гопечатания: К 510-летию создания Библейского сборника Матфея Десятого, отв. ред. А. А. Алексеев, Санкт-Петербург 2017, с. 213-234.

10 Астралагічныя тэрміны як назвы планет, задыяка і інш. падаюцца ў тэксце з вялікай літары.

11 *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки*, с. 101-106; М. Нікалаеў, *Палата кнігапісная: рукапісная кніга на Беларусі ў X-XVIII стагоддзях*, Мінск 1993, с. 97; Д. О. Святский, *Астрономия Древней Руси*, Москва 2007, с. 347-353; Д. Скварчэўскі, *Развіццё астраноміі і хрысціянскай касмалогіі ў Вялікім княстве Літоўскім у XIV-XVII стст.*, „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта”, 2015, № 2, с. 3-4.

12 Lietuvos mokslų akademijos centrinės bibliotekas Rankraščių skyrius (далей: LMACB), f. 19–83, l. 20–32v; *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки*, с. 144–145, 150, 444; М. Нікалаеў, *Палата кнігапісная*, с. 105–106; Д. Скварчэўскі, *Развіццё астраноміі*, с. 3–4.

13 М. Чистякова, *К вопросу о структуре и источниках 3-й редакции Измарагда (на материале списка БАН Литвы, ф. 19, № 240)*, „Senoji Lietuvos literatūra”, 2008, no. 26, p. 121-181; С. Темчин, *Матвей Десятый и составление третьей (литовской) редакции Измарагда*, „Kalbotyra”, 2009, t. 54 (2), p. 169-178.

14 LMACB, f. 19-240, l. 625v, 682v; *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки*, с. 383, 385; М. Нікалаеў, *Палата кнігапісная*, с. 97, 100-101.

15 Б. Морозов, Р. Симонов, *Датировка и атрибуция медико-астрологических расчетов, приписанных к травнику 1534 года*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2004, № 15-18, с. 6; Р. Симонов, *Математическая и календарно-астрономическая мысль Древней Руси: по данным средневековой книжной культуры*, Москва 2007, с. 134-135; Г. Гайдук, *Доклассическое естествознание Восточной Европы конца XV — середины XVIII в.*, Минск 2010, с. 46-50;

Як бачым, у бібліятэцы манастыра былі творы, звязаныя з астралогіяй. На нашу думку гэта магло быць не толькі звязана з наяўнасцю астролагаў сярод духавенства манастыра, а таксама з цікавасцю да астралогіі фундатараў манастыра — роду Хадкевічаў. Яго прадстаўнікі былі вельмі паспяховымі на той час і зрабілі добрую кар'еру. Яны маглі звяртацца за парадамі да астролагаў. Хадкевічы карысталіся бібліятэкай манастыра, згадвецца пра вяртанне кніг Юрыем Хадкевічам[16]. Ускосна пра цікавасць да астралогіі ў родзе сведчыць фундацыя троцкім ваяводам Аляксандрам Хадкевічам друку астралагічнага календара Юрыя Лемкі[17].

Перакладчыкі. У тэкстах рукапісу не сустракаецца подпісаў, згадак на асоб, якія маглі перакладаць астралагічныя творы. Пераклады сугучны дзейнасці жыдоўскай групы інтэлектуалаў у Кіеве ў другой палове XV стагоддзя. Найбольш яскравыя асобы з гэтага кола былі Захарый (Схарыя) бен Аарон і Маісей бен Іакаў[18]. Захарый скапіраваў у Кіеве ў 1468 годзе астранамічны манускрыпт Аль-Ферганы[19], які быў перакладзены Якавам Анатолем (1194-1256)[20]. Пра Захарыя адзначаецца, што ён быў у складзе пасольства Міхаіла Алелькавіча[21], калі ён

А. Романова, *Комплекс календарно-астрологических таблиц в Супрасльском сборнике*, [у:] *Славянская Библия в эпоху раннего книгопечатания: К 510-летию создания Библейского сборника Матфея Десятого*, отв. ред. А. А. Алексеев, Санкт-Петербург 2017, с. 208-212.

16 *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки*, с. XXII.

17 *Kalendarz świąt rocznych na rok 1612 Gerzego Lemki*, Lublin 1611.

18 В. Перетц, *Материалы к истории апокрифа и легенды*, т. 2: *К истории Лунника. Введение и славянские тексты. Дополнения к истории Громника и указатели к вып. 1 и 2*, Санкт-Петербург 1901, с. 44; W. Ryan, *The Old Russian Version*, p. 244; M. Taube, *The Spiritual Circle in the „Secret of Secrets" and the „Poem on the Soul"*, „Harvard Ukrainian Studies", 1994, no. 18 (3/4), p. 342-355; той жа, *The Kievan Jew Zacharia and the Astronomical Works of the Judaizers*, „Jews and Slavs", 1995, no. 3, p. 168-198; той жа, *The Fifteenth Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers: Is There a Connection?* [у:] *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages*, Moscow 2005, p. 185-208; той жа, *Transmission of Scientific Texts in 15th-Century Eastern Knaan*, „Aleph: Historical Studies in Science and Judaism", 2010, vol. 10, issue 2, p. 314-353; С. Темчин, *Схария и Скорина: Об источниках виленского ветхозаветного свода (F19-262)*, „Senoji Lietuvos literatūra", 2006, no. 21, p. 303-309; О. Лицкевич, *Использование лунного календаря в ВКЛ*, с. 113-116.

19 Аль-Фергані — вядомы персідскі навуковец IX ст. Яго праца *Arabis Chronologica et astronomica elementa* была надрукавана на латыні ў 1590 г. і мела вялікае значэнне для развіцця навукі.

20 M. Taube, *The Kievan Jew Zacharia*, p. 171-172.

21 M. Taube, *Transmission of Scientific Texts*, p. 332-333.

прыязджаў у Ноўгарад Вялікі ў 1470-1471 гадах[22]. З візітам Захарыя звязваецца ерэтычны рух у Маскоўскім княстве[23]. Міхаіл Алелькавіч быў заможнай і ўплывовай на той час асобай. Ён мог дазволіць прымаць на сваім двары адукаваных асоб. У Алелькавіча былі высокія амбіцыі і далёка ідучыя палітычныя планы. Таму для гэтага ён мог карыстацца паслугамі астролага, што было нармальнай з'явай у гэты перыяд. Да таго ж Алелькавіч быў праваслаўнага веравызнання. Перакладзеныя тэксты набылі сваё распаўсюджанне праз праваслаўныя цэнтры па ўсёй тэрыторыі ВКЛ і дайшлі да Маскоўскага княства. Але гэта можа яшчэ сведчыць на карысць таго, што перакладанне здзяйснялася пры храме ці манастыры Кіева. Яно падтрымлівалася і духоўнымі, і свецкімі асобамі ВКЛ.

Да перакладчыцкай дзейнасці групы адносяць біблійныя творы — „Логіку", „Арыстоцелевы вароты", „Шастцікрыл", „Касмаграфію" і іншыя творы. Яны былі перакладзены з іўрыту[24]. Пераклад „Арыстоцелевых варот", „Логікі" меў важнае значэнне для развіцца філасофскай думкі[25].

Аднак большасць астралагічных тэкстаў была перакладзена з грэчаскай мовы і былі звязаны з Візантыйскай Імперыяй, дзе астралагічныя і эзатэрычныя тэксты мелі распаўсюджанне[26]. Візантыйская астралагічная традыцыя была звязана са старажытнай Грэцыяй, пры гэтым яна яшчэ мела ўплыў арабскай астралогіі. Напрыклад, былі вядомы тэксты Абу Машара, і яны былі перакладзены на грэчаскую мову[27]. Паходжанне тэкстаў з Візантыі дадаткова спрыяла іх прыняццю ў праваслаўным асяроддзі. Акрамя таго, астралагічныя тэксты былі

22 A. Krupska, *Michał Olelkowicz*, „Polski Słownik Biograficzny", t. XXIII, Warszawa-Kraków-Wrocław-Gdańsk 1978, s. 745; K. Krupa, *Polityczne związki Giedyminowiczów z Nowogrodem Wielkim w latach 1430-1471*, „Przegląd Historyczny", 1993, t. 83, nr 3, s. 289-306.

23 А. Алексеев, *Сочинения Иосифа Волоцкого в контексте полемики 1480-1510-х гг.*, Санкт-Петербург 2010, с. 92-134.

24 M. Taube, *Transmission of Scientific Texts*, p. 185-208; ён жа, *The Kievan Jew Zacharia*, p. 168-198.

25 Д. Чижевський, *Філософія на Україні: спроба історіографії*, Прага 1926, с. 30.

26 М. Андреева, *Политические и общественные элементы византийско-славянских гадательных книг*, „Byzantinaslavica", 1930, т. 2, с. 47-73, 395-415; 1931, т. 3, с. 430-461; 1932, т. 4, с. 65-84; I. Ševčenko, *Remarks on the Diffusion of Byzantine Scientific and Pseudo-Scientific Literature among the Orthodox Slavs*, „The Slavonic and East European Review", 1981, vol. 59, no. 3, p. 321-345.

27 D. Pingree, *From Astral Omens to Astrology: From Babylon to Bīkāner*, Roma 1997.

неабходны для рэлігійнай практыкі. Веданне цыклаў Месяца было выкарыстоўвана для разліку рэлігійных свят. Перакладзеныя тэксты набылі сваё распаўсюджанне па ўсёй тэрыторыі ВКЛ і дайшлі да Маскоўскага княства.

Жыдоўская група ў большасці працавала з тэкстамі сваёй культуры, а астралагічныя тэксты быццам бы адыходзяць ад агульнага кантэксту. Але цікавасць жыдоў да астралогіі мела месца значна раней, яшчэ да нашай эры. Аб гэтым сведчаць астралагічныя тэксты ў Кумранскай бібліятэцы[28]. У саміх тэкстах сустракаюцца згадкі, звязаныя з жыдоўскай культурай. Каб перакладаць астралагічныя тэксты, трэба мець абазнанасць у тэме. Можна выказаць іншае меркаванне, што разам з рэлігійнай літаратурай у Кіеў прыйшла яшчэ астралагічная і яе перакладам займалася духавенства ВКЛ. Але да гэтай версіі трэба дадатковыя факты.

Сыходзячы з астралагічных тэкстаў можна казаць пра ўзровень ведаў перакладчыкаў. Веданне асноў візантыйскай, грэчаскай, арабскай, жыдоўскай астралогіі, а таксама эзатэрычных тэкстаў, якія прыпісваюцца цару Саламону. Верагодна валодалі практыкай магіі. Гэта карэлюецца з характарыстыкай Іосіфа Валоцкага пра Захарыя: ён практыкаваў магію, астралогію, чарнакніжжа[29]. Да таго ж варта адзначыць валоданне перакладчыкамі рознымі мовамі, у тым ліку і грэчаскай. У тыя часы астролагу грэчаскую неабходна было ведаць. Толькі адзін тэкст, перакладзены з польскай мовы выпадае з агульнай карціны. На нашу думку ён мог належыць іншаму перакладчыку.

Перакладзеныя астралагічныя творы траплялі ў розныя зборнікі. Так, у бібліятэцы Кіева-Міхайлаўскага манастыра захоўваўся рукапіс „Книга зовомая приточник” Ваські, пісара Мікалая Радзівілавіча 1483 года. У ім утрымлівалася „Логіка”, якая была перакладзена жыдоўскай інтэлектуальнай групай, а таксама луннік[30]. У рукапісе са збораў Ундольскага сустракаецца шмат астралагічных тэкстаў, блізкіх да тэксту з рукапісу з Супрасльскага манастыра[31], што было адзначана яшчэ

28 J. C. Greenfield, ל״ז , M. Sokoloff, D. Pingree and A. Yardeni, *An Astrological Text From Qumran („4Q318”) and Reflection on some Zodiac Names*, „Revue de Qumrân”, 1995, vol. 16, no. 4 (64), p. 507-525; H. R. Jacobus, *4Q318: A Jewish Zodiac Calendar At Qumran?*, [y:] *The Dead Sea Scrolls*, Leiden 2010, p. 365-395.

29 А. Алексеев, *Сочинения Иосифа Волоцкого*, с. 97.

30 А. Соболевский, *Переводная литература*, с. 406-408; В. Перетц, *Материалы к истории апокрифа*, с. 57-74.

31 Российская государственная библиотека (dalej: РГБ), Собр. Ундольского, № 1022.

Мікалаем Конанавым[32]. Аляксей Сабалеўскі азначыў падабенства тэкстаў „Сказанія аб семі зорках" у віленскім і холмскім спісах. Апошні паходзіў з Музея Холмскага Свята-Багародзіцкага брацтва. У гэтым страчаным рукапісе, які датаваўся XVI стагоддзем, былі яшчэ такія творы як „Арыстоцелевы вароты", „Шэстакрыл", „Касмаграфія"[33]. У калекцыі сялян Карнілавах у Карэліі захоўваўся зборнік XVII-XVIII стагоддзяў, у якім утрымліваюцца Каляднік, тэксты аб злых днях, луннік, Пячатка цара Саламона і іншыя. У яго складзе ёсць планетнік і прадмова да яго, а таксама тэкст „Мудрость великая бяди без тряда тобе ведомо", якія па сваім змесце блізкі да першага планетніка з віленскага зборніка[34]. Тэксты маглі як перапісвацца, так і быць прывезены перакладчыкамі ў іншыя мясцовасці, напрыклад у Маскоўскае княства.

Астралагічная тэрміналогія. Дадзеныя пераклады ўяўляюць важную крыніцу па астралагічнай тэрміналогіі. У гістарыяграфіі звярталася ўвага на моўныя і тэрміналагічныя асаблівасці назваў планет і знакаў задыяка[35]. У артыкуле Дзмітрыя Скварчэўскага было адзначана, што ў ВКЛ не адрознівалі астралогіі і астраноміі, у тым ліку і тэрміналагічна[36]. Аднак гэта не адпавядае рэчаіснасці. Астралагічныя і астранамічныя тэксты — гэта розныя тэксты. Так, сабраныя ў рукапісе творы маюць дачыненне да астралогіі і не суадносяцца з астраноміяй. Таксама адрозніваюцца працы па астралогіі і астраноміі Абу Машара, Іагана Кеплера і іншых навукоўцаў.

[32] Н. Кононов, *Из области астрологии. Обзор статей: Планетника, Звездочстца, Колядника, Громника, Лунника, Трепетника, Тайная Тайных, Лечебника и пр. рук. XVIII в. А. Г. Первухина*, „Древности: Труды слав. комис. имп. МАО", 1907, т. 4, вып. 1, с. 18.

[33] А. Соболевский, *Переводная литература*, с. 409, 416-428; И. А. Герасимова, В. В. Мильков, Р. А. Симонов, *Сокровенные знания Древней Руси*, Москва 2015, с. 322, 620.

[34] Л. Харебова, *«Сокровенные» знания в рукописях из коллекции крестьян Корниловых*, „Кижский вестник", 2005, вып. 10, с. 149-153; В. Быкова, *Астрологоастрономические тексты в составе кижской рукописи КП-4183: проблемы текстологии,* [у:] *Актуальные проблемы развития музеев-заповедников: Тезисы докладов Всероссийской научно-практической конференции (Петрозаводск-Кижи, июнь 2006 г.),* Петрозаводск 2006, с. 23-25; *Памятники книжной старины Русского Севера: коллекции рукописей XV-XX веков в государственных хранилищах Республики Карелия*, сост., отв. ред. и автор предисл. А. В. Пигин, Санкт-Петербург 2010, с. 342-345.

[35] Н. Ивашина, Е. Руденко, *Манускрипт № 091/276К*, с. 69.

[36] Д. Скварчэўскі, *Астранамічная тэрміналогія ў літаратуры Вялікага Княства Літоўскага XV-XVII стст.*, „Журнал Белорусского государственного университета. История", 2017, № 2, с. 42-47.

У тэксце неаднастайнае напісанне тэрмінаў, часам з памылкамі, як і сам тэкст[37]. Адносна планет ужываюцца тэрміны — планета, звезда, а іх арбіт — поес, небеса, путь. Назвы планет маюць грэчаскае паходжанне, часам можна сустрэць лацінскія тэрміны: Сатурн — Крон, Кронос, Сатурнус, Сатурняс, Сатярног; Юпітэр — Зевес, Зеись, Юпитер; Марс — Ариес, Оррис, Ариогн, Арион, Марш; Сонца — Солнце; Венера — Афродит, Апродит, Афродитис, Венус; Меркурый — Еремис, Ермии, Ермен, Меркуриус; Месяц — Луна, Ляна. Для характарыстыкі планет ужываюцца словы: мужик і женскии язык, добрыя (благїя) і злыя (злыя), цёплыя (теплъ) і халодныя (студена), сухія (сух) і вільготныя (мокра).

Вузлы Месяца, кропкі перасячэння экліптыкі, называюцца — Смок, а яго верхні вузел — Галава, ніжні — Хвост. Смок на сучасную беларускую мову перакладаецца як Цмок. У сучаснай астралогіі гэтая назва і захавалася — Галава Цмока і Хвост Цмока, ці Паўночны і Паўднёвы вузлы.

Задыякальнае кола мае назву — зодеи, коло зодеиское. Знакі задыяка называюцца як дом, животны дом, счастье, стяпня, ступа, стопа, звезда, зодеи, планета. Адносна іх ужываюцца розныя тэрміны, у тым ліку лацінскія[38] і грэчаскія[39], у пераліку гэта пазначана. Апошнія нават сабраны ў спецыяльным абзацы. У тэкстах сустракаюцца наступныя назвы: Авен — Овен, Ариос (лат.), Баран, Крїос (гр.); Цялец — Таурос (лат.), Таврос (гр.), Юнец, Телец, Тур, Бычок; Блізняты — Близнец, Близнята, Емены (лат.), Дїдимос (гр.); Рак — Рак, Канцыр (лат.), Рачек, Каркен (гр.); Леў — Лев, Леу, Леон (гр.); Дзева — Вирго (лат.), Дева, Девечька, Парфенос (гр.); Шалі — Либро, Либра (лат.), Ярем, Веси, Вакга, Зигос (гр.); Скарпіён — Скорпия, Скорпиос (лат.), Скопиос (гр.), Шкорпия, Медведок; Стралец — Стрелец, Сантарион (лат.), Тохетос (гр.); Казярог — Козейрог, Козей же рог, Каприкон і Каприкорнос (лат.), Егокерос (гр.); Вадалей — Водник, Водолеи, Аквариос і Оукварион (лат.), Идрухос (гр.), Водка; Рыба — Рыба, Рыбка, Постисис і Пистес (лат.), Ихиос (гр.).

Утрымліваюцца тэрміны для кардынальных знакаў (Авен, Рак, Шалі, Казярог), фіксаваных (Скарпіён, Леў, Цялец, Вадалей), мутабельных

37 Прыводзяцца прыклады па ўсіх астралагічных тэкстах рукапісу.

38 Н. Ивашина, Е. Руденко, *Манускрипт № 091/276К*, с. 69.

39 Тэкст пра прахаджэнне Сонцам задыякальнага кола з Расійскай гістарычнай бібліятэкі таксама ўтрымлівае назвы знакаў задыяка з грэчаскай мовы. И. А. Герасимова, В. В. Мильков, Р. А. Симонов, *Сокровенные знания Древней Руси*, с. 398-408.

(Дзева, Стралец, Блізнец, Рыбы). Кардынальныя знакі (радыкальна зменлівыя і актыўныя) — движимы, фіксаваныя (устоўлівыя) — стоятелна, мутабельныя (дынамічныя, пераходныя) — среднїи. Старабеларускія тэрміны добра адлюстроўваюць сутнасць з'явы.

Гэтыя перакладныя тэксты спрыялі развіццю тэрміналогіі па астралогіі. Але на пераклад уплывала мова паходжання тэксту. Таму можна сустрэць для адной з'явы некалькі тэрмінаў. Гэта была нармальная сітуацыя ў тыя часы. Важна, што астралагічныя тэксты з'явіліся і распаўсюдзіліся на старабеларускай мове.

Харакратыстыка астралагічных тэкстаў. Усе астралагічныя тэксты рукапісу звязаны паміж сабой. Разам яны ўяўляюць базавы падручнік па астралогіі. Цяжка адназначна сказаць, ці былі яны скапіраваны з адной крыніцы, але падабраны адмыслова. Даецца асноўная інфармацыя пра планеты і знакі задыяка. Яна неабходна для пачынаючага астролага. Сам падручнік па астралогіі адпавядае агульнай канцэпцыі рукапісу — прадставіць базавыя звесткі па розных таемных ведах, прычым гэтыя веды ўзаемна звязаны. Так інфармацыя па медыцыне, раслінах, каштоўных камянях з „Арыстоцелевых варот" можа быць выкарыстана ў спалучэнні з астралогіяй. Таксама астралагічныя веды карысны для варажбы для выбару лепшага часу.

Падручнік складаецца з наступных тэкстаў[40]: 1 „Предислове о поесех небесных", 2 „О семи звяздях великих", 3 „Тых же звездъ моць сицова", 4 „О лоунном ходоу", 5 „О 12 зодеях", 6 „Мудрость великая бяди без тряда тобе ведомо", 7 „Сказанїе о седми звездахъ великих", 8 „Сказание о седмих планетах сиречь великих моцьных звездах", 9 „Осени 12 звезды, што владеют къ 12 частьям человеческим", 10 „Початок часом" з табліцай, 11 „А коли хочеш ведат каждого человека звездя его", 12 „Неделя", 13 „Седмь сят планеты" („Седм соут планеты"), 14 „Помышляющю о какои любо ввещи обрести" (Луннік), 15 „Две на десять суть зодеи", 16 „Солнце обходить тоу 12 на десять зодеи", 17 „Поут солнечныи", 18 „Лоуна же прояви Богъ изральтяном во поустыни пророком Моисеом соблюдая их от всякого зла" (Луннік). Усяго 18 тэкстаў [гл. дадатак 1]. Усе яны ідуць па парадку, акрамя апошняга. Ён змешчаны пасля двух тэкстаў: „Поучение луннику" і „Книга от Петра Египтенина". Першы тэкст быў прысвечаны тэхніцы вылічэння цыкла Месяца, а другі — варажбе. Аднак нельга сцвярджаць

[40] У артыкуле Л. Станкевіч прыведзены назвы астралагічных тэкстаў. Аднак не ўсе тэксты ўлічаны і ў назвах сустракаюцца памылкі. Л. Станкевич, *Рукописный сборник...*

канчаткова, што ў рукапісе былі сабраны ўсе тэксты, перакладзеныя ў другой палове XV стагоддзя. Іх магло быць болей.

У паслядоўнасці тэкстаў прасочваецца логіка. Першымі ідуць вялікія тэксты прысвечаныя планетам і знакам задыяка, базавыя тэксты (№ 1-10). Далейшыя ўдакладняюць папярэднія звесткі, прычым гэтыя тэксты вылучаліся сэнсавымі адзінкамі перапісчыкам. Калі казаць пра жанр, то з тэкстаў вылучаюцца планетнікі (№ 2, 7, 8) і луннікі (14, 18). Планетнікі падаюць апісанне планет і іх уласцівасці[41]. Іншыя тэксты часта невялікія па аб'ёме ўтрымліваюць кароткую інфармацыю па нейкай тэме. Вызначыць ім нейкую класіфікацыю не падаецца магчымым. У працы іх адзначаем як астралагічныя тэксты, падаецца назва і нумар. Дадзенае даследаванне прысвечна менавіта ведам пра планеты, таму будуць аналізавацца тэксты № 1-4, 6-13, 16, 17. Тэксты пра знакі задыяка будуць разгледжаны ў іншым даследаванні.

У планетніках пры апісанні планет ужываецца адна схема, выкарыстоўваюцца аднолькавыя моўныя звароты. У першым планетніку „О семи звяздях великих" (№ 2)[42] падаецца назва планеты, за які дзень тыдня адказвае, над якой тэрыторыяй пануе, якімі знакамі задыяка кіруе, перыяд звароту па знаку задыяка і час знаходжання ў адным знаку, месца ў знаку задыяка на 1494 год для вялікіх планет, якасць і моц, уплыў на народжаных пад планетай. Парадак апісання пададзены па перыядзе праходжання нябеснага цела па знаку задыяка, так званы халдэйскі рад, — ад самага павольнага да хуткага: Сатурн, Юпітэр, Марс, Сонца, Венера, Меркурый, Месяц. Гэты прынцып прысутнічае ў многіх тэкстах. Таксама ён апісаны ў Іаана Дамаскіна. Аб ім згадваецца ў розных астролагаў[43]. Хоць замацаваўся тэрмін „халдэйскі рад", але сама ідэя з'явілася ў эліністычнай Грэцыі[44].

Прадмова „Предословїе о поесех небесных" (№ 1) змешчана перад першым планетнікам. Яна падае паводле Іаана Дамаскіна апісанне размяшчэння планет у адпаведнасці з іх праходам па задыяку[45].

[41] А. Соболевский, *Переводная литература*, с. 137; Н. Кононов, *Из области астрологии*, с. 3-20.

[42] НББ, № 091/276К, арк. 60 адв.-63 адв. Гэты планетнік разам з прадмовай да яго падрыхтаваны да друку: Н. Сліж, *Планетнік пачатку 1490-х у рукапісу з Супрасльскага манастыра*, „Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі".

[43] Г. Бонатти, *Классическая Астрология*, перевод с английского Т. А. Тарасовой, Москва 1998, с. 110.

[44] E. Zerubavel, *The Seven Day Circle: The History and Meaning of the Week*, Chicago 1989, p. 14-20.

[45] НББ, № 091/276К, арк. 60 адв.-61.

69

стропотныи на д(у)ши. великима очима до
лго волосы. тѣла досыть достаточного. сны
его соуи и его моцы. шимери. и треци. днь е(г)о
неля. маеть д(о)м. одинъ оу которо(г)о сотворенъ.
наимя левъ. а о(н) е. огньистого прироженія.
теплого и сухого пишется. Левъ крол зверей
на немери. вомнѣ е(с) с(о)лнце сотворено. и ды
небо бѣгиыи дано. а крови никды не пущаю.
бо втоздоровья поизбавляю. а долазни прахо
ть. и каждого оупѣки црлю. с(е)рца и ребра мнѣ
соудана. а бытони озахованна. мнѣ бурна
тна барва дана соу колератныи одана. и ды
наставомнѣ м(е)ць. днь нехгоды то негоди.
и ды противнѣ и тежене и згодне. с(о)лнце
одинъ стопень. столпы везмин(у)та. л.
Пятыи венос. оуида дои звез деме шкаеть
.к. днеи. и .д. днеи. и .с. гон. вез звѣзды
перейдѣ. у а т. миднии доброхоть право.
мавца. марды и веселшии на всими планеты.
го веселое. пан до(с)ть на медью. прироже
нія зимнего и водного. барва его червьчета.
днь его пятница ро(до)ть сны хорошии пость
литого оузростя. свѣтлыи очии и брови
красомолвцы. тиходоцы дримары и ф(р)и
яры милую(щ)и все. веселома е(с)ть два домы.
Первыи е. либра повѣтреного прироже
нія. теплого и мокрого. а пишет(с)я та
я тева и гата часто важна. гнѣвливы. за
въжды слоужьюбо и гнѣв оменшаю ля
двиной жилы. нетышаю. алесадои цро

Ле(в)

Пято(к)

Тре

1. Старонка з планетніка з выявамі знакаў задыяка

У другім планетніку „Сказанїе о седми звездахъ великих” (№ 7, іл. 1) апісаны: назва планеты, яе цыкл, характарыстыка, колер, дзень тыдня, метал, апісанне знакаў задыяка, над якімі пануе. Апошняя інфармацыя пададзена ў вершаванай форме. Яна ўключае назву знака, у тым ліку на латыні, яго стыхію, колер, моц, характарыстыку народжанага пад знакам, уплыў на асаблівасці дня, калі Месяц знаходзіцца ў пэўным знаку, медычную інфармацыю (суадносіны знака і частак цела, магчымасць пускаць кроў, ставіць банкі і хадзіць да лазні). Побач з апісаннямі знаходзяцца сімвалы свяціл, планет і знакаў задыяка. Гэты планетнік быў перакладзены з польскай мовы. Пры чым гэта нялепшы пераклад, бо захавалася шмат паланізмаў. Парадак апісання планет як у першым планетніку. Ён адрозніваецца ад іншых тэкстаў, тым што спалучае планетнік і характарыстыку задыяка.

Трэці планетнік „Сказание о седмих планетах сиречь великих моцьных звездах” (№ 8) мае дачыненне да харарнай астралогіі і звязаны з тэкстам па планетных гадзінах[46]. Харарная астралогія займаецца адказамі на розныя пытанні. Яна ўлічвае момант, калі быў агучаны запыт. Так як астролаг не заўсёды меў магчымасць скласці гараскоп пытання, то мог карыстацца гадзінамі планет. Гэта дапамагала вызначыць, для чаго было зададзена пытанне. Інфармацыя пра нябесныя целы змешчана не па парадку: Сонца, Венера, Меркурый, Месяц, Сатурн, Юпітэр, Марс. Аднак побач стаіць нумарацыя, адпаведная з цыклам праходжэння планет, што адпавядае папярэднім планетнікам. У самім тэксце даецца наступная інфармацыя: перыяд звароту планеты, яе пол (мужчынская ці жаночая), стыхія, народжаны пад планетай, значэння пытання.

У канцы тэксту адзначаецца, што планеты маюць больш важнае значэнне, чым задыяк. Дадаткова прыведзены звесткі над якімі сферамі і эмоцыямі пануюць планеты, іх уласцівасці і анёлы планет згодна з кабалістычнай традыцыяй. Называюцца анёлы Сатурна — Самаіл, Юпітэра — Міхаіл, Марса — Аінаэль (Анаэль), Сонца — Кафцыель, Венеры — Гаўрыіл, Меркурыя — Кафоцэль, Месяца — Цадэніл. Аднак не ўсе напісаныя адносяцца да анёлаў. Тут сустракаецца пералік дэманаў па кабалістычнай традыцыі.

Самаіл з’яўляецца кіраўніком дэманаў, мае разбуральную моц, лічыцца анёлам смерці[47]. Кафцыель — князь гневу, атаясамляецца дэман

46 Тамсама, арк. 71 адв.-73.

47 *Самаил*, [у:] *Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона*, Санкт-Петербург 1912, с. 842-843.

з крумкачом, не мае міласэрнасці[48]. Міхаіл, Гаўрыіл, Аінаэль (Анаэль) і Цадэніл (Цадкіэль) з'яўляюцца архангеламі. У рукапісе назіраецца цікавая сітуацыя, бо сустракаюцца кіраўнікамі гадзін і анёлы, і дэманы. У характарыстыцы гадзін у „Прадказаннях Саламона па вадзе" („Магічны трактат Саламона") адзначаюцца анёлы і дэманы, як кіраўнікі адной і той жа гадзінай, але яны падзелены[49].

Варта заўважыць, што сустракаюцца розныя сістэмы кіравання планетамі і нават імёны анёлаў пішуцца з варыяцыямі. У рукапісе „Астралогія" (Макоўскае княства, XVII ст.) згадваюцца анёлы і архангелы для кожнай планеты: для Сатурна — Самаіл і Варахііл, Юпітэра — Міхаіл і Егудзіл, Марса — Анаэль і Селасоіл, Сонца — Кафцыель і Міхаіл, Венеры — Гаўрыіл і Урыіл, Меркурыя — Кафоцэіл і Рафаіл, Месяца — Падэніл і Гаўрыіл[50]. У „Кнізе анёла Разыэля" кіраванне планетамі прадстаўлена па-іншаму. У Сатурна анёл — Міхаель, у Юпітэра — Бархіэль, у Марса — Гаўрэель, у Сонца — Рэфаэль, у Венеры — Хасдзіэль, у Меркурыя — Цадкіэль, у Месяца — Анаэль. У кабалістычнай сістэме падзел быў наступны: у Сатурна — Кафцыэль, Юпітэра — Цадкіэль, у Марса — Самаэль, у Сонца — Рэфаэль, у Венеры — Анаэль, у Меркурыя — Міхаель, у Месяца — Гаўрэель[51]. У сярэднявечнай Еўропе ў хрысціянскай традыцыі яшчэ існавала і такая сістэма анёлаў: у Сатурна — Касііл, у Юпітэра — Закхііл, у Марса — Салафаіл, у Сонца анёл — Міхаіл, у Венеры — Урыіл, у Меркурыя — Рафаіл, у Месяца — Гаўрыіл[52].

Усе прыклады аб'ядноўвае наяўнасць у планет кіраўнікоў з ліку анёлаў, архангелаў або дэманаў. Па сутнасці, гэта ўключае астралогію ў рэлігійную сістэму, а таксама ў практычную магію. Тое, што ў віленскім спісе прыводзяцца кіраўнікі планет, якія не адпавядаюць іншым класіфікацыям можа азначаць наступнае: перакладчыкі не былі добра знаёмыя з арыгінальнымі тэкстамі ці мелі іншыя тэксты, або наўмысна напісалі не тых анёлаў, каб не выдаваць таямніцы. Дадаткова гэта пацвярджае знаёмасць перакладчыкаў з кабалістычнымі тэкстамі і сведчыць пра пераклад жыдоўскай групы астралагічных тэкстаў.

48 Демонология духов, https://sites.google.com/site/demonomenologiaduchov/informografia-demonov/0-imennik-russkij/kkk [дата доступу: 19.08.2021].

49 P. Torijano, *The Hygromancy of Solomon*, [у:] *Old Testament Pseudepigrapha: More Noncanonical Scriptures*, vol. 1, Eerdmans 2013, p. 282-286.

50 В. Перетц, *Материалы к истории апокрифа*, с. 25.

51 А. Бецаэль, *Имена планетарных ангелов*, http://treelifepath.com/2019/imena-planetarnyh-angelov [дата доступу: 19.08.2021].

52 А. Саплин, *Астрология для всех: Энциклопедия*, Москва 2007, с. 24-25.

Да трэцяга планетніка маюць дачыненне тэксты, прысвечаная гадзінам планет „Початок часом в неделю от утра” (№ 10) і „Неделя...” (№ 12). Да іх яшчэ дадаецца табліца[53]. Першы тэкст захаваўся не цалкам, толькі апісанне першых трох гадзін у нядзелю. Другі тэкст уяўляе сабой кароткую характарыстыку першых сямі гадзін дня пачынаючы з нядзелі. У іх адзначаецца для чаго тая ці іншая гадзіна добрая ці дрэнная. Прадстаўлены першыя сем гадзін, бо далей яны паўтараюцца. У логіку гадзін пакладзены халдэйскі рад[54]. Ён захоўваецца ўвесь час, але дзень тыдня пачынаецца з гадзіны планеты, якая кіруе днём. Напрыклад, нядзеля — гэта дзень Сонца, значыць, што першая гадзіна — гадзіна Сонца, а далей ідуць гадзіны Венеры, Меркурыя, Месяца і г.д. У табліцы гэта прадстаўлена сімваламі планет (іл. 2). На версе літарамі пазначаны дні тыдня з суботы, а з боку літарамі пазначаны два разы цыкл ад 1 да 12. Разлічаны цыкл на 24 гадзіны, ад 0 да 24, але ўнутры ён падзелены на дзённыя і начныя гадзіны. Начныя гадзіны пачыналіся з перыяду захаду Сонца, а дзённыя — з усходу. Цікава, што асобныя тэксты пра гадзіны і планеты сустракаюцца ў татараў Вялікага Княства Літоўскага. Захаваліся яны ў Хамалах за XIX стагоддзе[55]. Такая ж схема гадзін у Аль-Біруні і ў кнізе варажбы Рафлі[56].

Характарыстыка гадзін даволі блізкая да тэксту з „Прадказанняў Саламона па вадзе”. Назва гадзін згодна з планетамі адпавядае, але не заўсёды супадае характарыстыка. У рукапісе даецца толькі значэнне з 1 па 7 гадзіну, а ў трактаце ўсе 24. Не выклікае сумнення сэнсавая блізкасць тэкстаў з рукапісу і „Прадказанняў Саламона па вадзе”. Апошні паўстаў прыкладна ў V-VI стагоддзях. Напісаны быў на грэчаскай мове ў Візантыйскай Імперыі, захаваўся ў Еўропе ў 18 рукапісах XV-XVIII стагоддзяў. Ён адносіцца да эзатэрычных тэкстаў і прыпісваецца цару Саламону. Змест тэксту мае дачыненне да астралогіі і дэманалогіі. Ён быў прызначаны для магічных практык і для выбару правільнага дня і гадзіны для пачатку справы. Першая табліца прадстаўляе гадзіны з пункту гледжання астралогіі. Другая табліца змяшчае інфармацыю пра анёлаў і дэманаў, якія кіруюць кожнай гадзінай. Суправаджаецца ўсё малітвамі да планет і рытуаламі, якія неабходны для паспяховай рэалізацыі справы[57].

[53] НББ, № 091/276К, арк. 73 адв.-73 адв., 78.
[54] E. Zerubavel, *The Seven Day Circle*, p. 14-20.
[55] Г. Мишкинене, *Счастливые и несчастливые дни из хамаила Адама Радецкого (1888 г.)*, „Slavistica Vilnensis”, 2017, nr 62, p. 97-115.
[56] Р. Симонов, *Математическая и календарно-астрономическая мысль*, с. 426.
[57] P. Torijano, *The Hygromancy of Solomon*, p. 282-286.

	с	н	п	в	р	ч	т					
а	♄	☉	☽	♂	☿	♃	♀	ꙁ	1	а	1	
в	♃	♀	♄	☉	☽	♂	☿	рк	2	в	2	
г	♂	☿	♃	♀	♄	☉	☽	рп	3	г	3	
д	☉	☽	♂	☿	♃	♀	♄	см	4	д	4	
є	♀	♄	☉	☽	♂	☿	♃	т	5	є	5	
ѕ	☿	♃	♀	♄	☉	☽	♂	тꙁ	6	ѕ	6	
з	☽	♂	☿	♃	♀	♄	☉	vк	7	з	7	
и	♄	☉	☽	♂	☿	♃	♀	vп	8	и	8	
ѳ	♃	♀	♄	☉	☽	♂	☿	фм	9	ѳ	9	
і	♂	☿	♃	♀	♄	☉	☽	х	10	і	10	
аі	☉	☽	♂	☿	♃	♀	♄	кꙁ	11	аі	11	
ві	♀	♄	☉	☽	♂	☿	♃	vк	12	ві	12	
а	☿	♃	♀	♄	☉	☽	♂	vп	14	гі	14	
в	☽	♂	☿	♃	♀	♄	☉	ѿм	15	ді	15	
г	♄	☉	☽	♂	☿	♃	♀	ц	16	єі	16	
д	♃	♀	♄	☉	☽	♂	☿	цꙁ	17	ѕі	17	
є	♂	☿	♃	♀	♄	☉	☽	ак	18	зі	18	
ѕ	☉	☽	♂	☿	♃	♀	♄	ап	19	иі	19	
з	♀	♄	☉	☽	♂	☿	♃	ам	20	ѳі	20	
и	☿	♃	♀	♄	☉	☽	♂	ас	21	к	21	
ѳ	☽	♂	☿	♃	♀	♄	☉	асꙁ	22	ка	22	
і	♄	☉	☽	♂	☿	♃	♀	акк	23	кв	23	23
аі	♃	♀	♄	☉	☽	♂	☿	ап	23	кг	24	24
ві	♂	☿	♃	♀	♄	☉	☽	vм	24	кд	24	24

2. Табліца з гадзінамі планет

Такога ж характару з'яўляецца твор „Ключы цара Саламона", які датуецца прыкладна XIV-XV стагоддзямі. Тэксты вядомы на грэчаскай, лацінскай, нямецкай і іншых мовах, але не адрозніваюцца аднастайнасцю. Даюцца парады па розных відах магіі, калі і як выконваць абрады[58]. У тэксце прыводзяцца гадзіны ў адпаведнасці з планетамі, анёламі і арханёламі, якія імі кіруюць, што было важна для магічнай практыкі[59]. Дэманалогія была добра прадстаўлена ў „Запаветах Саламона", які таксама быў вядомы на грэчаскай мове і меў распаўсюджанне ў Еўропе[60]. Пры перакладах аўтары маглі карыстацца дадзенымі тэкстамі. Самі тэксты маглі быць прывезены перакладчыкамі, ці нават захоўвацца ў Кіеве. Вядома, што грэчаскія рукапісы там былі. Мы не выключаем магчымасці, што былі перакладзены і іншыя тэксты Саламона, а ў рукапіс патрапілі толькі асобныя тэксты.

Аўтары перакладу былі знаёмы з падобнымі тэкстамі. Аб гэтым дадаткова сведчыць тэкст з пазначэннем анёлаў планет. Апісанне планетных гадзін у рукапісе больш прыдатнае для зямных спраў, аднак добрыя ці дрэнныя гадзіны можна выбраць для магічных спраў, асабліва, калі ім спрыяюць планеты Сатурн ці Марс. Яны лічыліся важнымі для магіі. Былі вядомы і іншыя тэксты цара Саламона, якія былі звязаны з астралогіяй[61].

Веды пра планетныя гадзіны набылі сваё далейшае распаўсюджанне не толькі ў ВКЛ, але і ў Маскоўскім княстве[62]. У тэксце са збору Ундольскага ёсць падобны тэкст па гадзінах. Кожны раздзел пачынаецца з характарыстыкі планет і далей апісваюцца першыя 7 гадзін дня, але змешчаны яны не ў тым парадку[63].

Дадзеныя тэксты па планетных гадзінах звязаны з тэкстамі пра добрыя і дрэнныя гадзіны. Напрыклад, такі тэкст захоўваўся ў рукапісе

58 A. E. Waite, *The Book of Black Magic*, Boston 2002, p. 67-72.

59 *The Key of Solomon the King (Clavicula Salomonis)*, trans. and ed. S. Liddell MacGregor Mathers [1889], Foreword by R. A. Gilbert, Boston-York Beach 2000.

60 C. C. McCown, *The Testament of Solomon, Edited from Manuscripts at Mount Athos, Bologna, Holkham Hall, Jerusalem, London, Milan, Paris and Vienna*, Leipzig 1922; F. C. Conybeare, *The Testament of Solomon*, „The Jewish Quarterly Review", 1898, vol. 11, no. 1, p. 1-45; S. Johnston, *The Testament of Solomon from Late Antiquity to the Renaissance*, [у:] *The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period*, edited by J. N. Bremmer and J. R. Veenstra, Leuven 2002, p. 35-50.

61 Р. Симонов, *Математическая и календарно-астрономическая мысль*, с. 395-413.

62 Р. Симонов, *Об альтернативном восприятии часовой магии в России конца XVII в.*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики", 2017, № 4 (70), с. 58-63.

63 РГБ, Собр. Ундольского, № 1022, л. 52-61.

Кірыла-Белазёрскага манастыра (1450-1470 гады)[64]. У ім паўтараецца цыклічнасць кожныя 7 гадзін, якая ўласціва для тэкстаў звязаных з планетамі гадзін. Прасочваецца і падабенства характарыстык гадзін. На нашу думку два віды тэкстаў былі непасрэдна звязаны. Тэкст пра добрыя і дрэнныя гадзіны мог з'явіцца як інтэрпрэтацыя, без пазначэння планет.

Тэкст „Тых же звездъ моць сицова" (№ 3) паўтараецца два разы, другі раз без назвы і без згадкі пра Марс. Прыведзены звесткі крысныя для прагназавання: Сатурн і Юпітэр вызначае тэндэнцыі на доўгія гады, Марс — на кароткія, Сонца — на сярэднія, а Меркурый, Венера і Месяц — на гадзіны[65]. Такія вызначэнні даюцца ў адпаведнасці з цыклам праходжэння. Так Месяц мае самы кароткі цыкл і яго ўплыў можна адчуваць некалькі гадзін. Выкарыстоўваюцца гэтыя паняцці ў транзітнай прагностыцы астралогіі, а таксама ў натальнай і мунданнай астралогіі. Гэтыя перыяды не маюць дачынення да працягласці жыцця чалавека, як пра гэта было адзначана ў гістарыяграфіі[66].

У тэксце „Мудрость великая бяди без тряда тобе ведомо" (№ 6) прадстаўляе важныя веды для вызначэння кіруючага знака задыяка пры нараджэнні[67]. Так народжаны ў гадзіну Венеры днём мае знак Шалі, а ноччу — Цялец; у гадзіну Меркурыя — днём Блізнец і ноччу Дзева; у гадзіну Сатурна — днём Вадалей і ноччу Казярог; у гадзіну Марса — днём Авен і ноччу Скарпіён; у гадзіну Юпітэра — днём Стралец і ноччу Рыбы. Толькі Сонца і Месяц кіравалі адным знакам, таму для іх не мела гэта значэння. У сучаснай астралогіі гэта амаль не выкарыстоўваецца. Яшчэ даецца характырыстыка знакаў задыяка па колерах і стыхіях. Памылкова Вадалей прылічаны да воднай стыхіі, а Рыбы да паветранай. Павінна быць наадварот.

Наступны тэкст „Осени 12 звезды, што владеют къ 12 частьям человеческим" (№ 8) апавядае, якімі знакамі задыяка кіруюць Сонца, Месяц і планеты[68]. Дадаткова прыводзіцца інфармацыя пра гарманічныя і напружаныя аспекты паміж знакамі задыяка. Іх таксама можна выкарыстоўваць, калі ў гэтых знаках знаходзяцца планеты. У астралогіі да гарманічных аспектаў адносяцца секстыль (30°), трыгон (90°),

64 Н. Тихонравов, *Памятники отреченной русской литературы*, т. II, Москва 1863, с. 382-384; Р. Симонов, *Математическая и календарно-астрономическая мысль*, с. 247-248, 251-253.

65 НББ № 091/276К, арк. 63, 72 адв.

66 Н. Ивашина, Е. Руденко, *Манускрипт № 091/276К,* с. 69.

67 НББ № 091/276К, арк. 67.

68 Тамсама, арк. 73-73 адв.

а да напружаных — квадратура (90°) і апазіцыя (180°). Злучэнне можа быць як гарманічным, так і напружаным у залежнасці ад таго, у якім знаку і якія планеты знаходзяцца. У дадзеным тэксце апісаны секстылі і квадратуры. У секстылях добра спалучаюцца блізкія стыхіі як вада і зямля, паветра і агонь. У квадратурах канфліктуюць агонь і вада, паветра і вада, зямля і паветра, зямля і агонь. Памылка толькі зроблена ў выпадку Вадалей — Стралец. Гэтыя знакі не канфліктныя паміж сабой.

Асобны тэкст пра перыяд звароту Сонца „Солнце обходить тоу 12 на десять зодеи...” (№ 16). У ім адзначаецца, што за год Сонца праходзіць 365 дзён, а 6 гадзін за 4 гады ствараюць дзень для высакоснага года[69]. Па сэнсе і мове ён падобны на тэкст са збору Ундольскага[70].

Тэкст „Поут солнечныи” (№ 17) адзначае, што за год Сонца праходзіць 12 знакаў задыяка[71]. Па сэнсе і мове ён падобны да тэксту са збору Ундольскага XVII стагоддзя[72]. Блізкі да яго тэкст быў вядомы на тэрыторыі Маскоўскага княства яшчэ ў другой палове XV стагоддзя[73]. Пачатак сонечнага цыкла ў знаках ідзе ў Авена з 14 сакавіка і далей у гэтыя даты па чарзе Сонца ўваходзіць у кожны знак задыяка. На той час яшчэ не была праведзена рэформа календара і знакі задыяка пачыналіся амаль з сярэдзіны месяца. Падобныя даты сустракаюцца ў выданні Францыска Скарыны[74].

У тэксце змешчаны падзел знакаў на кардынальныя (Авен, Рак, Шалі, Казярог), фіксаваныя (Скарпіён, Леў, Цялец, Вадалей), мутабельныя (Дзева, Стралец, Блізнец, Рыбы). Інфармацыя пра гэта неабходна для вызначэння, калі трэба даваць лекі і пускаць кроў. Пры знаходжанні Месяца ў кардынальных знаках было добра лекаваць, у мутабельных — сярэдне, а ў фіксаваных — дрэнна. Гэта адпавядала характарыстыкам знакаў. Кардынальныя знакі цалкам мяняюць сітуацыю. Іх абіраюць у электыўнай астралогіі, калі трэба змяніць справу, а ў выпадку лячэння змены патрабаваліся. Мутабельныя знакі даюць пераход з адной хваробы ў другую, таму яны лічыліся сярэднімі. А фіксаваныя проста захоўвалі сітуацыю і не прыводзілі да паляпшэння здароўя. Так як знаходжанне ў адпаведным знаку мела значэнне для Месяца, то падавалася

69 Тамсама, арк. 78 адв.
70 РГБ, Собр. Ундольского, № 1022, л. 39.
71 НББ № 091/276К, арк. 78 адв.-79.
72 РГБ, Собр. Ундольского, № 1022, л. 39-40 об.
73 Р. Симонов, *Математическая и календарно-астрономическая мысль*, с. 351-367.
74 Ю. Лабынцаў, *„Зерцало жытия...”: Из литературного наследия Ф. Скорины*, Мінск 1991, с. 179-205.

інфармацыя як гэта вылічыць. Гэты метад выкарыстоўваўся для знакаў задыяка і адрозніваўся ад метаду, апісанага ў „Шэстакрыле”.

Невялікі тэкст „Седмь сят планеты” („Седм соут планеты”, № 13) падаецца два разы. Па сэнсе і мове ён падобны на тэкст са збору Ундольскага[75]. Даецца падзел планет на добрыя (Юпітэр, Венера), дрэнныя (Сатурн, Марс) і сярэднія (Сонца, Месяц, Меркурый). Яго выкарыстоўвалі для характарыстыкі ўплыву планет на падзеі і людзей. Асобна даецца апісанне ўласцівасцей планет: Сатурн — халодны і сухі, Юпітэр — цёплы і мокры, Марс — цёплы і сухі, Сонца — цёплае і сухое, Венера — цёплая і мокрая, Месяц — студзёны і мокры, Меркурый — ніякі, а на думку некаторых астролагаў сухі[76].

Кароткі тэкст „А коли хочеш ведат каждого человека звездя” (№ 11) звязвае нумералогію і астралогію[77]. Згодна з ім кожная планета мела сваю лічбу: Сонца — 1, Венера — 2, Меркурый — 3, Месяц — 4, Сатурн — 5, Юпітэр — 6, Марс — 7. Методыка выкарыстоўваецца наступная: у імя кожнай літары надаецца лічба, пасля ўсе складаюцца. Напрыклад, калі агульная выходзіць — 15, то яшчэ складаецца 1+5=6. Значыць планета асобы Юпітэр.

Астралагічныя веды пра свяціла і планеты. У гэтым раздзеле мы падагулім астралагічныя веды пра свяціла і планеты сабраныя ў рукапісе. Апісанне нябесных цел прадстаўлена згодна з халдэйскім радам.

На тыя часы Сатурн лічыўся вышэйшай планетай і самай павольнай, уплывала на гістарычныя цыклы развіцця разам з Юпітэрам. Цыкл праходу па задыяку — 30 гадоў (29,5 года[78]), а знаходжанне ў адным знаку 2 гады і 182 (2–2,5 года) дні, у адным градусе — 20 дзён ці каля месяца (9-11 дзён). Сам цыкл адлічваўся ад Казярога, як ад кіруючага знака Сатурна. Планета лічылася халоднай і сухой, злой, зямной, мужчынскай, ліхой, шкоднай, лянівай, якая давала смерць, беднасць і хваробы. Знакі задыяка Сатурна — Казярог і Вадалей, колер — чорны, метал — волава і часткова жалеза. Яго гадзіны былі дрэнныя для спраў у нядзелю, панядзелак сераду, чацвер, суботу. У гадзіну Сатурна задаваліся пытанні пра парабкаў, жыдоў, рабоў. Упершыню ў гэтым рукапісе адзначаецца, што Сатурн панаваў над ВКЛ, Ноўгарадам Вялікім і Маскоўскім княствам. Народжаны пад планетай Сатурн меў цяжкі характар, сварлівы,

[75] РГБ, Собр. Ундольского, № 1022, л. 40 об.
[76] НББ, № 091/276К, арк. 77, 79 адв.
[77] Тамсама, акр. 74.
[78] У дужках падаюцца сучасныя разлікі праходу планет. Там, дзе няма ўдакладненняў у дужках, азначае, што лічбы не змяніліся. Праз рыску лічбы прыведзены, калі ў тэкстах падаваліся розныя лічбы.

бедны, хутка хадзіў, жадаў чужую маёмасць, сквапны. Мужчына мог мець дзве жонкі. У тэкстах дамінуе апісанне для мужчынскага полу, для жаночага сустракаецца не часта. Але для складання гараскопа мае значэнне пол асобы, бо для мужчыны і жанчыны адно і тое ж палажэнне планет будзе мець іншае напаўненне.

Юпітэр наступная планета важная для сацыяльнага жыцця. Цыкл праходу па задыяку — 12 год (11 год і 314 дзён), а час знаходжання ў адным знаку 365 дзён і 6 гадзін. Пачынаўся цыкл са Стральца. Юпітэр сімвалізаваў мір, радасць, дабро, маёмасць, прыгажосць, дзяржаву. Лічыўся мужчынскім, добрым, па уласцівасцях цёплы і вільготны, у адным тэксце — халодны і сухі, што няправільна. Колер — зялёны, дзень — чацвер, метал — цынк, знакі — Стралец і Рыбы. Апошні знак перайшоў пад кіраванне да Нептуна. Гадзіны планеты добрыя ў нядзелю, панядзелак, аўторак, чацвер, пятніцу. У іх пыталі пра спадчыну і гандаль. Пад Юпітэрам знаходзіўся Іерусалім. Нараджаліся пад гэтай планетай разумныя, мудрыя, багатыя, чэсныя, а па прафесіі — суддзі, стральцы, духавенства. Па знешнасці былі прыгожыя, мелі знакі на твары і сэрцы, хворыя зубы.

Марс у адным знаку знаходзіўся 60 дзён і 20 гадзін ці 2,5 месяца (1,5-2 месяцы), а задыяк праходзіў праз 2,5 гады (1 год і 10 месяцаў). Цыкл пачынаўся са Скарпіёна. Дзень Марса — аўторак — лічыўся добры для выхаду на вайну. Як бог вайны Марс меў моц у гневе, забойстве, праліцці крыві. Па прыродзе — мужчынскі, злы, шкодны, вогненны, сухі і гарачы (цёплы). Колеры — зялёны, чырвоны ці белы, метал — жалеза, знакі — Авен і Скарпіён. Апошнім знакам пазней стаў панаваць Плутон. Яго гадзіны былі дрэнныя ў нядзелю, аўторак, сераду. А пытанні задаваліся ў іх пра злачынствы, забойствы, сваркі, для зброі, агню. Пад валоданнем Марса знаходзіліся Вугоршчына, Чэхія, Валахія. Народжаны пад планетай характарызаваўся як гняўлівы, схільны да рабаўніцтва, не меў шкадавання, непрыязны, бедны ад нараджэння, нізкага росту, плячысты, меў хваробы хрыбта.

Сонца мела перыяд звароту па знаку задыяка 365 дзён і 6 гадзін, па адным знаку — 30 дзён і 10,5 гадзіны, а ў адным градусе — 1 дзень і 21 хвіліна. Высакосны год ствараўся праз лішнія 6 гадзін. Згодна з астралагічнай традыцыяй год пачынаецца з уваходжання Сонца ў Авен, месца экзальтацыі свяціла, 14 сакавіка, і пасля ў гэтыя даты Сонца ўваходзіла ў кожны знак. Прыроду свяціла мела жаночую (справы мужчынскія), вогненную, сухую, цёплую, сярэднюю (не добрую і не злую). Сонца сімвалізавала кіраванне, мудрыню, уладу, навукі. Колер — чырвоны і жоўты, метал — золата, знак — Леў. Добрыя гадзіны свяціла былі ў нядзелю, панядзелак, сераду, чацвер, пятніцу. У яго гадзіны

пыталіся пра каралеўскія, шляхецкія справы ці пра гонар. У нядзелю — дзень Сонца — было добра выпраўляцца ў дарогу. Пад Сонцам знаходзіўся ўсход і там пражывала мала насельніцтва, у асноўным чорнае. Народжаны надаваўся прыгажосцю, дабрынёй і розумам, меў на руках і нагах знакі, па прафесіі мог быць суддзёй ці духоўнай асобай.

Венера ў адным градусе знаходзілася 21 гадзіну, у адным знаку — 25 дзён/29 дзён і 6 гадзін, а ў 12 знаках — 300 дзён ці 348 (224,7 дня). Пачынаўся цыкл з Шаляў. Венера лічылася добрай, зямной, цёплай (халоднай памылкова), вільготнай. Праяўлялася сіла планеты ў радасці, весялосці, каханні, мілаванні, добрай ураджайнасці. Колер — чырвоны, метал — медзь, знакі — Цялец і Шалі. У пятніцу — дзень Венеры — добра было сеяць і саджаць. У гадзіну планеты задавалі пытанні пра жанчын і іх справы. Добрыя гадзіны Венеры ў нядзелю, панядзелак, сераду спрыялі для шлюбу. Венера панавала над Індыяй. Народжаны пад гэтай планетай добра спяваў і размаўляў, быў прыгожым, меў светлыя вочы, тонкія рысы твару, але ў гандлі не меў шчасця. Жанчыны нараджаліся разбэшчаныя.

Меркурый адзін градус праходзіць за 13 гадзін і 33 хвіліны, знак — за 21/22 дзень /28 дзён і 6 гадзін, а 12 знакаў — за 100/320 дзён (87, 97). Пачатак цыкла — у Блізнятах. Сілу меў у навуках, лекаванні, мудрасці і розуме. Знаходзіцца побач з Сонцам, параджае маланкі, вецер, аблокі, хвалі на моры. Па прыродзе Меркурый мужчынскі, паветраны, сухі, халодны ці ніякі. Колер — жоўты, метал — срэбра, знакі — Блізняты і Дзева, дзень — серада. У гадзіны Меркурыя пытаюць пра рамяство, навукі. Добрыя гадзіны былі ў сераду, пятніцу, суботу. Пад Меркурыем знаходзіўся Егіпет. Народжаны пад гэтай планетай лічыўся, што будзе шанавацца гаспадаром і людзей вучыць, таксама будзе рухлівы, паваротлівы, добры, красамоўца, месць схільнасць да рамяства, малявання, спеваў.

Месяц праходзіў 12 знакаў за 28/29 дзён, 12 гадзін і 44 хвіліны / 29 дзён і 7 хвілін (27, 32 [трапічны цыкл] / 29, 53 [сінадэрычны цыкл]), знак — за 2 дні і 6 гадзін і 12 хвілін, а адзін градус — за 1 гадзіну. Пачатак цыкла — са студзеня. Лічылася, што свяціла праходзіць 19-гадовы цыкл і ён пачынаецца менавіта са студзеня. Сам цыкл быў важны для вызначэння Вялікадня. Метады яго вылічэння прыведзены ў асобным тэксце рукапісу. Колер — белы і шэры, метал — срэбра, знак — Рак. Па прыродзе Месяц халодны, цёплы (памылкова), водны, праяўляецца зменліва як добры, злы і сярэдні ў залежнасці, у якім знаку знаходзіцца. Месяц спрыяў дабру, багаццю, міласці. У залежнасці ад таго, у якім знаку задыяка знаходзіўся, мог праяўляцца добра, сярэдне ці дрэнна. У гадзіны Месяца пыталі пра шчасце для важнай асобы.

Добрыя гадзіны былі ў панядзелак, сераду. У панядзелак — дзень Месяца — добра было ўжываць лекі. У кожным знаку задыяка пад Месяцам знаходзіўся Рым. Народжаны пад Месяцам характарызаваўся доўгім тварам, мудрынёй, розумам і весялосцю ў маладосці, меў знакі на твары ці ямкі. Акрамя таго, нараджаюцца асобы няўстойлівага характару і роду занятказў, рыбакі, п'яніцы, карчмары.

Цыкл Месяца выкарыстоўваўся ў медычнай астралогіі. Для практыкі мелі значэнне дзень Месяца і праз які знак задыяка ён праходзіць. Месяц знаходзіўся 2,5 дня ў кожным знаку. Рэкамендавалася кроў пускаць і лекі, калі ён знаходзіўся ў кардынальным знаку, фіксаваныя знакі не пасавалі, а мутабельныя былі сярэднія для лячэння. Але больш дэтальныя рэкамендацыі былі ў лунніках.

З Месяцам яшчэ звязваюць вузлы, кропкі перасячэння арбіты Месяца з экліптыкай, шляхам Сонца. У перакладным тэксце для яго ўжываецца тэрмін Цмок. Яго Галава, узыходзячы вузел, лічылася добрай, а Хвост, уніз сыходзячы вузел, — дрэнны. У кожным знаку знаходзіўся Цмок па паўтара года. Рухаўся ён у адваротны бок, супраць руху планет ад знака Авена. Галава і хвост заўсёды знаходзіліся ў супрацьлеглых знаках: напрыклад, калі галава ў Цяльцу, то хвост у Скарпіёне[79]. Тэрмін Цмок выкарыстоўваўся ў грэчаскай, візантыйскай і арабскай астралогіі. Таксама пры інтэрпрэтацыі гараскопаў на палажэнне Галавы і Хваста Цмока звярталася ўвага і на іх аспекты з планетамі. Галава мела прыроду Юпітэра і Венеры і прыносіла дабро, а Хвост — Сатурна і Марса — адпаведна зло[80].

Даныя пра Сонца, Месяц і планеты ў многім супадаюць з данымі з прац старажытных астролагаў, якія былі вядомы на той момант у еўрапейскіх і арабскіх краінах. У дэталях яны могуць мець разыходжанне. Пачынаючы з Пталамея астролагі звярталі ўвагу ў сваіх працах на прыроду планет і іх класіфікацыю, знакі задыяка, якімі яны кіруюць, колеры і іншае. Згодна з агульнымі прынцыпамі старажытнай астралогіі Сатурн і Марс лічыліся злымі, Месяц, Юпітэр і Венера — былі добрыя, Сонца і Меркурый — сярэднія, а Месяц — добры, але зменлівы. Сонца,

79 НББ, № 091/276К, арк. 72.

80 Al-Qabīṣī (Alcabitius), *The introduction to astrology: editions of the Arabic and Latin texts and an English translation*, ed. Ch. Burnett, K. Yamamoto, M. Yano, London-Turin 2004, p. 87-89; A. Pirtea, *From Lunar Nodes to Eclipse Dragons: „The Fundaments of the Chaldean Art" (CCAG V/2, 131-40) and the Reception of Arabo-Persian Astrology in Byzantium*, [у:] *Savoirs prédictifs et techniques divinatoires de l'Antiquité tardive à Byzance*, ed. P. Magdalino, A. Timotin, Geneva 2019, s. 343-369.

Сатурн, Юпітэр, Марс вызначаліся як мужчынскія планеты, Венера і Месяц — жаночыя, а Меркурый — зменлівы, можа быць мужчынскім і жаночым. Адносна кіравання металамі адзначалася, што Сатурн пануе свінцом, Юпітэр — волавам, Марс — жалезам і меддзю, Венера — жоўтай меддзю і срэбрам, Меркурый — старым золатам і ртуццю, Сонца — золатам, Месяц — срэбрам. Разыходжанні ў астролагаў былі па планетах, якія кіравалі краінамі[81]. Цыклы планет даволі блізка да таго, што прыводзіцца ў працы арабскага навукоўца Абу ал-Хасан ібн ал-Хасан ал-Хайтам (Альхазэн, 965-1039), якая прысвечана стаянкам Месяца і талісманам. Яна была перакладзена жыдоўскім гуманістам з Сіцыліі Джулелмам Раймондам дэ Манчадам (псеўданім Флавіус Мітарыдатас) у другой палове XV стагоддзя[82]. Нават такое агульнае параўнанне дазваляе казаць, што перакладныя астралагічныя тэксты ў большасці былі ў рэчышчы тагачасных астралагічных ведаў.

Высновы. У рукапісе сабраны адмысловыя тэксты па астралогіі, якія разам утвараюць базавы падручнік. Прадстаўленую інфармацыю можна выкарыстоўваць для натальнай, электыўнай, харарнай, мунданнай астралогіі. Сабраны асноўныя звесткі пра Сонца, Месяц і планеты. Аднак для далейшай практыкі трэба звяртацца да прац Пталамея, Абу Машара, Аль Біруні і іншых. Пераклад астралагічных тэкстаў меў важнае значэнне для культуры ВКЛ. Эзатэрычная, астралагічная і магічная спадчына Візантыйскай Імперыі набыла гучанне на старабеларускай мове і распаўсюдзілася ў краіне і за яе межамі. Гэта мела

81 *Знание за пределами науки. Мистицизм, герметизм, астрология, магия в интеллектуальных традициях I-XIV веков*, Москва 1996, с. 99; A. Bouché-Leclercq, *L'astrologie grecque*, Paris 1899, p. 88-104; *Catalogus codicum astrologorum graecorum*, t. V, pars IV, Bruxelis 1940, p. 121-122, 133-154; Абу-р-Райхан Мухаммад ибн Ахмад ал-Бируни, *Книга наставлений по основам искусства астрологии*, Москва 2007, с. 86-90, 111-114, 138-139; Al-Qabīṣī (Alcabitius), *The introduction to astrology*, p. 23, 63-86; B. Tamsyn, *Ancient Astrology*, London-New York 1994, p. 96; R. Beck, *Brief histories of the ancient world*, Malden-Oxford 2007, p. 76-79; *The Great Introduction to Astrology by Abū Ma'šar*, vol. 1, ed. and transl. by Ch. Burnett; K. Yamamoto, D. Pingree, Leiden-Boston 2019, p. 367, 407-417, 427, 443, 803-817; Абрахам Бен Эзра, *Книга суждений о звездах*, пер. с испанского К. Дмитриевой, т. 1, Москва 2004, с. 86-106; Ch. Brennan, *Hellenistic astrology: the study of fate and fortune*, Denver 2017, s. 165-200.

82 Твор аздоблены гравюрамі. Зараз захоўваецца ў бібліятэцы Ватыкана. Флавіус Мітарыдатас быў знаёмы з Джаванні Пікам дэла Мірандолай. Нават пражываў у яго пэўны перыяд. K. Lippincott, D. Pingree, *Ibn al-Hātim on the Talismans of the Lunar Mansions*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes", 1987, vol. 50, p. 57-81.

значны ўплыў на светапогляды ў грамадстве. У тыя часы не толькі рэлігія была істотнай часткай культуры, але і астралогія.

Дадатак 1.
Астралагічныя тэксты з рукапісу Супрасльскага манастыра

Тэксты напісаны на старабеларускай мове. Пры транслітарацыі ў аснову пакладзены прынцып палітарнай іх перадачы. Разам з тым тэксты адаптаваныя сучасным алфавітам. Графічнае абазначэнне літар, што выйшлі з ужытку, замененае сучасным. Тэкст падзелены на абзацы, словы і сказы, цітлы раскрытыя, вынасныя літары і склады ўстаўленыя ў радок і пададзеныя курсівам. Прапушчаныя літары ў словах пад цітламі аднoўлены з улікам асаблівасцей правапісу старабеларускай мовы і заключаныя ў круглыя дужкі. Знакі прыпынку расстаўлены ў адпаведнасці з сучаснымі правіламі пунктуацыі. Астралагічныя тэрміны падаюцца з вялікай літары (планеты, знакі задыяка і інш.). У арыгінале загалоўкі тэкстаў, першыя літары, надпісы на палях напісаны чырвоным колерам, што вылучана тлустым шрыфтам. Надпісы на палях змешчаны ў спасылкі. Друкуецца на падставе рукапісу: НББ, № 091/276К.

[67] **М(у)дрость великая бя*ди* бе*з* тряда тобе ве*до*мо**. **К**то ро*ди*тся тоя планеть в ча*с* Апродита, а коли в д(е)нь счастье его Веси, а коли ро*ди*тся в ночь счастье его Туръ. А коли ро*ди*тся в ча*с* Ермїи в д(е)нь счастье его Близнець, а в но*ч* Д(е)ва. **А** кто ро*ди*тся в ча*с* Крона во д(е)нь счастье его Во*до*леи, а в нощи счастье его Козеиро*г*. **А** кто ро*ди*тся в Зеве*с* в д(е)нь счастье его Стрелець, а в но*ч* Рыба. **А** кто ро*ди*тся в Оррисъ в д(е)нь счастье его Ове*н* и в ночи счастье его Шкорпия. **А** кто ро*ди*тся в Луна в д(е)нь и в ночи счастье его Рак. **А** кто ро*ди*тся во С(о)лнце в д(е)нь и в ночи счастье его Левъ.

Овенъ, Д(е)ва черныи. **Т**еле*ц,* Рак, Рыбы белы. **Б**лизнець, Яре*м* зеленыи. **Л**евъ светла. **С**корпїя смешена дїика. **С**трелець ро*до* желта. **К**озоро*г* черна. **В**о*до*леи ка*ж*дая нечерна.

Овенъ, Левъ, Стрелець огненыи, тепло и сухо. **Ю**не*ц*, Д(е)ва Козеиро*г* земленыи, соухо и студено. **Б**лизне*ц*, Яре*м*, Рыбы ветръ, тепло и мокро. **Р**а*к*, Шкорпїя, Во*до*леи вода, мокра и студен.

[83] На палях знак планеты Сатурн і надпіс: **скин*ид*рїя с(о)лн(е)чныи гра*д* алезан*д*рия г а е*ст* страна**.

Сказанїе о се*д*ми звез*д*ахъ велики*х* и которыи ся зоде*и* которы*м* звезда*м* служа*т* ся*б*[83]

Первыи Сатурноу*с* оу ка*ж*дои звезде два годы мешкаеть и 100 днеи и 80 и два дни. Вси звез*д*ы обыиде*т* за 30 го*д*. То*т* Сатурня*с* лгаръ, лиходеи вси*м* шкодни*к*, толко своим с(ы)но*м* не противиться. Е*ст* прироженія гневливого, земняго и сухаго. Болезни много. Ро*ди*ть с(ы)ны великия злости з золостивое речи милуючи и*х*. Ленивыя входоу. Па*н*ства маеть часть на*д* железомъ. [67 адв.] Барва его черна. Д(е)нь его соубота. Па*н*ство его на*д* олово*м* и ма*т* по*д* собою домы два. Еди*н* до*м* в которо*м* сотворенъ то*т* есть Козеиро*г* Капреконьноу. То*т* е*ст* земнаго соухаго прироженія и зимняго, а онъ ся та*к* пишеть[84]. **Я** ты*м* козелїя козлы и поселїя. Крови не пущаю нигды бо в то*м* счастья не маю. Небы во мне моцне, а до лазни не *до*хо*д*заю, бо в то*м* здровія не ведаю. Мне колена полецена бы о*т* злаго заховане. Мне е*ст* барва дана черна, бо в то*м* жалость приодана. Кды наста во мне М(е)*с*(е)цъ д(е)нь злостливъ ко всему е*ст* злыи. Кды противно есть злосливо.

Другіи дом Сатоурвонъ[85] Оукварион Во*д*олеи. Прироженїя поветреняго и мокрого. А онъ ся пише*т*. **Я** тым во*д*ка черны*х* матка гневливы*х*. *Я* права слоу*ж*ка я з жилъ завъжды кровъ пящаю, але колени не тыкаю. *Я* се до лазни не хо*д*заю, бо в том здравїя не веда*ю*. Мне слыти и голене бы не было и*м* ломане. Мне е*ст* барва *да*на, але черна закозана. Кды насталъ мне М(е)*с*(е)ць до лекарьства нещчастить. Кды против неи кя всему злыи бегъ д(е)нь и 2 миноу*т* та того Сатярно*г*.

Дроугїи[86] есть Юпитерь оу каждои звезде го*д* мешкаеть. А вси звезды передеть за 12 го*д*. Юпитерь доброхо*д*ть хвалебныи, теплыи и мокрела, года и ве тепле. Ро*ди*ть с(ы)ны соу*ди* и стрельци, б(о)гомолцы хвалебныя, оучитивныя е*ст* хоружи, д(у)хове*н*ства. А д(е)нь его четверто*к*. Барва его зелена. Паноуе*т* на*д* циною. Имее*т* два домы. Первыи Сатурно*в* Стрелець. [68] А о*н* есть огненаго прироженія, теплого и сухого, а пишется[87]. **Я** ты*м* стрелка ку крови прантка, бо тым лечаю яко матка. Кто е*ст* зроста яко*д*ка яковъ пущаю завъжды з жилы, а и панки наставляю. До лазни ра*д*ко ходьзе, бо в неи борзо согреваю моего стегна. Мне червона барва дана. Кды к жолтому примешена. Кды наста во мне М(е)*с*(е)ць д(е)нь несчатья ба пре*с* щчастя. Кды проти

[84] На палях знак Казярога і надпіс: **Козро*г***.
[85] Так у тэксце. На палях знак вадалея і надпіс: **Во*д*олеи**.
[86] На палях знак Юпітэра і надпіс: **че(тверто)*к***.
[87] На палях знак Стральца і надпіс: ***Стреле*ц.**
[88] На палях знак Рыбы.

внеи борзо *ди*вне **Рыбы**. Другїи до*м* Пистесь Рыба водного прироженїя[88], зимняго и мокрого, а пишется. **Я** ты*м* Рыбка проудка во мне часто частка ранка коли реко*м* завяжы*д* слоужю и живота пре*д*ложю. Из жилъ завъж*д*ы кровъ пущаю, але о*т* глезнь не тыкаю. *Я* до лазни борзо жада*м*, бо в неи здровя прида*м*. Мне сугелзна и пяты бы не были. К немъ збиты. Мне е*ст* борма[89] бела дана и зелена те же предана. Кды наста во мне М(е)*с*(е)ць д(е)нь хвалебныи и покго*д*ными. Кды противне кя вшему злею питирь 5 миноушь бегъ д(е)ныи.

Третии Маршю[90] оу каж*д*ои звезде мешкаеть 60 днии и 20 го*ди*нъ и одину маршь. Лгарь, лиходеи и всим шко*ди*ть. Толко свои*м* с(ы)но*м* не противляется. Е*ст* горячи и сухи, безмерности. О*н* е*ст* панъ воины и зва*д*ца, власте мешкаючи*х*. Е*ст* барва полосата по половици зелена, а боурната або бела. Ро*ди*т с(ы)ны низки, а плечисты, зра*д*цея гневливыи. Д(е)нь его вто(ре)*к*. Пануе*т* на*д* железомъ. **Ове*н***. **П**ервыи Арио*с* Овень [68 адв.] прироженья огненаго, и сухого, и теплого. А пишется та*к*. *Я* ты*м* Ове*н* добры боранъ флегматико*м* право слоужю и з верхности позбавляю. Кголовы жилы не о*т*воряю, але и з ыншы*х* кровъ пускаю. Теже до лазни ра*д* хоцзаю. Але поту не *до*ваю. Тежъ и бра*д*у и главу не зголяю и лица припатряю и и*м* моцы прадаваю. Моя барма е*ст* че*р*вона, флегматико*м* е*ст* по*до*бна. Кды наставъ М(е)*с*(е)ць д(е)нь е*ст* сва*д*бы и веселия. Кды противне барзо е*ст* зле.

Другїи до*м* Шкорпию мя*д*вя*до*къ[91], водного прироженія, зимного и мокрога. А пишется. *Я**м*** Шкорпія мя*д*вадокъ злости и проу*д*кое и з*д*ровія первеи вро*до*къ. *Я* крови нигды непущаю, бо в то*м* здоровія позбавляю. *Я* до лазни ра*д*ко хоцзя, а ни теже кому зашкоцзя. Мо*и* членки во батка, во матка, а воучиня брата сестровы с того племя и теже имя барва дана мне змешена яко зелен тако с чирвинеи. Кды наста во мне М(е)*с*(е)ць, д(е)нь злостливы*и* кя свему е*ст* злыи. Кды противне непокго*д*не маршь л (30) и на по*л*тора минята бягъ д(а)вныи.

Четвертыи е*ст* С(о)лнце[92]. Оу каждои звезде мешкае*т* 30 днеи и 7 го*ди*нъ вси звяз*д*ы переидеть за 300 и 60 и 5 днїи и 6 годи*н*. С(о)лнце е*ст* кро*л* пани*т*, по среде стоить. Припатряа верхни*х* и исподни*х* е*ст* святлость дня теплыи и соухїи з мерностью, стоудница доброте. Паньство маеть на*д* злато*м*. Барва е*ст* черленая и жилота. Ро*ди*ть с(ы)ны хорошїи на теле [69] стороптныи на д(у)шы, великима очима долго,

[89] Трэба — барва.
[90] На палях знак Марса і надпіс: **вто(ре)къ**.
[91] На палях надпіс: **Шко*р*піа**.
[92] На палях надпіс: **че(тверто)*к***.
[93] На палях знак Лва і надпіс: **Ле*в***.

волосы. Тела досыть достаточного. С(ы)ны его соу*д*и и б(о)гомо*л*цы, ширмери и грецы. Д(е)нь е*г*(о) не*д*(е)ля. Маеть до*м* одинъ оу которо*м* сотворенъ на имя Левъ. А о*н* е*ст* огньи с того прироженѥ̈я, теплоги и сухого[93]. Пишеться та*к*. **Л**евъ кролъ зверина*м* не мери. Во мне е*ст* С(о)лнце сотворено. Кды н(е)б(е)со*м* бегкыи дано. Я крови никды не пущаю, бо в то*м* здоро*в*я поизбавляю. Я до лазни ра*д* хо*ди*ть. И каждого оупенкраю. С(е)рдца и ребра мне соу*т* дана, абы тонко захованна. Мне бурнатна барва дана соу*т*, колератны*м* о*т*дана. Кды наста во мне М(е)*с*(е)ць, д(е)нь незгоды то не*к*годи кды противне и тежа не изгодне. С(о)лнце одинъ ступень столты без минута 30.

Пятыи[94] Веноу*с* оу ка*ж*дои звезде мешкаеть 20 д(е)неи и 9 д(е)неи и 6 го*ди*нъ. Все звез*д*ы переиде*т* за 348 днии. Доброхоть право, мо*л*вца, мардыи, веселшїи. На*до* всими планеты ро*ди* веселое. Пануеть на*д* медью. Прироженѥ̈я зимнего и водного. Барва его червьчета. Д(е)нь его пятница. Ро*ди*ть с(ы)ны хорошїи посполитого оузростя, светлыи очи*х* и брови, красомолвцы, тихохо*д*ци, фрияры и фрияркы милующи*х* все. Веселома е*с*ть два домы. **П**ервыи е*ст* Либра[95] поветренаго прироженѥ̈я, теплого и мокрога. А пишется та*к*. Я те*м* Вакга часто важна я гневливы*м* завъжды слоужю бо и*м* гневя уменшаю. Ля двинои жилы не тыкаю, але с ка*ж*дои кро*в* [69 адв.] поущчаю. *Я до* лазни ре*д*ко хожю, бо я ко к том*у* редко слоужю. Ля две праве мне су(ть?) даны и брюха конець самыи. Барва е*ст* зелена и черьвчета мне по*д*дана. Кды настанеть мне М(е)*с*(е)ць не*до*брыи кя вшему е*ст* злыи. Кды противне несчастливе. Веноу*с* ступень и пять миноуть. **Д**ругїи до*м* Таоуро*с* земного прироження, сухого и зимнего[96]. А пишется тако. Я це*м* бычокъ бывшїи вшыстко пышна слова мне соу(ть) дана не квапяися. Крови пущанья ни*ж*ли томоу е*ст* неволя жылнеи. Я крови поущаю, а ни к банкам не приступаю, а до лазни не хожю, бо в то*м* з*д*ровъя не *до*влю. Шию ко горлу припотряю. Ни*м* ко голосу придоваю. Бела барва мне дано бы вы те*м*нани окране. Кды наста во мне М(е)*с*(е)ць е*ст* хвалебныи в ко вси*м* добрыи. Кды противне куо вшему зле.

Шестыи Меркириоусъ неоуставичныи[97]. Иногды своеи воли иногды теплыи и вилгкии иног*д*ы соухїи и зимныи, иногды зимныи и мокры*и*, иногды доброхоть или лиходеи, иногды борзыи, иногды ленивыи. Оу

94 На палях знак Венеры і надпіс: **пято*к***.

95 На палях знак Шаляў і надпіс: **Яре*м***.

96 На палях знак Цяльца і надпіс: **Теле*ц***.

97 На палях знак Меркурыя і надпіс: **сре*д*(а)**.

98 На палях надпіс: Gwiazda Merkuriusz rodzi bliskawicy, wiatry, obłoki, burzy, wody morskie.

каждои звезде мешаеть 28 днеи и 6 го*ди*нъ. Вси звез*д*ы переидеть за 320 днеи. А наследуеть С(о)лнце а е*ст* по*д*бя*д*ца коу ка*ж*дому мистровъству завъжды ро*ди*ть блискавицы, ветры, облака. А онъ мешкаеть поветрие*м* и волны на мори чинить[98]. [70] Пануе*т* на*д* жывы*м* сребро*м*. Барва его бледа на оузоро*к* олова и жолта какъ шафранъ. Ро*ди*ть с(ы)ны посполитого оузросту, хорошего, ростропотнаго, милуечего ростропность, красомовцы, добры*х* обычаевъ, мистровны*х* к малерьству, к лежарьству, ко кова*л*ству, к ворганьству, а спеваки. А с(ы)ны его многїино будуть прїятели. Але счастья небедеть в не*м* мети. А д(е)нь его среда. Держить два домы. **П**ервыи дом вирьского земнаго прироженїя, зимняго и сухого. А пишется такъ[99]. Ямъ Девечька слична голичка. Я крови никды не пускаю, а ни к тому припотряю. Я ни до лазни не хоцзяю в жы*д*це*м* пекта наицудурна. Я це*м* венцы завживня и*м*. Младенцы окрашаю. Мне по мнъ брюхо е*ст* по*д*дано бы в те*м* цало по*д*пирано. Мне чирьвчета барва дана бы е*ст* с неи Панна окрашена. Кды наставъ М(е)*с*(е)ць д(е)нь хвалебныи кя всему добры. Кды противне ку всем злыи. Меркури*с* стоупенеи 15 миноути.

Другыи до*м* Емены[100] поветреного прироженїя, морского и теплого. А пишется такъ. Мысмя датки а призма*т*ки. Мы железо*м* нелечемы, але мастацю оуздровями. Мы *до* лазни не ходзе. Мы бо в неи з*д*равья оумнеишамы. Плеца и ранца*м* соуть даны, бо имь помощи придавамы. Наша барва е*ст* зелена. Кды к жолтом е*ст* склонена. Флегматикомъ е*ст* подобна, бо и*м* к щчастью е*ст* прогодна. Кды наста в на*с* М(е)*с*(е)ць д(е)нь злостьивыи ко всему делоу. Кды противне [70 адв.] несчастливе.

Седмыи Лоуна о*с*таточныи о*т* на*с* нижнии и на*д* планеты шафиръ[101]. Планета*м* што ему дають то о*н* на*м* зычыть. Оу ка*жд*ои звез*д*ы 2 дни мешкаеть и 6 годи*н* и 12 миноута. Вси звез*д*ы переидуть за 20 и 9 днїи земь минута. Коли приидеть до лихого дому о*н* лихїи. Ку доброму дому добрыи, к горячему горячїи, к зи*м*нему зимнїи и к сухому соухїи, к мокрому мокрыи. А особо наро*ди*ть воды, коли самъ ростеть. А оумешиваеть коли са*м* гинеть. Коли моло*д* людем молоды*м* слоужить, коли старъ стары*м*. Коли е*ст* вы Рыбе або в Раку або во Скоропю слоужить люде*м* твердого прироженїя чернаго, а коли оу Баране, во Лву, во Стрелцю служить людемъ белого прироженїя и мокрого. Коли е*ст* во Близнецех або в Водолеи або в Вазе слоужить люде*м* гневливого прироженїя соутного. Коли е*ст* во Юнцю, оу Девици, оу Козорозе

[99] На палях знак Дзевы и надпіс: **Д(е)ва.**
[100] На палях знак Блізнятак і надпіс: **Близне*ц***.
[101] На палях знак Месяца і надпіс: **п(о)не*д*(елок)**.
[102] На палях надпіс: Пу*т* о Хрыстусе пише*т*.

слоужить люде*м* хвалебнаго прироженїя. Але на земли нетъ таки*х* людеи толко был Х(ристо)С[102]. Многїи склонїе и мають на*д* сребро*м*. Барва его на по*л* бела иже оу серои щасткоу держится прироженїя зимного и мокрого. Д(е)нь его п(о)не*д*(елок). Сыны ро*ди*ть неоуствичны розмаитыи*м* служачи, неоуставичныи во службе, лица круглоги и возастоу посполитого, грозкого, пьяницы, рыбацы, пташникя, плынаяр, корчьмита. А до*м* маеть одинъ которо*м* строенъ Карцьръ Ра*к* водно*г*(о) [71] прироженїя. А пишеться та*к*. **Я** це*м* Раче*к* водны*и* тпашекъ колерико*м* завжды слоужю и живота и*м* пре*д*лоджю[103]. Плючное жилы не тыкаю, але и з ынши*х* ра*д* поускаю. Я до лазни борзо жада*м* и на воды ра*д* выхо*ди*ть. А плюце и перси и желоудокъ я припатра*м*. Якъ в стрянъ кгаднекъ. Мне барва бела дана бы в те*м* младость окрашена. Кды наста во мне М(е)*с*(е)ць ча*с* покое*м* дома седети. Кды сопротина е*ст* злостливъна. 13 стяпенеи и трїи минута 53 секунда.

Сказание о седми*х* планетах сиречь велики*х* моцьны*х* звезда*х*

4 С(о)лнце язы*к* женскіи. А она се*ди*ть во счатьи и во всяко*м* счатьи. 30 днеи и 10 часо*в* по*л* часа. А хто пріидеть пытати в то*м* часу, пытаеть на делы королевския а любо на пановъ велики*х* любо для ч(е)*с*ти. Кто е*ст* звезда С(о)лнце красно обличие и разя*м* добрыи. А хто о*т* него жадаеть речи которое дасть ему не оставитье его даро*м*. На роука*х* и на нога*х* его знямя. А конець вла*с* его чермны. С(о)лнце зоветь его язы*к* женскїи, а дела его мужескии. Иже она в ночи обернется ку мужу и стане*т* муже*м* и будет огонь к нему.

5 Апроди*т* и она язы*к* женьскии и она земля седить во счастіи и ви всяко*м* счастїи 25 днии. А хто приидеть пытати и пытаеть в ча*с* еи знаи же о*н* пытаеть на женьскіи или на женьскыи потребы. Во что (е)*ст* оболочить, а есть женьскае е*ст* оу нея на лици знамя черно. По легкоу е*ст* кярва. А аже кто [71 адв.] ро*ди*тся и тоую звез*до*у любить бля*д*ство и обласкаеть е*с*ть братью свою и приятели свои. А запоимоу*т* его в чюжую зямлю, а мало ему счастие и*ли* мало в тороговли счастья. Красныи и очи, высо*к*, любити петие и воспевание. А боуде*т* ему немоць во чреве и короста.

6 Ермїи ветръ, мужикъ. А хто приидеть пытати пытаеть тебе в ча*с* Ермии разумеи в чо*м* тя пытаеть для которого дела мистровъства или науки или писати. Седи*т* во счатьи и во всяко*м* счастьи 22 дни. Кто ро*ди*ться тоя звез*д*ы приказъ будеть яму о*т* короля или о*т* пана великого. А будеть ему стра*х* о*т* людеи и о*т* инши*х*. А о*т* него и*м* люде*м* боудеть стра*х*.

103 На палях знак Рака і надпіс: **Ра*к***.

7 Лоуна почерплеть воды двою седить во сщастии и во всяко*м* счастїи две ночы и трэтїй дель ночи. Иже сх*оди*ть она во все счастїе 28. А хто ро*ди*ться в ча*с* Луны, а пытати начнеть тебе пытаеть для ч(е) л(ове)ка великого или пана великого счастье. Знамя на лици его. А хто ро*ди*ться тое планеты бяде*т* лицо долго и м(у)*д*ръ и разуменъ. А боудеть сирота. А боудет веселъ оумолодости его. А на лице е*ст* знамя или ямки. А боудеть б(о)гатъ посре*ди* днеи его. А после того вернится во оубожество. А бядетъ завидливъ, а бордзо ся розгневаеть, а хворы очи его и боудуть болны ноги его, а боудеть знамя или рана на лице его.

1 Кронъ моужикъ въ счастии се*ди*ть и во всяко*м* сщастїи по*л* третья года, [72] а пасле ты*х* м(е)*с*(е)цъ паки на свое место вернется. И*ж* единого стопа е*ди*нъ м(е)*с*(е)ц наидешь иже она стоить во всяко*м* счастїи по*л* третья года. А кто прїиде*т* пытати в ча*с* ея пытаеть для паробка или для робы или жи*до*вина иже они з дому холота. И паки о*н* нижнии о*т* вси*х*. А хто ро*ди*тся тоя планеты буде*т* тужливъ и непосе*ди*ть на е*ди*ном месте и оубо*г* и говорить много и люби*т* речи многїи и закрыеть ра*д*у свою и боится людеи. А хто впадеть в руки его не вхониться о*т* рукъ. А будеть долга живъ. Поиметь две жоны. На носе е*ст* мя знамя.

2 Зевсъ счастие и красном мужик земля. Седить во всяко*м* счастїи и во счастїи годи*н* годъ его. А кто прїидеть пытати в тои ча*с* пытае*т* тебе для на(сле)*т*ства или торговли. А хто ро*ди*ться тоя звез*д*ы бядеть м(у)*д*ръ во всякомъ рузуме и говорить правду, бога*т* и честенъ. А с(ы) ны ч(е)л(овече)*с*кии и моу*т* давати на него. А о*н* буде*т* судья справе*д*ливыи и лица красного, а красны власы. А будуть болети его зубы и излечити и*х*. А знамя будеть на ли*ци* и на с(е)р*д*цы.

3 Ариогнь мужикъ о*т* выхода С(о)лнца. Се*ди*ть во всяко*м* счастїи и во счастїи 40 и 5 днїи. А хто прїидеть пытать в ча*с* Арийи, а о*н* пытаеть для злодейства и збоиства и свару, а любо для потяшенья и для зброи и гарноша, любо огня па*до*бна к тому. А хто ро*ди*тся тое звез*д*ы боудеть молодости с(е)р*д*це его мокро. Наидеть на него лихотыръ з бое*м* много [72 адв.] побереть имене много чюжего. А боли*т* его хребетъ. А будуть ему глени до*л*ги, на колене будеть ему знамя. Идеть ва*ди*ти о*т* товарища к товарищу. А не помилуеть сироты, не заховаеть рыданїя. Е*д*ного ч(е)л(о)века, вси*м* скажеть чюжую ра*д*у.

Смокъ глава его добра, а хвостъ его зо*л* и шкоденъ. А се*ди*ть всяко*м* счастїи и счастыи по*л*тора года. А идет наза*д* оди*н* иже вси*х* звез*д*ъ лица и*х* на востокъ С(о)лнца коли яны выидуть о*т* счастїя Овна, а оди*н* о*т* ни*х* в Рыбе любо глава, або хвостъ иже злосчастїе межи ими.

Кро*н* за в*с*е оуказують на многие лета. С(о)лнца же на с(реднее), Афро*ди*тъ же Іермии и Лоуна знаменою на малыи часы.

А про то же наиболши стережи сябе се*д*ми звездъ. Про то же они соуть велми моцныи нежели оне*х* 12 домо*в*. С(о)лнца приказано на о*н* на землю, на ветръ, на воды и светлость и вла*д*ство и му*д*рость и наука[104]. Аньгг(е)лы его Кафцыель. А о*н* владееть в часоу 6мь / Лоуна. А она приказана на б(о)гатество, и на *до*бро, и на м(и)л(о)сть, и на покормленїе, и на красу. Ангг(е)ла его Цадени*л* и она владееть 12 ча*с*у. **О**риона планета суха яко огонь. А приказана на ревность и на гневъ и твердо яко железо и на сваръ и на голо*д* и на шкодоу и на радость и на врагъ и на злость и огнь и оубие*т*. А(н)гг(е)лъ его Аиное*л*. Пануеть во 4мъ ча*с*у. Ермїя она приказана на моудрость, и на черненїе, и на ходы, [73] и на вышшии розоу*м,* и на м(у)*д*рость, и на ле*ч*бя, и на светлость. Ангг(е)лъ его Кафоцелъ, что владее*т* 4мъ часоу. Зевес. А она приказана на *до*бро, и на миръ, и на радасть, и на именїе, и на красу, и вельбость, и на короле*в*ство, и на живанїе. А(н)гг(е)лъ его Михаи*л* и владееть ча*с* пятыи. **А**продит приказана на ра*до*сть, на м(и)лость, и на милованїе, на м(и)л(о)*с*(е)рдїе, на по*д* и на оумноженїе, на овощь, што сады о*т* земля растять. А(н)гг(е)лъ его Гаврии*л,* что паноуеть в ча*с*у 9 то*м*. Кро*н* о*н* приказана на лихо, на см(е)рть, на оубожество, на ленивъство, на немоцъ. Агглъ Самоилъ.

Осени 12 звез*д*ы, што владеют къ 12 частья*м* ч(е)л(о)вечески*м*. Е*ст* межи ими, што*с* слюбя*т* а е*ст* с межи ими что ся гневаю*т*.

С(о)лнцю служить Лев. Луне служить Рак. Арїю служи*т* Овень и Шкорпїя. Ермиоу служить Близне*ц* и Д(е)ва. Зевесу служи*т* Стралець и Рыба. Афродиту служить Туръ и а Весы. Крону служить Козеиро*г* и Водолеи.

Тыи звезды што ся любять. **О**венъ з Близнецо*м*. А Т(у)*р*я с Рако*м*. Близне*ц* со Лво*м*. А Ра*к* со Д(е)вою. А Левъ со Вагою. А Д(е)ва со Скорпео*м*. А Ваги со Стрелцомъ. А Шкорпея со Инорого*м*. А Стреле*ц* с Водолее*м*. А Иноро*г* с Рыбою. А Водолеи со Овено*м*. А Тоу*р* с Рыбою.

А се тыи звезды что ся не любять гневаю*т*. **О**ве*н* с Рако*м*. А Тоу*р* со Лво*м*. Близне*ц* со Д(е)вою. Левъ со Шкорпие*м*. А Д(е)ва со Стрелецо*м*. А Яре*м* со Инорого*м*. А Шкорпїя с Водолее*м*. А Стреле*ц* с Рыбою. А Козоро*г* со Овно*м*. Во*до*леи (со) Стрелецо*м*. [73 адв.] А Рыба со Близнцо*м*.

Почато*к* часо*м* в не*д*(е)лю о*т* утра. 1 ча*с* С(о)лнце служи*т*. А кто выидет в нее в ра*до*сти вернеца, але не вчинить в нее всякие работы. А почни а ни ходи ко г(о)*с*(по)д(а)рю. А хто хочетьти на путь ити и*ди* со силою иже она велми тяжка. А хто почнеты сватитися или на воиско

[104] На палях надпiс: а*н*ге*л* которы*й* пи*л*нуе Сло*н*ца / Месе*ц*.

поиде*т*. А хто ро*ди*тся или оубьють его. А хто ро*ди*тся, оумреть. А очи его косы, ре*ч* щаплива. Ч(е)л(о)векъ ли*х* сварливъ. Ни чернъ ни бе*л* сре*д*нїи. Рана оу него о*т* железа на лици. А живо*т* его о*т* огню. За правду тъ ча*с* первыи.

Ча*с* 2 к первому дни. Апро*ди*тъ. Она добра и счасна и оучинишь в неи все жаданїе свое а в силе и ра*д*ости. А оучинишь в неи все жаданїе свое. А в силеи ра*д*ости а оучинишь все в ра*д*ости, и в петьи. И она добра слоужити с товаришо*м*. В первыи ча*с*. А коли настанеть. А но злене такъ чего же для С(о)лнца закрываеть еи. А не хо*ди* ко г(о)*с*(по)д(а)рю. А кто ро*ди*тся в не*м* его же озренїе и но*с* тонокъ, брови и века тонкїи, чело и брада кроугла, ра*д*уется и смеется объличїе его знамении. А одинъ разъ исподни гоубителеты на того что есми рекли. А еже в первости его. А коли в после*д* его то*л*стъ и круглъ. А его власы красныи, очи его высокїи. А ра*д* играти во вси игры и в гоусли речи его легкы.

Ча*с* 3 1му[105] **дни Ермїи**. **К**то иде*т* для жены вернется ибо она о*т* первого да половины...[106]

[74] **А коли хоче*ш* веда*т* ка*ж*дого ч(е)л(о)века звездя его прочтии имя ег(о) и имя м(а)т(е)ри его мечи 9ти и прочии**. **А** коли останется одинъ е*ст* звезда его С(о)лнце. Е*ст*ли останется 2 звезда его Афро*ди*т. А коли останется 3 звез*д*а его Ермии. Коли останется 4 звез*д*а его Лоуна. Коли останется 5 звез*д*а его Кро*н*. Коли останется 6 звез*д*а его Зовесъ. Коли останется 7 звез*д*а его Арии.

Не*д*(е)ля ча*с* 1[107] С(о)лнце добро о все*м*. **2** Афро*ди*ть жену обрячити. **3** Ермїи оубыточе*н*. **4** Ляна зело страше*н*. **5** Кро*н* о все*м* ли*х*. **6** Зеве*с* на поут ити. **7** Аррисъ о все*м* золъ.

П(о)не*д*(елок) ча*с* 1 Лоуна вело в деле*х*. **2** Кро*н* о все*м* ли*х*. **3** Зеве*с* о все*м*. **4** Аррисъ добръ к любви и сла*д*ко. **5** С(о)лнце весели на знаменя е*ст*. **6** Афроди*т* жену просити. **7** Ерми*с* о*т* ноуд зо*л*.

Вто(ре)*к* ча*с* Арри*с* оубыточе*н*. **2** С(о)лнце с трудомъ. **3** Афроди*т* о*т* соупружества обида. **4** Ерми*с* брань знаменоуе*т*. **5** Луна печале*н* и оузы. **6** Кро*н* прибыточо*н*. 7 Зеве*с* приходи*т* бл(а)гъ[108].

Сре*д*(а) час 1 Ерми*с* прихо*д* с прыбытком. **2** Лоуна прихо*д* бл(а)гъ. **3** Кро*н* болезнь знаменяе*т*. **4** Зеве*с* повинованїе о всякои вещи. **5** Аррисъ тряде*н*. **6** С(о)лнца прибыто*к* и достоиньство. **7** Афродитъ прихо*д*[109].

[105] Аднoўлена па сэнсе.

[106] Далей тэкст згублены.

[107] На палях надпісы: **ілюь / кирїаки / селини / вевътирї.**

[108] На палях надпіс: **Арри*с* тріти.**

[109] На палях надпіс: **Зеве*с* оьвтї**.

Че(твер)*к* ча*с* 1 Зеве*с* прибыто*к* и *до*стоиньство всяко. **2** Аррис дроужба чинити. **3** С(о)лнца прихо*д* с прибытко*м*. **4** Афродить о все*м* послушаніе. **5** Ермис ничто же не твори. **6** Лоуна лихо о все*м*. **7** Кро*н* такоже*д*[110].

Пя(то)*к* ча*с* 1 Афроди*т* со трудо*м* дело[111]. **2** Ерми*с* прихо*д* бл(а)гъ. **3** Лоуна такоже*д*. [74 адв.] **4** Кро*н* бл(а)гъ о все*м*. **5** Зеве*с* велми о все*м* добръ. **6** Арри*с* дря*ж*ба съ женкою. **7** С(о)лнце че*с*ть твори.

Ся*б*(о)та ча*с* 1 Кро*н* почаль[112] и оубытокъ[113]. **2** Зеве*с* ли*х* о все*м*. **3** Арри*с* добръ ко дроу*ж*бе. **4** С(о)лнце прихо*д* дабра бл(а)гъ. **5** Афроди*т* оубыточонь. **6** Ермись неначаемыи прыбытокъ. **7** Лоуна прихо*д* с троудо*м*.

Седмь ся*т* планеты о*т* ни*х* бл(а)гїя соу*т* Зеве*с* и Афроди*т*. Злыя соу*т* Кро*н* и Арри*с*. Средни*и* соу*т* С(о)лнце и Лоуна и Іермисъ. (К)роно*с* е*ст* студенъ и сухъ. (З)еве*с* е*ст* теплъ и мокръ. (А)ри*с* теплъ и соу*х*. Афроди*т* е*ст* теплъ и мокръ. (Е)рми*с* никоего е*ст*(е)ства нецїи же гл(аго)л(ю)*т* его суха. Лоуна е*ст* студена и мокра.

[78 адв.] **С(о)лнце обходи*т*ь тоу 12 на десять зодеи во трест д(е)нъ в шестьдеся*т* д(е)нъ и в пя*т* д(е)нъ и в шесть часовъ. Та же 6 часовъ в четыриди*ны* творять оди*н* д(е)нъ[114]. А** пребываеть С(о)лнце на коемд*ж*о зодеи 30 д(е)нъ и 30 триентонъ и мается и 30 лептъ. Двенадесять зодеи а по*д* три*д*цати д(е)нь и мается триста д(е)нь и 60 д(е)нь двенацьтья по три*т*дати триенто*н* и мается 320 часовъ. **З**анже три*т*дать триентонъ соуть десять часовъ. **С** тожеи 20 часовъ. **И** такои сполняется число 300 и 60 и 5 днии. **И** то е*ст* на*м* го*д*.

Поу*т* с(о)лн(е)чныи. Е*ст* гда обоидеть всю 12 зодеи тог*д*а го*д* ся исполняеть. **И** ис те*х* дву 12 зодеи движимы соу*т* **О**вен, **Р**акъ, **Е**ре*м*, **К**озеиро*г*. **А** стоятелна соу*т* **С**корпїя, **Л**евъ, **Т**елецъ, **В**одолеи. **С**реднїи соу*т* Дева, **С**трелець, **Б**лизне*ц*, **Р**ыбы.

Лоуна же пребываеть на ко*ж*дои зодеи два дни и по*л* дни. Е*ст* гда же требоуимъ дати зелье или кровъ пястить на*д*обе знати на которо*м* Луона пребывае*т* на *д*вижимо*м* зодеи тое е*ст* добро. **А**ща на сто [79] ятельно*м* то е*ст* зло. Аще на средне*м* то е*ст* межи зла и *до*бра. Гда хочеши обрести на кое животно*м* Лоуна стоить и це обретаи чти колико

110 На палях надпіс: **Ерми*с* тетради**.

111 На палях надпіс: **Афроди*т* пасаскеви**.

112 Памылка, трэба печаль.

113 На палях надпіс: **Кро*н* саввато**.

114 Тут маецца на ўвазе, што 6 гадзін праз 4 гады ствараюць дзень для высакоснага года.

дни и е*ст* Лоуна на имя е*ст* и приложи другоую также. Да к томоу придаи пять и пому вси тыдни раз*д*ели в пятерницы и даваи коемуж*д*о зодеи по пятерницы починая о*т* того зодея на которо С(о)лцы пребываеть. Где пятерницы зоидуться тоу то Луну обрящеши.

С(о)лце пребывае*т* на кождо*м* зодеи якоже на предписано почитаеть пребывати на Овне о*т* 14 числа марта м(е)*с*(е)ца до четвертого на десять числа апреля. **А** о*т*толе на Телца и пото*м* на вся поряду зодея потоликоу якъ на пре*ди*писано[115]. **А**ще Луна боудеть шесты*м* днемъ ега*д* хочеши зелїа дати или кровъ пустити придаи другоую шесть то соу*т* 12. Аще к тому пять придаи. Яко же преже рекали есмо ко соугубу пятерницю придавати то соу*т* семнадаць, три пятерницы два дни. Тог*д*а посмотри С(о)лнца на кое*м* бядеть животно*м* [доме]. Аще бядеть на Овне да и Овноу пятерницю единоу, а вторую Телцу, а третью Близнецю. А что ся оставляють два дни то даваи четвертому животномоу тое е*ст* Раку тя той Луноу обрящеши.

[79 адв.] **Се*д*м соу*т* планеты о*т* ни*х* бл(а)гыя соуть** Зеусь и Афро*ди*ти*с*. А злыя соу*т* Кроно*с*, Арри*с*. **С**ре*д*нии соу*т* **С**(о)лнце и Лоуна, Ерми*с*. **К**ронъ е*ст* студе*н* и соу*х*. Зеись е*ст* теплъ и мокръ. Ари*с* е*ст* теплъ и соу*х*. **С**(о)лнце тепло и соухо. Афродити*с* теплъ и мокръ. Ерми*с* ни е*ди*ного естества. Нецыи же гл(агол)ють соухого его. А Лиона есть стоудень и мокра.

Бібліяграфія

Архіўныя крыніцы

Навукова-даследчы аддзел кнігазнаўства Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, НББ, № 091/276К.

Российская государственная библиотека, Собр. Ундольского, № 1022.

Lietuvos mokslų akademijos centrinės bibliotekas. Rankraščių skyrius, f. 19-83; f. 19-240.

Друкаваныя крыніцы

Абрахам Бен Эзра, *Книга суждений о звездах*, пер. с испанского К. Дмитриевой, т. 1, Москва 2004.

Абу-р-Райхан Мухаммад ибн Ахмад ал-Бируни, *Книга наставлений по основам искусства астрологии*, Москва 2007.

Бонатти Г., *Классическая Астрология*, перевод с английского Т. А. Тарасовой, Москва 1998.

[115] На палях надпіс: Сло*н*це яко много на кото(ро)*и* звезде ме*ж*каети.

Знание за пределами науки. Мистицизм, герметизм, астрология, магия в интеллектуальных традициях I-XIV веков, Москва 1996.

Al-Qabīṣī (Alcabitius), *The introduction to astrology: editions of the Arabic and Latin texts and an English translation*, ed. Ch. Burnett, K. Yamamoto, M. Yano, London-Turin 2004.

Catalogus codicum astrologorum graecorum, t. V, pars IV, Bruxelis 1940.

Kalendarz świąt rocznych na rok 1612 Gerzego Lemki, Lublin 1611.

The Great Introduction to Astrology by Abū Ma'šar, vol. 1, ed. and transl. by Ch. Burnett; K. Yamamoto, D. Pingree, Leiden-Boston 2019.

The Key of Solomon the King (Clavicula Salomonis), trans. and ed. S. Liddell MacGregor Mathers [1889], Foreword by R. A. Gilbert, Boston-York Beach 2000.

The Secret of Secrets: The East Slavic Version, Introduction, Text, Annotated Translation, and Slavic Index by W. F. Ryan and M. Taube, Warburg 2019.

Літаратура

Алексеев А., *Сочинения Иосифа Волоцкого в контексте полемики 1480-1510-х гг.*, Санкт-Петербург 2010.

Андреева М., *Политические и общественные элементы византийско-славянских гадательных книг,* „Byzantinaslavica", 1930, т. 2, с. 47-73, 395-415; 1931, т. 3, с. 430-461; 1932, т. 4, с. 65-84.

Быкова В., *Астролого-астрономические тексты в составе кижской рукописи КП-4183: проблемы текстологии,* [у:] *Актуальные проблемы развития музеев-заповедников: Тезисы докладов Всероссийской научно-практической конференции (Петрозаводск-Кижи, июнь 2006 г.)*, Петрозаводск 2006, с. 23-25.

Гайдук Г., *Доклассическое естествознание Восточной Европы конца XV — середины XVIII в.*, Минск 2010.

Герасимова И. А., Мильков В. В., Симонов Р. А., *Сокровенные знания Древней Руси*, Москва 2015.

Ивашина Н., Руденко Е., *Манускрипт № 091/276К (Виленский сборник) из Национальной Библиотеки Беларуси,* „Latopisy Akademii Supraskiej", t. 7: *Dawna cyrylicka księga drukowana: twórcy i czytelnicy*, 2016, c. 63-73.

Карский Е., *Белорусы*, т. III: *Очерки словесности белорусского племени. Старая западнорусская литература*, Петроград 1921.

Кононов Н., *Из области астрологии. Обзор статей: Планетника, Звездочстца, Колядника, Громника, Лунника, Трепетника, Тайная Тайных, Лечебника и пр. рук. XVIII в. А. Г. Первухина*, „Древности: Труды слав. комис. имп. МАО", 1907, т. 4, вып. 1.

Лицкевич О., *Использование лунного календаря в ВКЛ*, „Беларуская даўніна", 2015, вып. 2, с. 98-127.

Миронович А., *Супрасльский монастырь в конце XV - середине XVI в. как религиозный и культурный центр*, [у:] *Славянская Библия в эпоху раннего книгопечатания: К 510-летию создания Библейского сборника Матфея Десятого*, отв. ред. А. А. Алексеев, Санкт-Петербург 2017, с. 213-234.

Мишкинене Г., *Счастливые и несчастливые дни из хамаила Адама Радецкого (1888 г.)*, „Slavistica Vilnensis", 2017, nr 62, p. 97-115.

Морозов Б., Симонов Р., *Датировка и атрибуция медико-астрологических расчетов, приписанных к травнику 1534 года*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики", 2004, № 15-18, с. 5-21.

Нікалаеў М., *Палата кнігапісная: рукапісная кніга на Беларусі ў X-XVIII стагоддзях*, Мінск 1993.

Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских, сост. Ф. Добрянский, Вильна 1882.

Памятники книжной старины Русского Севера: коллекции рукописей XV-XX веков в государственных хранилищах Республики Карелия, сост., отв. ред. и автор предисл. А. В. Пигин, Санкт-Петербург 2010.

Перавалава Н., *Асаблівасці скланення лічэбнікаў у старабеларускім перакладзе „Арыстоцелевых варот" (XVI ст.)*, „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка", 2003, № 1, с. 47-52.

Перавалава Н., *Прыметнік у „Арыстоцелевых варотах" (XVI ст.)*, „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4: Філалогія. Журналістыка. Педагогіка", 2002, № 3, с. 38-41.

Перетц В., *Материалы к истории апокрифа и легенды*, т. 2: *К истории Лунника. Введение и славянские тексты. Дополнения к истории Громника и указатели к вып. 1 и 2*, Санкт-Петербург 1901.

Романова А., *Комплекс календарно-астрологических таблиц в Супрасльском сборнике*, [у:] *Славянская Библия в эпоху раннего книгопечатания: К 510-летию создания Библейского сборника Матфея Десятого*, отв. ред. А. А. Алексеев, Санкт-Петербург 2017, с. 206-212.

Самаил, [у:] *Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона*, Санкт-Петербург 1912, с. 842-843.

Саплин А., *Астрология для всех: Энциклопедия*, Москва 2007.

Святский Д. О., *Астрономия Древней Руси*, Москва 2007.

Симонов Р., *Математическая и календарно-астрономическая мысль Древней Руси: по данным средневековой книжной культуры*, Москва 2007.

Симонов Р., *Об альтернативном восприятии часовой магии в России конца XVII в.*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики", 2017, № 4 (70), с. 58-63.

Скварчэўскі Д., *Астранамічная тэрміналогія ў літаратуры Вялікага Княства Літоўскага XV-XVII стст.*, „Журнал Белорусского государственного университета. История", 2017, № 2, с. 42-47.

Скварчэўскі Д., *Развіццё астраноміі і хрысціянскай касмалогіі ў Вялікім княстве Літоўскім у XIV-XVII стст.*, „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта", 2015, № 2, с. 2-4.

Соболевский А., *Переводная литература Московской Руси XIV-XVII веков: библиографические материалы*, Санкт-Петербург 1903.

Сперанский М., *Из истории отреченных книг. IV: Аристотелевы врата, или Тайная тайных*, Москва — Санкт-Петербург 1908.

Станкевич Л., *Рукописный сборник гадательно-астрологического содержания XVI в. („Аристотелевы врата, или Тайная Тайных") из фонда Национальной библиотеки Беларуси*, [у:] *Материалы международной электронной конференции „Книжная культура пограничья Славии Восточной и Западной (ноябрь 2007г.)"*, http://www.knizhkult.narod.ru/Stankevich.htm [дата доступу: 18.08.2021].

Темчин С., *Матвей Десятый и составление третьей (литовской) редакции Измарагда*, „Kalbotyra", 2009, t. 54 (2), p. 169-178.

Темчин С., *Схария и Скорина: Об источниках виленского ветхозаветного свода (F19-262)*, „Senoji Lietuvos literatūra", 2006, no. 21, p. 303-309.

Харебова Л., *«Сокровенные» знания в рукописях из коллекции крестьян Корниловых*, „Кижский вестник", 2005, вып. 10, с. 149-153.

Чижевський Д., *Філософія на Україні: спроба історіографії*, Прага 1926.

Чистякова М., *К вопросу о структуре и источниках 3-й редакции Измарагда (на материале списка БАН Литвы, ф. 19, № 240)*, „Senoji Lietuvos literatūra", 2008, no. 26, p. 121-181.

Beck R., *Brief histories of the ancient world*, Malden-Oxford 2007.

Bouché-Leclercq A., *L'astrologie grecque*, Paris 1899.

Brennan Ch., *Hellenistic astrology: the study of fate and fortune*, Denver 2017.

Conybeare F. C., *The Testament of Solomon*, „The Jewish Quarterly Review", 1898, vol. 11, no. 1, p. 1-45.

Greenfield J. C., ל״ז, Sokoloff M., Pingree D. and Yardeni A., *An Astrological Text From Qumran („4Q318") and Reflection on some Zodiac Names*, „Revue de Qumrân", 1995, vol. 16, no. 4 (64), p. 507-525.

Jacobus H. R., *4Q318: A Jewish Zodiac Calendar At Qumran?*, [y:] *The Dead Sea Scrolls*, Leiden 2010, p. 365-395.

Johnston S., *The Testament of Solomon from Late Antiquity to the Renaissance,* [y:] *The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period*, edited by J. N. Bremmer and J. R. Veenstra, Leuven 2002, p. 35-50.

Krupa K., *Polityczne związki Giedyminowiczów z Nowogrodem Wielkim w latach 1430-1471*, „Przegląd Historyczny", 1993, t. 83, nr 3, s. 289-306.

Krupska A., *Michał Olelkowicz*, „Polski Słownik Biograficzny", t. XXIII, Warszawa-Kraków-Wrocław-Gdańsk 1978, s. 745-746.

Lippincott K., Pingree D., *Ibn al-Hātim on the Talismans of the Lunar Mansions*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes", 1987, vol. 50, p. 57-81.

Manzalaoui M., *The Pseudo-Aristotelian 'Kitāb Sirr Al-Asrār'. Facts and Problems*, „Oriens", 1974, vol. 23/24, p. 147-257.

McCown C. C., *The Testament of Solomon, Edited from Manuscripts at Mount Athos, Bologna, Holkham Hall, Jerusalem, London, Milan, Paris and Vienna*, Leipzig 1922.

Pingree D., *From Astral Omens to Astrology: From Babylon to Bīkāner*, Roma 1997.

Pirtea A., *From Lunar Nodes to Eclipse Dragons: „The Fundaments of the Chaldean Art" (CCAG V/2, 131-40) and the Reception of Arabo-Persian Astrology in Byzantium*, [y:] *Savoirs prédictifs et techniques divinatoires de l'Antiquité tardive à Byzance*, ed. P. Magdalino, A. Timotin, Geneva 2019, s. 343-369.

Ryan W., *The Old Russian Version of the Pseudo-Aristotelian „Secreta Secretorum"*, „The Slavonic and East European Review", 1978, no. 56 (2), p. 242-260.

Ryan W., *The Onomantic Table in the Old Russian Secreta secretorum*, „The Slavonic and East European Review", 1971, vol. 49, no. 117, p. 603-606.

Ševčenko I., *Remarks on the Diffusion of Byzantine Scientific and Pseudo-Scientific Literature among the Orthodox Slavs*, „The Slavonic and East European Review", 1981, vol. 59, no. 3, p. 321-345.

Tamsyn B., *Ancient Astrology*, London-New York 1994.

Taube M., *The Fifteenth Century Ruthenian Translations from Hebrew and the Heresy of the Judaizers: Is There a Connection?* [y:] *Speculum Slaviae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages*, Moscow 2005, p. 185-208.

Taube M., *The Kievan Jew Zacharia and the Astronomical Works of the Judaizers*, „Jews and Slavs", 1995, no. 3, p. 168-198.

Taube M., *The Spiritual Circle in the „Secret of Secrets" and the „Poem on the Soul"*, „Harvard Ukrainian Studies", 1994, no. 18 (3/4), p. 342-355.
Taube M., *Transmission of Scientific Texts in 15th-Century Eastern Knaan,* „Aleph: Historical Studies in Science and Judaism", 2010, vol. 10, issue 2, p. 314-353.
Torijano P., *The Hygromancy of Solomon,* [y:] *Old Testament Pseudepigrapha: More Noncanonical Scriptures*, vol. 1, Eerdmans 2013, p. 282-286.
Waite A. E., *The Book of Black Magic*, Boston 2002.
Zerubavel E., *The Seven Day Circle: The History and Meaning of the Week*, Chicago 1989.

Summary

Astrological Knowledge about Luminaries and Planets in the Supraśl Monastery Manuscript

The manuscript of Supraśl monastery has been studied since the nineteenth century. It consists of different texts but the main attention in historiography is paid to *The Secret of Secrets*, while astrological texts have not beem analysed deeply. The article is devoted to astrological knowledge about the luminaries and planets contained in the manuscript. There are eighteen astrological texts in it. It can be claimed that all of them, when put together, form a basic astrological textbook. Three special texts describe the Sun, Moon, and five planets. They include information about their cycles, colours, and other characteristic features. Most of the texts came from Byzantium and they were translated from Greek in the second half of the fifteenth century. These translations influenced greatly the culture of the Grand Duchy of Lithuania.

Keywords: the Supraśl monastery manuscript, astrological texts, celestial bodies, astrological textbook, the Grand Duchy of Lithuania.

Streszczenie

Astrologiczna wiedza o luminariach i planetach w rękopisie Monasteru Supraskiego

Składający się z różnych tekstów rękopis Monasteru Supraskiego badany jest od XIX wieku. Najwiekszą uwagę badaczy przyciaga „Tajemnica tajemnic", jednak teksty astrologiczne nie zostały jeszcze dogłębnie przeanalizowane. Artykuł poświęcony jest astrologicznej wiedzy o luminariach i planetach zawartych w rękopisie. Znajduje się w nim 18 tekstów astrologicznych, stanowiących, można powiedzieć, podstawowy podręcznik astrologiczny. Trzy teksty opisują Słońce, Księżyc i pięć planet. Zawierają one informacje o ich cyklu, kolorze i innych cechach. Większość wywodzących się z Bizancjum tekstów została przetłumaczona z języka greckiego w drugiej połowie XV wieku. Tłumaczenia wywarły duży wpływ na kulturę Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Słowa kluczowe: rękopis Monasteru Supraskiego, teksty astrologiczne, ciała niebieskie, podręcznik astrologiczny, Wielkie Księstwo Litewskie.

Natalla Sliż — historyk, autorka czterech monografii i ponad 170 artykułów. Zainteresowania badawcze: historia rodziny szlacheckiej, małżeństwa szlacheckiego, astrologii w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII wieku oraz historia Grodna.

artykuły

Michał Sierba
(Łódź)

Konflikt między orlańskimi Kuszkami a królewskimi Hredelami z 1581 roku

Konflikty o granice pomiędzy wsiami czy całymi kompleksami dóbr są elementem często spotykanym w dawnych aktach sądowych. Wydaje się, że województwo podlaskie wiodło prym w tej dziedzinie — choć wymaga to jeszcze szczegółowych badań porównawczych. Kłócono się nie tylko o większe połacie terenu, ale również o skrawek łąki, lasu czy choćby przynależność gruszek — znanych z *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza. Niniejszy artykuł z aneksem źródłowym ma na celu przybliżenie konfliktu między prywatną wsią Kuszki (dziś Koszki) należącymi do dóbr orlańskich, a królewską wsią Hredele (dziś Gredele).

Dobra orlańskie w XVI wieku to kompleks wsi leżących kilkanaście kilometrów na południowy wschód od Bielska (dziś Bielsk Podlaski) w województwie podlaskim. Twórcą zwartego kompleksu majątkowego był pisarz i marszałek hospodarski Michajło Bohusz Bohowitynowicz (zm. 1530)[1]. W drugiej i trzeciej dekadzie XVI wieku stworzył on kompleks dóbr poprzez wykupienie lub zamianę poszczególnych wsi i terenów z dotychczasowymi właścicielami. Teren dóbr zwiększał się również kosztem dóbr hospodarskich — jednak za zgodą i wiedzą urzędników. Centrum majątku stanowiła osada Orla z dworem i dwoma cerkwiami. W 1530 roku schedę po Bohowitynowiczu przejęła jego córka Anna (zm. 1565), która wyszła za mąż za Stanisława Tęczyńskiego (zm. 1560) — późniejszego wojewodę krakowskiego. Kolejną właścicielką dóbr orlańskich była ich córka Katarzyna

[1] Więcej na temat jego osoby patrz m.in.: *Testament Bohusza Bohowitynowicza z I połowy XVI w.*, wyd. J. Jaroszewicz, „Athenaeum", 1847, z. 3, s. 5-22; A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Xięstwie Litewskim w XV i XVI w.*, Warszawa 1883; O. Halecki, *Bohowitynowicz Bohusz Michał*, „Polski Słownik Biograficzny" (dalej: PSB), t. II, Kraków 1936, s. 226-227; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. II, Lipsk 1839, s. 207-208; M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla (1585-1695)*, Białystok 2017, s. 30-31; *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII w. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 200; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951; J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV w.*, Warszawa 1895, s. 428; tenże, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795*, Kraków 1885, s. 185, 259-260.

(zm. 1592). Wyszła ona dwukrotnie za mąż — najpierw za kniazia Jerzego Juriewicza Olelkowicza Słuckiego (zm. 1578), zaś po jego śmierci za księcia Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” (zm. 1603)[2]. Wg rejestru poborowego z 1577 roku cała włość liczyła 180 włók[3]. Według dokumentu przekazania dóbr orlańskich i siemiatyckich przez Katarzynę z Tęczyńskich swemu drugiemu mężowi Krzysztofowi Radziwiłłowi „Piorunowi” z 1585 roku w skład dóbr orlańskich wchodziły osady i folwarki: Koszele, Rudołty (dziś Reduty), Topczykały, Szernie, Kuszki, Wólka, Werweczki (dziś Antonowo), Toporowo (dziś Toporki), Mikłaszewszczyzna (dziś Mikłasze), Karpiowszczyzna (w późniejszym czasie włączono ją do Werweczek), Baranowszczyzna (dziś Baranowce) i Orla[4].

Wieś Hredele (pisane również jako Ridele, Rydele) w XVI wieku znajdowała się w wójtostwie pilikowskim, które przynależało do folwarku hołowieskiego w starostwie bielskim. Znajdowała się nad rzeką Białą ok. 10 km na południe od Bielska. Według lustracji z 1576 i 1602 roku wieś posiadała 33 włóki gruntu średniego[5].

W niniejszym tekście chciałbym przybliżyć za pomocą edycji źródłowej tylko jeden konflikt, który miał miejsce w 1581 roku. Było to nielegalne korzystanie z łąk, jak również atak wraz z przywłaszczeniem drobnych dóbr mieszkańców Kuszek przez poddanych królewskich ze wsi Hredele.

Wieś Kuszki pierwotnie nie wchodziła w skład dóbr orlańskich. Trzymał ją Malcher (Melchior) Strzała, który uzyskał tę wieś za zasługi od króla Zygmunta I Starego[6]. W 1562 roku Strzała zastawił Kuszki Annie Tęczyńskiej za

2 Więcej o właścicielach dóbr orlańskich patrz: M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla*, s. 29-39.

3 Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), oddział I, sygn. 47, k. 100-102v, 261.

4 AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (dalej: AR), dz. XXIII, teka 103, plik 9, s. 2-3; AGAD, Metryka Koronna (dalej: MK), sygn. 131, k. 361.

5 *Lustracja województwa podlaskiego 1602 r.*, wyd. M. Sierba, Warszawa 2017, s. 69-70; *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław-Warszawa 1959, s. 42-43.

6 W dokumencie określono go jako urzędnika stołowego. AGAD, AR, dz. XXIII, teka 103, plik 11, s. 3. Marek Ferenc wymienia Strzałę jako najpierw kuriera królewskiego, później pokojowca, następnie zaś dworzanina konnego. W latach 1565-1571 pełnił urząd burgrabiego krakowskiego, zaś w latach 1569-1571 był starostą tyszowieckim. Zmarł w 1571 r. AGAD, MK, sygn. 109, s. 530-532; K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565-1795 (Materiały źródłowe)*, Warszawa – Bellerive-sur-Allier 2017, s. 266-267; M. Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Oświęcim 2014, s. 231; *Urzędnicy województwa krakowskiego XVI-XVIII w. Spisy*, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1990, s. 178. Patrz: I. Kaniewska, *Strzała Melchior*, PSB, t. XLIV, Wrocław-Kraków-Warszawa-Łódź-Gdańsk 2006-2007, s. 554-555.

2000 zł, zaś dwa lata później przekazał jej wieś na własność[7]. W 1562 roku wieś liczyła 24 włóki gruntu przedniego i 30 gospodarzy. Przed przejściem Kuszek w ręce Tęczyńskiej graniczyły one z dobrami orlańskimi, gruntami należącymi do rodziny Wahanowskich (wieś Podbiele) i Jesmanów (wieś Lewki), a także królewskimi Hredelami[8].

Konflikt z mieszkańcami Hredel z 1581 roku nie był pierwszym. Już w latach 20. XVI wieku rozszerzanie granic dóbr orlańskich spowodowało napięcia na granicy wsi starościńskiej i dóbr orlańskich. Ten i inne konflikty doprowadziły do przeprowadzenia kilkukrotnych rozgraniczeń dóbr orlańskich z otaczającymi je terenami[9].

Zatargi graniczne są widoczne również w latach 70. XVI w. W lustracji dóbr królewskich z terenów województwa podlaskiego z 1576 roku przy wsi Hredele zapisano:

> W tem siele włók 33 gruntu śrzedniego, z których osadna włóka 1, z której płacą lit. kop 1/37. Robotnych włók 32, płacą z nich czynszu i za inne powinności po lit. gr 20, facit lit. kop 10/40. Nadto owsa z kożdej włóki robotnej po beczek 2, uczyni beczek 64. Kładąc za kożdą beczkę z odwozem po lit. gr 10, facit lit. kop 10/40. Nadto z kożdej włóki robotnej po jednemu wozu siana, uczyni wozów 32. Kładąc za kożdy wóz z odwozem po lit. gr 5 wedle ustawy, facit lit. kop 2/40. Temu siołu względem niezupełnych włók[10] ich za rok [15]76 ma jem być siano odpuszczono, iż nie będą powinni za ten rok [15]76 ani siana dawać, ani pieniędzmi płacić. A to tantum pro una vice albo względem tego, że im łąki wypasiono, kiedy panowie jechali przy KJM. Wszakże na drugie lata względem tychże ich niezupełnych włók ma jem być w kożdy rok wyrażono z czynszu po gr 2, a to począwszy ab anno 1577 dotąd, póki się im nagroda słuszna nie stanie, ponieważ jako dali sprawę, małoby im nie dostawać po morgu jednemu i nadto wszytkiem morgów kilkanaście dlatego, iż słuckie książe i przylegli ziemianie, jako Jeszman i insi, grunty im odejmują[11].

7 AGAD, AR, dz. XXIII, teka 103, plik 11, s. 5-8, 12-14, 16.

8 Tamże, s. 3-4.

9 *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19 (1535-1537). Užrašymų knyga 19*, wyd. D. Vilimas, Wilno 2009, s. 82-86; M. Sierba, *Radziwiłłowskie dobra Orla*, s. 31-32.

10 Fragment o „niezupełnych włókach" odnosi się do innego fragmentu lustracji, gdzie wspomniano, że mieszkańcy wsi Hredele i Piliki skarżyli się o odebranie im ziemi pod folwark hołowieski. Lustratorzy przyznali im łącznie 3 włóki, za które mieli zacząć płacić od 1577 r. *Lustracje województwa podlaskiego*, s. 34, 41.

11 *Lustracje województwa podlaskiego*, s. 42-43.

Wspomniany w tym fragmencie Jeszman to Jan Jesman — właściciel wsi Lewki. „Słucki książe” to kniaź Jerzy Juriewicz Olelkowicz Słucki, mąż Katarzyny z Tęczyńskich właścicielki dóbr orlańskich, która zrzekła się wszystkich swych majątków na rzecz małżonka[12].

Konflikt z 1581 roku najprawdopodobniej był kontynuacją tego sporu. Tym razem stroną agresywną byli mieszkańcy Hredel. W skardze i zeznaniu wniesionym do sądu grodzkiego w Brańsku oskarżano chłopów z Hredel o nielegalne koszenie łąk na granicy ze wsią Kuszki, jak również na terenach należących do tej wsi. Na części łąk wypasali też swoje bydło. Granica wyznaczona za pomocą kopców została przez nich świadomie przekroczona, co stało się podstawą do sprawy w sądzie. Miało też dojść do napaści, pobicia i drobnej kradzieży, którą dokonano na mieszkańcach Kuszek. Cała sprawa została opisana w księdze sądowej brańskiej z 1581 roku, której stosowny fragment został zaprezentowany poniżej[13].

Nie znamy zeznań drugiej strony, ani finału tej sprawy. Jednak należy się spodziewać, że drobne zatargi graniczne trwały nadal. Możliwe, że archiwa kryją dalszy ciąg tej sprawy, co wymaga kolejnych badań. Wiadomo jednak, że w trakcie lustracji z 1602 roku mieszkańcy Hredel nie zgłaszali lustratorom skarg i pretensji do Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” — ówczesnego właściciela dóbr orlańskich[14].

Aneks

Skarga mieszkańców wsi Kuszki na poddanych z królewskich Hredel złożona w sądzie grodzkim brańskim 29 VI 1581 roku[15]

Org.: Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску, ф. 1708, воп. 1, спр. 205, арк. 28 адв.

[12] A. Boniecki, *Poczet rodów*, s. 319; J. Wolff, *Kniaziowie*, s. 333.

[13] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску (далей: НГАБ), ф. 1708, воп. 1, спр. 205, арк. 28 адв.

[14] *Lustracja województwa podlaskiego*, s. 69-70.

[15] Niniejszy dokument został poddany edycji według instrukcji wydawniczej: *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.*, red. K. Lepszy, Warszawa 1957. Główne ingerencje w tekście polegały na modernizowaniu pisowni. Tam gdzie było to niezbędne „cz” zamieniano na „c” i „s” na „ś” (np. oczywiscie na oczywiście, bojącz na bojąc), „s” na „sz”, „li” na „l”, czy „e” na „a” (np. sliachatny na szlachetny), jak również „th” na „t” (np. wsythkie na wszytkie, starosthwa na starostwa), „sz” na „s” (np. opiszanych na opisanych) i „sz” na „ż” (np. jusz na już). Pozostawiono oryginalną formę wyrazu *kożdego*. W oryginale stosowano skrót „X”, co w edycji zostało oddane jako „Ks”.

Przyszedszy oczywiście[16] *do urzędu grodzkiego brańskiego szlachetny Szymon Kiersnowski*[17] *imieniem urodzonego*[18] *Fiedora Zachorowskiego*[19] *urzędnika orlańskiego*[20] *Ks Jej M*[21] *Słuckiej*[22] *opowiadał się i skarżył się na wszytkie poddane ze wsi Hredelów*[23] *Króla JM*[24] *starostwa bielskiego o to, iż oni nie bojąc się win w statucie opisanych już po kilkakroć każdego roku podle granicy i za granicą łąki koszą wszytkim poddanym Ks Jej M Słuckiej ze wsi Kuszków*[25] *wszerz sznurów*[26] *przez os*[ie]*mdziesiąt i os*[ie]*m przez rzekę Białą*[27] *zwykłą, a starodawną granicą, gdzie kopce są znaczne i siano pokoszone pobrali i do domów swych zwieźli, a drugie popaśli gwałtem nagnawszy bydło. A na tym nie mając dosyć, poddanym Ks Jej M robotnemu*[28] *Zdanowi dwie kosie*[29], *samodziałek*[30] *dwie, a* [H]*arasimowi dwu sług tamże*

16 W znaczeniu — osobiście.

17 Szymon (Siemion) Kiersnowski — drobny szlachcic podlaski posiadający dział w Kiersnowie w ziemi bielskiej. Odnotowano go m.in. w rekognicjarzu poborowym z 1581 r. i rejestrze poborowym z 1580 r. AGAD, ASK, oddział I, sygn. 47, k. 635v; *Rekognicyarz poborowy województwa podlaskiego z r. 1581*, [w:] *Wypisy heraldyczne z ksiąg poborowych*, oprac. F. Piekosiński, Lwów 1911, s. 12.

18 Zapisane skrótem: *urodzone*^{o}.

19 Nie posiadamy zbyt wielu informacji na temat Fiedora Zachorowskiego. W innym dokumencie z 1581 r. Katarzyna z Tęczyńskich Słucka określiła go jako Fiedora Teraponowicza lub Feraponowicza. AGAD, AR, dz. XXIII, teka 103, plik 13, s. 3. Notowany jest również w kolejnym dokumencie z tego roku. NAHB, f. 1708, op. 1, nr 205, k. 335. Nie wiadomo w jakich latach był urzędnikiem orlańskim z ramienia Katarzyny z Tęczyńskich. W rejestrze podatkowym z 1577 r. raz jako urzędnik siemiatycki, zaś w innym miejscu jako urzędnik orlański występuje Michał Bolbarni (Bolhurzyn?). AGAD, ASK, oddział I, sygn. 47, k. 100, 261. W 1591 r. jako *factoris in Orla* wymieniono Stanisława Skaszewskiego. НГАБ, ф. 1708, воп. 1, спр. 11, арк. 658 адв. Patrz też: tamże, спр. 13, арк. 449 адв; спр. 77, арк. 625 адв. Możliwe, że Zachorowski utracił swoją funkcję na skutek oddania dóbr orlańskich w dzierżawę wojskiemu mielnickiemu Bartłomiejowi Grotowi w 1583 r. na trzy lata. AGAD, MK, sygn. 126, k. 135-138v.

20 W oryginale: *Orlienskiego*.

21 Skrót od: *Księżnej Jej Miłości*.

22 Katarzyna z Tęczyńskich Słucka — w 1581 r. wdowa po Jerzym Juriewiczu Olelkowiczu Słuckim. Właścicielka dóbr orlańskich. W 1582 r. wzięła ślub z Krzysztofem Radziwiłłem „Piorunem". Zmarła w 1592 r.

23 W oryginale zapis: *Hredeliow*. Dziś miejscowość Gredele.

24 W oryginale zapis: *krola Je*^{o} *M*. Skrót od: *Króla Jego Miłości*.

25 W oryginale zapis: *Kuskow*. Dziś miejscowość Koszki.

26 Jednostka miary długości wynosząca 10 prętów, 1 pręt zaś to 7 ½ łokcia długości. Był też stosowany jako jednostka powierzchni. 1 sznur = 10x10 prętów. E. Stamm, *Staropolskie miary*, cz. I: *Miary długości i powierzchni*, Warszawa 1938, s. 47-48.

27 Biała — rzeka, lewy dopływ Orlanki.

28 Określenie na kmiecia.

29 W znaczeniu — kosy.

30 Samodziałek — odzież zrobiona z samodziału, czyli luźnej, cieńszej od sukna tka-

pobili i samodziałek dwie wzięli na ich własnych gruntach. A dowodząc skargi swojej stawił poddanego przerzeczonej[31] *Ks Jej M Słuckiej na imię robotnego Hrycza, na którem urząd widział rany trzy sine na plecach, za których zadanie i wzięcie dwu sukien albo samodziałek robotnego Fiedora z Hredelów ławnika obwinił i jemu winę dał. A przerzeczony uskarżający pobranie rzeczy wyżej pomienionych wespółek i z poddanemi Ks Jej M temuż to ławnikowi z jego pomocnikami winę dał i na niech się o to świadczył*[32].

Summary

The Conflict Between Two Villages, Kuszki and Hredele, in 1581

The article with the documentary annex is focused on a border conflict in 1581 between two villages Kuszki and Hredele, in the region of Podlasie (Podlachia). Kuszki was a private village and was a part of the Orla estate. In year 1581 it was in hands of Catherine Słucka. Hredele was a king's village situated in the Bielsk county. This border conflict was started by an illegal mowing of Kuszki meadow by the inhabitants of Hredele, which resulted in beating and mugging of a few residents of Kuszki.

Keywords: Kuszki/Koszki, Hredele/Gredele, Bielsk Starost, Orla estate, Podlasie, border conflict.

Змест

**Канфлікт паміж арлянскімі Кушкамі
і каралеўскімі Грэдалямі ад 1581 года**

Артыкул разам з фрагментам крыніцы датычаць памежнага канфлікту 1581 года паміж вёскамі Кушкі і Грэдалі на Падляшшы. Кушкі — прыватная вёска, якая належала да маёнтка Орла, які ў 1581 годзе знаходзіўся ў руках Катажыны Слуцкай, у дзявоцтве Тэнчыньскай. Грэдалі былі каралеўскай вёскай у Бельскім старостве. Вынікам памежнай спрэчкі стала незаконнае абкошванне жыхарамі Грэдалёў сенажацей, якія належалі сялянам вёскі Кушкі, а таксама напад на некалькіх жыхароў у спалучэнні са збіццём і дробным рабаваннем.

Ключавыя словы: Кушкі/Кошкі, Грэдалі, Бельскае староства, маёнтак Орля, Падляшша, памежны канфлікт.

Michał Sierba — doktor historii związany z Uniwersytetem Łódzkim. Zainteresowania badawcze koncentrują się wokół historii społeczno-gospodarczej Rzeczypospolitej w XVI-XVIII w. (przede wszystkim Podlasia), dziejów miast i mieszczaństwa, epidemii chorób zakaźnych w epoce nowożytnej, edytorstwa historycznego i muzealnictwa. W 2017 r. został laureatem stypendium Marszałka Województwa Podlaskiego. Na co dzień pracuje w Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi.

niny wełnianej z grubej przędzy zgrzebnej, niekiedy na lnianej osnowie. Tkano ją splotem płóciennym. Samodział wyrabiany był od zamierzchłych czasów przez ludność wiejską. *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, oprac. I. Turnau, Warszawa 1999, s. 161.

31 W znaczeniu — wspomnianej, wymienionej.

32 W oryginale forma: *Swiathczył.*

Sławomir Karp

https://orcid.org/0000-0002-6822-4831

Stanisław Antoni Karp (ok. 1679-1719), podkomorzyc ziemi bielskiej. Nota biograficzna

Stanisław Antoni był najmłodszym spośród czterech synów[1] Józefa Eliasza Karpia (1630-1687), podkomorzego ziemi bielskiej[2]. Jego matką była druga żona podkomorzego Anna z Duninów-Karwickich[3] *primo voto* Krzysztofowa Potocka, podczaszyna WKL[4]. Prawdopodobnie urodził się on w 1679 lub 1680 roku[5]. Po raz pierwszy w materiałach źródłowych wymieniony w 1687 roku w Brańsku. Pojawił się tam wspólnie z matką oraz starszym rodzeństwem Krzysztofem Ubaldem i Konstancją[6]. Niedługo później stracił rodziców. Ojciec zmarł 18 czerwca 1687 roku, a matka krótko potem. Znamienne jest to, że mimo tak młodego wieku 6 lipca tegoż roku

1 Chryzostom, Teodor Leon i Krzysztof Ubald. Sylwetki dwóch pierwszych autor przedstawił w pracach: *W cieniu długów, sąsiedzkich sporów, zajazdów i procesów. Obraz Chryzostoma Karpia (1650-1714), posesjonata z powiatu słonimskiego*, „Rocznik Lituanistyczny", Warszawa 2020, t. 6, s. 167-196; *Pauperyzacja szlachty grodzieńskiej w I połowie XVIII w. na przykładzie Karpiów z Brzostowicy Małej (Drewnianej)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", Białystok 2019, nr 52, s. 31-65. Postać trzeciego jest zaprezentowana w gotowym do druku artykule *Karpiowie z Brzostowicy Murowanej na przełomie XVII i XVIII wieku*.

2 Nietuzinkową postać podkomorzego Karpia autor przybliży w kolejnej biografii.

3 Jej bratem był Stanisław ze Skrzynna Dunin Karwicki, pułkownik JKM. Pieczętowali się h. Łabędź.

4 Krzysztof Potocki h. Pilawa, ur. ok. 1600 — zm. 1675 r. Kalwin. Między 1635 r. a czerwcem 1640 r. ożenił się z bogatą wdową Heleną z Wołłowiczów z linii kalwińskiej. Po jej śmierci (*ante* 2 IX 1649), ale przed 1655 r. poślubił Elżbietę [Halszkę] z Dunin Rajeckich, wojewodziankę mińską *primo voto* Gedeonową Michałową Tryźninę, podskarbinę litewską *secundo voto* Aleksandrową Chalecką. Rezydował w Sidrze w pow. grodzieńskim. Oprócz niej posiadał także Hołowczyn, Nowy Bychów (Tajmanów) w pow. orszańskim, Balwierzyszki w woj. trockim i Zdzitowiec w pow. brzeskim. Zob.: T. Wasilewski, *Krzysztof Potocki herbu Pilawa*, „Polski Słownik Biograficzny", Wrocław 1984-1985, t. 28, s. 85. W tym miejscu należy uściślić podaną tam datę zgonu Potockiego (*ante* 10 X 1675). Z pewnością zmarł on między 15 IX (spisał testament) i 20 IX (aktykacja w grodzie grodzieńskim) 1675 r. Zob.: Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (dalej: НГАБ), ф. 1755, воп. 50, арк. 987 адв.

5 Urodzona w 1677 lub 1678 r.

6 Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANKr.), Zbiór Zygmunta Glogera (dalej: ZZG) 15, s. 768.

w Brzostowicy Murowanej, jako trzeci świadkował przy spisywaniu matczynego testamentu[7]. Zapewne przyjęto takie rozwiązanie ze względu na szybko pogarszający się stan chorej[8]. Poza tym dokumenty przynoszą nam informację, iż mniej więcej w tym czasie wraz z siostrą Konstancją chorował na ospę. Zgodnie z ostatnią wolą matki od tej pory obojgiem najmłodszego rodzeństwa opiekował się Krzysztof Ubald Karp, podkomorzyc ziemi bielskiej, spadkobierca Brzostowicy Murowanej w powiecie grodzieńskim.

Stanisław Antoni przyszedł na świat w zamożnej rodzinie szlacheckiej, w której od pokoleń przywiązywano dużą rolę do edukacji i wychowania. Ojciec i dalsi antenaci zdobywali ogładę na dworze Jagiellonów, Wazów bądź radziwiłłowskim. Stąd od samego początku i on pobierał solidne nauki. Nie przeszkodziła temu nawet wczesna strata rodziców (1687). Początkowo przez pierwsze trzy lata kształcił go w domu „inspektor" Jemiałkowski[9], pobierając 120 zł rocznie. Po skończonej „inspektorii przyszedł czas na snadniejszą edukację" i obowiązki nauczania młodego Karpia przekazano nauczycielowi Malinowskiemu z takim samym uposażeniem[10]. W owym czasie na usługach dorastającego podkomorzyca pozostawał pokojowy Baworski oraz „wyrostek" Sikora. W ciągu sześciu lat ich utrzymanie kosztowało odpowiednio 180 i 360 zł. Z kolei dziesięcioletnie (1687-1697) koszty odzienia Stanisława Antoniego, tj. „suknie powszednie i bławatne, obuwia, czapki" wyniosły 2500 zł. Dla porównania administratorzy w jego przyszłych majątkach, tj. w Kalinówce i Brzozowej (Karpowiczach) panowie Kalinowski oraz Brzozowski pobierali rocznego jurgieltu po 120 zł każdy, co w tym samym okresie (1687-1697) dało kwotę 2400 zł. Poza tym z rozliczenia braterskiego, dokonanego po uzyskaniu tzw. lat sprawnych czerpiemy informację, iż opiekun wydał przez 10 lat na utrzymanie brata ogółem 6340 zł[11]. Wiemy, że reprezentował go jeszcze w poniedziałek 25 kwietnia 1689 roku na „rokach skarbowych grodzkich brańskich". Sprawa dotyczyła kasacji kondemnaty na wypłacenie 1500 zł posagu po zmarłej siostrze Krystynie, żonie Felicjana Cieszkowskiego, podkomorzego czernihowskiego i starosty kleszczelskiego.

7 Lietuvos valstybes istorijos archyvas, Vilnius, (dalej: LVIA), SA 30, k. 1170v-1171. Pierwszymi pieczętarzami byli — bliski przyjaciel rodziny Tomasz Władysław Łazowy, podczaszy mścisławski oraz Jan Stanisław Nietupski, mostowniczy i regent ziemski grodzieński.

8 Karpiowa zapadła na zdrowiu w tydzień po śmierci męża. A zatem kryzys nastąpił 25 VI 1687 r. Cierpiała na ostry ból gardła i języka. Dolegliwości uniemożliwiały jej spożywanie pokarmów. Stan chorej określono terminem „paraliżem zarażona".

9 Najpewniej Jemiołkowski.

10 Pomimo to odebrał jedynie 540 zł.

11 Vilniaus Universiteto Biblioteka, księga aktowa grodzieńskiego ziemskiego sądu 1694-1697, z. 7, nr 2 (29/6849), k. 425-426v.

Drogą zapisów sumę tę otrzymali karmelici konwentu bielskiego i to oni przez instygatora dopominali się uregulowania zaległości[12].

Stanisław Antoni Karp, podkomorzyc ziemi bielskiej osiągnął pełnoletniość przed 11 czerwca 1700 roku[13]. Wtedy to przejął wyznaczoną mu część rodzicielską. Z matczynych ruchomości dostał konie, bydło i wozy. Natomiast po ojcu wziął „szaty, futra, guzy złote i rubinowe". Najważniejsza jednak była scheda gospodarcza[14]. W jej skład wchodziły majętności Brzozowa (Karpowicze)[15], Kalinówka i Starowola w woj. podlaskim, zastawiona Narewka (wsie Grodzisk, Mikłaszewo, dwór i wieś Siemianówka) w powiecie grodzieńskim oraz połowa Zdzitowca w woj. brzeskolitewskim[16]. Ciążył na nim jednak obowiązek spłaty siostry Konstancji. Jak się okazało, sprawa była dość pilna, bowiem już w 1695 roku poślubiła ona Aleksandra Rusieckiego, kasztelanica mińskiego[17]. Ponieważ wbrew wcześniejszym uzgodnieniom bracia Karpiowie nie kwapili się do wypłaty sum posażnych, Rusieccy wstąpili na drogę prawną. Do pierwszej rozprawy doszło 4 marca 1697 roku w Brańsku. Oczywiście wszystkimi działaniami jurystycznymi małoletniego kierował brat opiekun. Z pewnością to on właśnie był odpowiedzialny za wywołanie tego konfliktu, nie stawiając się na pierwszym procesie. Zignorowani Rusieccy ponownie aplikowali ze skargą 29 listopada 1698 roku w Brańsku. Zgodnie z ustaleniami żądali wypłacenia środków w odpowiedniej proporcji z całej rodzicielskiej spuścizny pozostałej w Kalinówce, Starowoli, Brzozowej (Karpowiczach) i Narewce. Podkreślili też zwyczaj „lekceważenia pism" przez stronę przeciwną. Następne wezwanie dla Karpiów aktykowano 1 grudnia 1698 roku w Brańsku, a dostarczył je do Kalinówki opatrzny Maciej Orzeszkowicz, woźny koronny. Ze strony Konstancji od 30 marca 1697 roku[18] sprawę tę prowadził Andrzej Niemyski,

[12] Karp złożył wniosek w grodzie brańskim 3 V 1689 r., a na konwencie bielskim w dniu następnym. Zob.: НГАБ, ф. 1712, воп. 1, спр. 3, арк. 631-631 адв.

[13] НГАБ, ф. 1708, воп. 1, спр. 68, арк. 755, 835 адв.

[14] LVIA, SA 30, k. 1169. Siostrę obdarowano klejnotami (złoto, kamienie, perły), szatami, pościelą i zasłonami.

[15] Warto wspomnieć, że 7 VII 1689 r. w grodzie brańskim odnotowano Mikołaja Alberta Płońskiego, proboszcza w Brzozowej (Karpowiczach). 4 tegoż miesiąca w domu parafialnym w Połonce pożyczył on 2000 zł Żydom tykocińskim. Zob.: ANKr., ZZG 13, s. 459; *Herbarz Ignacego Kapicy Milewskiego: (dopełnienie Niesieckiego)*, Kraków 1870, s. 329.

[16] Drugą połowę wartą 60 000 zł otrzymała Konstancja. Zob.: LVIA, SA 30, k. 1168-1168v.

[17] W jednym z dokumentów mylnie podano, iż ślub tej pary odbył się podczas bezkrólewia. Musiałoby to zatem nastąpić dopiero po 16 VI 1696 r. Rusieccy pieczętowali się h. Rawicz.

[18] Tego dnia zapisany w aktach grodzkich mielnickich.

burgrabia mielnicki. Natomiast patronem Stanisława Antoniego był ustanowiony 29 grudnia 1698 roku w grodzie goniądzkim Kazimierz Prusiński. Wiemy, że ówczesny sąd przychylił się do roszczeń Karpiówny i zgodnie z wyrokiem sądu kapturowego ziemi bielskiej, ferowanym 4 marca 1697 roku w Brańsku, nakazał wydzielenie jej czwartej części dóbr. Ponadto za absencję sąd grodzki starościński brański skazał Krzysztofa Ubalda na banicję. Co prawda bracia odwołali się od tego wyroku do Trybunału Koronnego lubelskiego, ale efekt był mizerny. 12 stycznia 1699 roku sąd trybunalski oddalił odwołanie. Nie przysądzono tu jednak kary za zwłokę w wypłacie, argumentując, iż „było ono nie z zuchwałości, lecz z mocy prawa czynione". Równocześnie postanowiono „za sześć tygodni zjechać do dóbr, z których posag ma być wyznaczony"[19]. Tym razem skutek był natychmiastowy i 27 lutego 1699 roku w Goniądzu przed urzędem grodzkim starościńskim brańskim Konstancja wraz z mężem skwitowała Stanisława Antoniego z odebranego posagu[20]. Możemy się domyślać, że suma nie była mała i stąd pewnie wynikał opór braci w jej uiszczeniu. Tylko z samej Narewki i Mikłaszewa w 1690 roku opłacono podatek z 15 dymów[21]. Karpiówna miała tam zapisane 13 000 zł. Jeszcze 23 grudnia 1699 roku dzięki „przyjacielskim" mediacjom podtrzymano ugodę i Rusiecki objął drugą połowę Zdzitowca wartą 60 000 zł. Należy pamiętać, że pierwszą „prawem naturalnym" dzierżył od ślubu z Konstancją. Z kolei Narewkę Stanisław Antoni Karp ustąpił mu w kwocie 20 000 zł. Równocześnie spłacono sumą 8000 zł dotychczasowych zastawników Sopoćków, łowczych grodzieńskich[22]. Niestety porozumienie rodzinne okazało się bardzo kruche. 25 czerwca 1700 roku w Wilnie odbyła się kolejna sprawa przed Trybunałem Głównym WKL. Zresztą zaraz po dojściu Stanisława Antoniego do lat sprawnych obaj bracia najechali majątek zdzitowiecki.

Natomiast 21 czerwca 1700 roku w Brańsku podkomorzyc wystąpił w sporze z Janem dziedzicem w Białosukniach[23]. Sprawa dotyczyła dwukrotnego ciężkiego zranienia karpiowskiego poddanego Błażka Brzezickiego

[19] НГАБ, ф. 1708, воп. 1, спр. 65, арк. 53-55.

[20] Antoni Woyna podał do ksiąg ziemskich rosieńskich 14 XI 1797 r. Zob.: LVIA, SA 14805, k. 1278-1278v.

[21] *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r.*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2000, s. 88.

[22] LVIA, SA 4734, 982-987. Z kolei we wcześniejszym dokumencie (6 VIII 1701) Spoćkowie są wzmiankowani jako łowczowie wołkowyscy. Zob.: LVIA, SA 390, k. 1190.

[23] Źródło nie podaje jego nazwiska.

powracającego do Starowoli. Za napaść na publicznej drodze miejscowego posesora skazano na banicję[24].

Niedługo potem na nowo rozgorzał konflikt z Rusieckim. Na domiar złego w sprawę włączył się Zygmunt Bisping. Widząc długoletnie nieustające waśnie między szwagrami, zaczął wkraczać w granice majętności narewskiej. Przede wszystkim podbierał sianożęcia i pustoszył las. Trzeba też zaznaczyć, że i młody Karp cały czas umiejętnie podgrzewał tam atmosferę. Przede wszystkim od 1703 roku rozpoczął aktywną agitację wśród włościan. Na efekt nie trzeba było długo czekać. Wkrótce zbuntowani chłopi zabili Rusieckiemu aż trzech kolejnych podstarościch z Narewki. Tymi nieszczęśnikami byli przedstawiciele „rodowitej szlachty" Stanisław Nawrocki, Paweł Opolski i Jan Przybyszewski. Oprócz tego Karpiowi udało się wyprowadzić część poddanych narewskich. Wszystkich ulokował w swoich dobrach podlaskich Brzozowej (Karpowiczach), Kalinówce i Starowoli. Po tych ekscesach ponownie w 1707 i 1710 roku podczas nieobecności Rusieckiego podkomorzyc wraz ze swoim chłopstwem napadł na dwór narewski, doszczętnie go rabując. Wiemy, że w zajazdach wsparli go także „Kałmucy i Moskale". Dzięki nim uprowadził następną grupę poddanych. Wyrządzone szkody kasztelanic miński wycenił na sumę 20 000 zł. Na późniejszym procesie biadolił, że pomimo dzierżenia Narewki[25] tytułem zastawu za 24 tys. zł *(sic)* nie uzyskał nawet kilkuset złotych prowizji. Faktycznie nie miał wtedy dobrej passy. Czasowo utracił też majętność zdzitowiecką. Wyrzucił go z niej Ludwik Konstanty Pociej, hetman wielki WKL[26]. Wobec takiego adwersarza Aleksander Rusiecki, kasztelanic miński był bezradny. Tymczasem Zdzitowiec wziął wlewkiem od Pocieja niejaki Sadowski[27].

[24] НГАБ, ф. 1708, воп. 1, спр. 68, арк. 755, 835-836. Pozew wręczył opatrzny Franciszek Łukaszewicz 11 VI 1700 r.

[25] Józef Eliasz Karp, podkomorzy ziemi bielskiej zastawił Narewkę za 4000 zł Wojciechowi Przychockiemu. Ten z kolei w niewiadomym nam czasie odstąpił ją prawem wlewkowym karmelitom bielskim. Po śmierci Przychockiego podkomorzyc Krzysztof Ubald Karp zajechał tę majętność i po wypłacie karmelitom 1500 zł został przez nich skwitowany. Wkrótce potem sam ją zastawił za 4000 zł. Natomiast kasztelanic Rusiecki także musiał uregulować zakonnikom 1500 zł. Jak rozliczono brakującą sumę 1000 zł, tego nie wiemy. Tymczasem w Narewce gospodarowali zastawnicy. Byli to Eustachy i Ewa z Grzybowskich Jelscy lub Józef i Konstancja z Łazowych Jelscy, stolnikowie mozyrscy. Z obiema parami Krzysztof Ubald Karp prowadził jeszcze inne interesy. Po nich dobra narewskie wziął w zastaw łowczy Sopoćko.

[26] Ludwik Konstanty Pociej był hetmanem wielkim litewskim od 28 X 1709 do 30 I 1730 r.

[27] LVIA, SA 4754, k. 569-572.

Trzeba też zaznaczyć, że już w 1698 roku w Wilnie Stanisław Antoni Karp został uwikłany w spór swoich starszych braci Chryzostoma, Teodora Leona i Krzysztofa Ubalda oraz kuzyna Krzysztofa, podczaszego wołkowyskiego z Zofią z Massalskich Michałową Wołłowiczową, podkomorzyną słonimską, Janem i Joanną z Wołłowiczów Massalskimi, marszałkami grodzieńskimi oraz Piotrem Rudominą Dusiackim, starostą raduńskim i jego żoną Katarzyną Chalecką *primo voto* Jerzyną Wołłowiczową. Gra toczyła się o spuściznę po bezpotomnie i beztestamentowo zmarłym Jerzym Wołłowiczu, podkomorzycu słonimskim (krótko przed 5 IV 1691). Był to bardzo atrakcyjny kąsek. W jego skład wchodziły majętności Repla, Żłobowszczyzna, Raszewo z folwarkami Trzeciaki i Siemianówka *(sic)*. Wszystkie one zostały zawłaszczone przez Massalskich w 1691 roku. Samych ruchomości zagarnęli na 125 366 zł. Nie może więc dziwić, że z biegiem czasu w konflikt zaangażowało się także młodsze pokolenie rodziny Karpiów. Rozprawy przed Trybunałem Litewskim w Wilnie odbyły się 5 września 1699 roku[28], 7 stycznia, 23 października, 3 listopada, 9 i 11 grudnia 1702 roku[29] oraz 20 stycznia 1703 roku. Ostatecznie z tych potyczek sądowych zwycięsko wyszła fakcja Karpiów. Niestety 1 marca 1705 roku tuż po śmierci starosty raduńskiego Rudominy Dusiackiego, marszałek Massalski i sędzia Uniechowski, wsparci chorągwiami regularnego żołnierza ponownie najechali Replę i spalili tamtejszy dwór. Jego wartość wyceniono wówczas na niebagatelną kwotę 50 000 zł. Również całe mienie ruchome, a w tym stada bydła, konie, zboże i sprzęty domowe rozkradziono. W grabieży prym wiedli pomocnicy prowodyrów Kazimierz Chłusowicz, pisarz ziemski wołkowyski i Bielawski, rotmistrz wołkowyski. Zagarnięty przez nich inwentarz gospodarski wraz z pozostałymi ruchomościami oszacowano na 100 000 zł. Pomimo jawnego gwałtu sąd trybunalski 3 września 1705 roku w Wilnie przełożył rozpatrzenie skargi na kadencję nowogródzką[30].

Po spłacie siostry sytuacja materialna Stanisława Antoniego Karpia, podkomorzyca ziemi bielskiej szybko się ustabilizowała na całkiem dobrym poziomie. Dowodem tego jest chęć ratowania starego dziedzictwa rodziny

[28] Józef Szczęsny, późniejszy podczaszy podlaski, Krzysztof, Michał i Jan, podstolicowie podlascy, Karpiowie. Reprezentował ich Jakub Czerniewski, a adwersarzy — Bonifacy Milewski. Sprawę odłożono na kadencję nowogródzką. Zob.: LVIA, SA 383, k. 2170-2171v.

[29] Karpiów reprezentował Michał Kopeć, oboźny piński, a stronę przeciwną — Aleksander Hordziejewski, miecznik wileński. Wkrótce do tych ostatnich dołączyli Aleksander i Katarzyna Uniechowscy, sędziowie ziemscy mińscy. Zob.: LVIA, SA 393, k. 197-198v.

[30] LVIA, SA 400, k. 1705-1706v.

Brzostowicy Drewnianej w powiecie grodzieńskim. Była ona wtedy w rękach bratanków, synów Teodora Leona Karpia, podstolego podlaskiego. Niestety tak jak ich ojciec młodzieńcy słabo sobie radzili w kwestiach gospodarczych, ponadto nieustannie zadłużali majętność. Ponieważ sprawy zaszły na tyle daleko, że zaistniała realna groźba jej utraty na rzecz wierzycieli Pawła i Joanny z Grużewskich Stryjeńskich, wojskich grodzieńskich, włączył się Stanisław Antoni. Przede wszystkim postanowił ubiec Stryjeńskich i formalnie skupił od krewnych ich cząstki ojcowizny. 18 marca 1709 roku w Grodnie uzyskał obietnicę zrzeczenia od najstarszego Józefa Szczęsnego, a 7 kwietnia od Krzysztofa Karpiów, podstoliców podlaskich[31]. Niestety obaj zwlekali z oficjalnym potwierdzeniem swoich zapisów i dlatego 31 maja 1709 roku w sądzie ziemskim grodzieńskim skarżył ich Maciej Zaniewski, pełnomocnik podkomorzyca[32]. Smaczku dodaje fakt, że skargi te rozpatrywał teść Stanisława Antoniego, Krzysztof Wiktoryn Jundziłł[33]. Pierwszy z braci, tj. Szczęsny Józef przyznał zapis w sądzie ziemskim grodzieńskim dopiero 11 grudnia 1709 roku i to przez umocowanego Baltazara Jana Krajewskiego. Niestety pozostałe sprawy cesyjne wlokły się jeszcze do 6 stycznia 1710 roku z powodu trzeciego z braci podstoliców, Michała. Protest na niego w grodzie grodzieńskim złożył Mateusz Bylewski[34]. Ostatecznie pozwany zrzekł się swojej części w poniedziałek 13 lipca 1711 roku w Goniądzu[35]. Dzięki temu Brzostowica Drewniana z folwarkami Dorguże, Zankowszczyzna, Hirkowszczyzna prawnie przeszła we władanie Stanisława Antoniego. To jednak był zaledwie pierwszy etap przejęcia dóbr. Przede wszystkim nabywca wziął na siebie obowiązek spłaty zastawu Stryjeńskich. Miał też zwrócić im wszelkie koszty za nowo postawione budynki gospodarskie[36]. Bratankom zaś zgodził się przekazać folwark Łubki, będący niegdyś częścią posagu jego żony Jundziłłówny[37]. Trzeba przyznać, że transakcja ta ostatecznie okazała się dużym niewypałem. Z jednej strony uwikłała go w liczne procesy sądowe ze Stryjeńskimi, tak jak np. 10 listopada 1710 roku w grodzie grodzieńskim

31 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 78, арк. 967.

32 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 57, арк. 238-238 адв.

33 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 57, арк. 239-239 адв.

34 НГАБ, ф. 1711, воп. 1, спр. 4, арк. 175.

35 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 77, арк. 494-497 адв. 24 VII 1711 r. do ksiąg spraw wieczystych Trybunału Głównego WKL podał Jakub Czerniewski, horodniczy upicki i patron Karpia.

36 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 77, арк. 506-509 адв.

37 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 77, арк. 518-518 адв. Świadkowali Jan Kazimierz Tymiński, skarbnik grodzieński, Stanisław Antoni Małyszczyński, pisarz sądów marszałkowskich, regent JKM zadworny WKL i sędzia fiskalny grodzieński oraz Jan Wawrzyniec Kaszyc, koniuszy trocki.

o wyprowadzenie w 1709 roku trzech poddanych z Zankowszczyzny[38]. Z drugiej strony mimo zasobności znacznie przekroczyła jego możliwości finansowe i w rezultacie nie została zrealizowana.

Prawdopodobnie jeszcze w 1704 lub 1705 roku Stanisław Antoni Karp ożenił się z Konstancją Elżbietą z Jundziłłów h. Łabędź, sędzianką ziemską grodzieńską. Panna młoda należała do bardzo starej, zamożnej i wpływowej rodziny na Grodzieńszczyźnie. Poza tym będąc jedynaczką docelowo dziedziczyła sporą schedę po ojcu Krzysztofie Wiktorynie Jundzille, sędzim ziemskim grodzieńskim. Dzięki temu pozycja materialna Karpia pomimo uszczerbku na siostrzanej wypłacie i stratach wojennych była niezachwiana. 10 stycznia 1710 roku Kalinówka w parafii goniądzkiej i wsie do niej należące liczyły siedem dymów[39]. Z kolei rejestr dymów ziemi bielskiej sporządzony według taryfy jarosławskiej w dniu 13 stycznia 1711 roku w Boćkach odnotowuje w parafii goniądzkiej Kalinówkę z innymi wsiami do niej należącymi, a także Brzozową (Karpowicze) obejmującą „dymów 1, dymów 1/2, dymów ¼, dymów 1/8"[40]. Wiemy też, że Karp nie zajmował się osobiście gospodarowaniem w tych dobrach. W roku 1713 Kalinówką Wójtowcami zarządzał „niewierny Irsz Markowicz, arendarz wielmożnego jegomości pana Karpia, podkomorzyca ziemi bielskiej". Mając kontrakt w wysokości 300 zł, płacił 15 zł podatku[41]. Natomiast z „importacji szelężnego całej ziemi bielskiej in anno 1714" wykonanej przez Norberta Sutkowskiego, cześnika podolskiego dowiadujemy się, że z Kalinówki *alias* Wójtowców ten sam arendarz od kwoty 200 zł wniósł 20 zł „a na trzecie sto jurament wykonał w Goniądzu"[42]. Z sąsiedniej Starowoli dzierżawca Mowsza Józwowicz od 50 zł za pół roku uiścił 2 zł i 15 gr, a z Karpowicz Aron Gierszonowicz od sumy 100 zł zapłacił 10 zł[43]. Źródła przynoszą nam także informację, iż

38 Byli to Walenty Dawidowicz, Marcin Ożel z żoną i Marcin Kucharz. Karp, nakłoniony przez bratanka Krzysztofa, zabrał ich łącznie z żywym inwentarzem i nagromadzonym zbożem do swoich pobliskich Kuźmicz. Zob.: НГАБ, ф. 1711, воп. 1, спр. 4, арк. 663-664 адв.

39 Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Brańskie grodzkie 39, k. 257v, 258, 296v. Rejestr dymów ziemi bielskiej był „pomiarkowany" na 3478 dymów. Sporządzili go komisarze szlacheccy w proteście na inny rejestr przygotowany przez „Pana oberszter lejtnanta lejbgwardii Jego Królewskiej Mości".

40 AGAD, Brańskie grodzkie 39, k. 32, 40v. Ponieważ był to jednorazowy podatek „na wojsko Najjaśniejszego Cara Jegomości", zaniżano areał, z którego miał być on naliczany.

41 AGAD, Brańskie grodzkie 39, k. 338.

42 AGAD, Brańskie grodzkie 39, k. 349. Wnosił szelężne 150/7/15 także z części Starej Woli będącej we władaniu pani Zasuliczowej.

43 AGAD, Brańskie grodzkie 39, k. 349v.

3 września 1717 roku w Brańsku postanowiono ściągnąć z dóbr leżących w parafii goniądzkiej, w tym z Kalinówki, Brzozowej (Karpowicz) „półtorej porcji i czwartą część porcji" prowiantu na wojsko „Najjaśniejszego Wieliczestwa Cara Jegomości"[44]. Wydzierżawianie majątków przez Karpia nie może dziwić głównie ze względu na ich ilość i rozproszenie (Podlasie, pow. grodzieński i wołkowyski). Jeszcze 20 kwietnia 1712 roku w Żłobowszczyźnie teść Jundziłł hojnie obdarował młode małżeństwo. Przede wszystkim przekazał im pozyskaną od Aleksandra i Katarzyny z Wołłowiczów Uniechowskich, sędziów ziemskich mińskich[45] grodzieńską Żłobowszczyznę[46] wartą 30 000 tynfów oraz Kuźmicze w powiecie wołkowyskim nabyte za 15 000 tynfów od Dobrosołowskiej[47]. Tę pierwszą majętność Konstancja Elżbieta otrzymała pod warunkiem zwrotu 1000 talarów starościcowi Michałowi Massalskiemu. Poza tym Karpiowie otrzymali wieś Andrusze [Ondrusze] Glińskich wycenioną na 3000 tynfów oraz 2000 tynfów za poddanych z Kuźmicz Walentego Dominika Tańskiego[48], cześnika sochaczewskiego[49]. Donację tę Jundziłł przyznał przed sądem ziemskim grodzieńskim 11 października 1712 roku. Ponadto Konstancja Elżbieta dysponowała jeszcze zastawną Witkowszczyzną wartą 48 000 zł. Miała ją od Antoniego i Antoniny ze Świderskich Krzywkowskich oraz jego młodszego brata Józefa Izydora.

Możemy się domyślać, że właśnie ten zastrzyk materialny pobudził podkomorzyca do próby zakupu Brzostowicy Drewnianej. Już 3 kwietnia 1712 roku w Kalinówce pożyczył od żony 80 000 zł pod zastaw połowy dóbr podlaskich, tj. Kalinówki i Karpowicz. Transakcję potwierdził w sądzie ziemskim grodzieńskim 11 października tegoż roku[50]. Niestety plany te dość szybko spaliły na panewce. Okazało się bowiem, że zadłużenie Brzostowicy Drewnianej wynosiło 236 190 zł. Z kolei inna wersja podaje kwotę 288 000 zł. Poza tym w 1712 roku Karp ponownie przegrał ze Stryjeńskimi w Trybunale

44 AGAD, Brańskie grodzkie 39, k. 386. Przewidywano „rozłożenie porcji [prowiantu] siedmiu i sześciu na dymów sto siedemdziesiąt pięć w ziemi bielskiej".

45 Spadkobiercy Jana Antoniego i Joanny z Wołłowiczów Massalskich, marszałków, a potem starostów grodzieńskich.

46 Dawna włość rodziny Karpiów z gałęzi na Repli pow. wołkowyski.

47 W innym dokumencie zapisano Zygmunta Bispinga, stolnika rzeczyckiego.

48 Od 1698 r. żonaty z Krystyną Różycówną Dobrosołowską, córką Barbary Karpiówny, podkomorzycówny bielskiej i Stanisława Teofila (Różyc) Dobrosołowskiego h. Poraj, posesjonata z powiatu wołkowyskiego.

49 LVIA, SA 14805, k. 1487-1488v.

50 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 56, арк. 125-126 адв. Pieczętarze — Hrehory Kotowicz, łowczy WKL, Krzysztof Micuta, podkomorzy grodzieński i Stanisław Antoni Małyszczyński, pisarz grodzki grodzieński.

Głównym Litewskim[51]. W tej sytuacji 8 czerwca 1713 roku w Wilnie odstąpił on Brzostowicę Drewnianą łącznie z trzema folwarkami (Dorguże, Zankowszczyzna i Hirkowszczyzna) Pawłowi i Joannie z Grużewskich Stryjeńskim, wojskim grodzieńskim. Zdołał jednak uzyskać od nich dopłatę w wysokości 6000 zł. Skrupulatnie przekazał im także wszelkie posiadane dokumenty na te dobra, a umowę poświadczyli Krzysztof na Baksztach Zawisza, starosta miński, żydejkański i czeczerski oraz Kasper Parysowicz, horodniczy piński i Andrzej Turłaj, sędzia ziemski trocki. Sprzedaż została sformalizowana 10 czerwca przed sądem trybunalskim[52]. Równocześnie 8 czerwca 1713 roku w Wilnie Paweł Stryjeński, wojski grodzieński pożyczył od niego sumę 3000 zł, zobowiązując się oddać ją do 23 czerwca w Brzostowicy Małej. Zapis przyznał 10 czerwca przed Trybunałem Głównym[53]. Również tego samego dnia Stryjeński potwierdził skwitowanie podkomorzyca Stanisława Antoniego oraz jego bratanków Szczęsnego Józefa, Krzysztofa i Michała Karpiów, podstolicόw podlaskich z wszelkich pretensji i spraw sądowych. Zostało ono podpisane 8 czerwca 1713 roku[54]. Następnie 19 tegoż miesiąca intromitowano Stryjeńskich w dobra brzostowickie[55].

Z kolei 4 października 1714 roku Stanisław Antoni Karp wygrał proces z Antonim i Ludwikiem, Jundziłłami, stolnikowiczami witebskimi. Sąd przyznał mu kwotę 13 630 zł i 15 gr na dobrach Krzemieńca w powiecie wołkowyskim. Karp nabył wlewkiem od teścia Krzysztofa Wiktoryna Jundziłła, sędziego ziemskiego grodzieńskiego dług nieżyjącego już Michała Jundziłła, stolnika witebskiego. Początkowo zadłużenie wynosiło 500 zł, ale niedługo później wzrosło do kwoty 1100 zł. W ramach tej sumy stolnikowiczowie zobowiązali się przetransportować do spichlerza w Radziwonowiczach w powiecie grodzieńskim wszystkie ojcowskie statki rzeczne. Kontrakt podpisano 27 listopada 1712 roku. W następnym sezonie (1713) Stanisław Antoni zamierzał wykorzystać tę „wicinę" do spławienia zboża

51 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 77, арк. 510-513 адв. 10 VI 1713 г. aktykowano do ksiąg trybunalskich. Stryjeńscy byli zastawnikami od 1697 r. Początkowa wartość transakcji wynosiła 51 000 zł. Następnie Stryjeński „okupił" wieś Siemki należącą do folwarku Zankowszczyzna. Wcześniej Teodor Leon Karp, podstoli podlaski zastawił ją za 1000 zł Janowi Siemkowskiemu. Młodzi podstolicowie podlascy bezprawnie „posydiowali" Zankowszczyznę przez 12 lat, pomimo że mieli ją dzierżyć tylko przez rok. Stryjeński wyliczył poniesione straty na 67 599 zł. Przypomniał także o opłaconych z własnej kiesy podatkach oraz różnych kontrybucjach nakładanych na ten majątek przez wojska moskiewskie, szwedzkie i litewskie.

52 LVIA, SA 57, k. 660-669v.

53 LVIA, SA 57, k. 670-673v.

54 LVIA, SA 57, k. 674-677v.

55 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 78, арк. 967 адв.

do Królewca. Okazało się jednak, że Jundziłłowie nie tylko nie wypełnili swego zobowiązania, ale odsprzedali nie swoją już flotę innej osobie. Tymczasem niczego nieświadomy Karp przetransportował całość zbiorów do Radziwonowicz. Nie mogąc spławić ziarna, poniósł straty w wysokości 10 000 zł. Do pierwszej rozprawy doszło 5 czerwca 1714 roku w sądzie ziemskim grodzieńskim. Co ważne, jak i poprzednie prowadził ją teść Karpia. Poza tym poszkodowanego bardzo sprawnie reprezentował Bartłomiej Kalinowski. Niestety nie zdołano wyegzekwować zasądzonej na jego rzecz sumy 13 425 zł[56]. Próbę taką z urzędu podjął 9 sierpnia tegoż roku Stanisław Antoni Małyszczyński, pisarz grodzki grodzieński[57] wraz z woźnym Władysławem Maciejewskim. Wobec twardego oporu stolnikowiczów urzędnicy byli bezradni[58]. Tego samego dnia (5 VI 1714) przed sądem ziemskim grodzieńskim podkomorzyc Karp skarżył Aleksandra Rusieckiego, kasztelanica mińskiego. Chodziło tu o dawne rozliczenia posagu siostry Konstancji. Trzeba zaznaczyć, że choć konflikt między nimi ciągnął się od wielu lat, na dobre zaognił się dopiero po jej śmierci. Stanisław Antoni wypomniał Rusieckiemu sowity posag żony w postaci Zdzitowca w województwie brzeskim[59]. Co prawda kasztelanic wziął go w połowie prawem zastawnym, ale całość wyceniono na 120 000 zł. Poza tym Karp wskazał na niegospodarność szwagra w majątku. Podobnie Narewka miała

56 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 58, арк. 105-106 адв. Akta procesowe wspominają także Jan Radziwonowskiego i Jerzego Łuckiewicza, woźnych powiatu grodzieńskiego.

57 Przed 7 VIII 1735 r. Konstancja Małyszczyńska, córka pisarza poślubiła Stanisława Karpia, podczaszego smoleńskiego z gałęzi na Lesiszczach w powiecie lidzkim. Zob.: S. Karp, *Rodzina Małyszczyńskich herbu własnego. Przyczynek do dziejów nieznanej szlachty polskiej*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego nowej serii", Warszawa 2008, t. VIII (XIX), s. 182.

58 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 58, арк. 261-262 адв.

59 Majątek ten otrzymał Gedeon Tryzna, podskarbi wielki WKL w posagu żony Katarzyny Pociejówny. Później zapisał Zdzitowiec drugiej żonie Marcybelli Wodyńskiej, ale ją przeżył. Następnie ożenił się z Elżbietą Duninówną Rajecką *primo voto* Chalecką. Od niej majętność przeszła na kolejnego męża Krzysztofa Potockiego, najpierw stolnika a później krajczego WKL. Ona też spłaciła dawne długi Tryzny, wynoszące „trzykroć sto kilkadziesiąt tysięcy złotych". Po uregulowaniu zadłużenia włości swe scedowała synowi z pierwszego związku z Chaleckim, pozostawiając Potockiemu jedynie „sumę rożaniecką". W rzeczywistości wszystkie dobra, ruchomości, sumy i dokumenty po zmarłej łącznie ze Zdzitowcem zagarnął Potocki. Ożeniwszy się z Anną Dunninówną Karwicką, „prawem zastawnym onerował" jej majętność zdzitowiecką za 120 000 zł. Po zgonie Potockiego młoda wdowa wyszła za mąż za Józefa Eliasza Karpia, podkomorzego ziemi bielskiej i w ten oto sposób Zdzitowiec trafił w ręce ich potomstwa, tj. Stanisława Antoniego i Konstancji, Karpiów. Młody dziedzic utrzymał dla siostry zapis 120 000 zł na Zdzitowcu.

być zrujnowana wyłącznie z jego winy. Przypomniał, iż kasztelanic, obejmując dobra narewskie, przejął kilkudziesięciu chłopów, a swym beztroskim gospodarowaniem wyludnił majętność do zaledwie kilku rodzin. Ponadto Rusiecki miał „puszczę tamtejszą spustoszyć" na sumę 10 000 zł. Obaj 23 lutego 1709 roku podpisali intercyzę, na mocy której kasztelanic otrzymał od Karpia 30 000 zł. Pieniądze zabezpieczono na Zdzitowcu. Niestety Rusiecki regularnie odstępował majętności „różnym kredytorom", którzy prowadzili gospodarkę rabunkową. W rezultacie po niekończących się przepychankach sąd przyznał Karpiowi 70 375 zł na Rusieckim, obciążając Zdzitowiec i Narewkę[60]. Środki te usiłował ściągnąć 24 lipca 1714 roku w Narewce woźny Władysław Maciejewski. Wszystkie działania urzędowe okazały się bezskuteczne. Umiejętnie zablokował je z uzbrojonymi chłopami Kazimierz Horbaczewski, ciwun dworu narewskiego. Wkrótce potem między stronami zapadła kondemnata Trybunalska Lubelska i to ona ostatecznie wymusiła na zwaśnionych zawarcie porozumienia. 8 sierpnia 1714 roku w Narewce Rusiecki kolejny raz skwitował Karpia z wszelkich pretensji. Nie można tu zapominać, iż po zmarłej Konstancji pozostała dwójka małoletnich dzieci Franciszek Karol i Anna Rusieccy, a Karp był ich wujem[61]. Pomimo tego pojednanie rodzinne nie trwało długo. 4 października 1714 roku sąd ziemski grodzieński zwiększył sumę pobraniową na Rusieckim do 70 625 zł[62].

Nieco wcześniej, tj. 29 maja 1714 roku przed sądem trybunalskim Stanisław Antoni wspólnie z teściem toczył spór z powództwa Jana Bychowca, kanclerza diecezji wileńskiej. Zatarg dotyczył nierespektowania wyroku z 8 sierpnia 1713 roku, zasądzającego 5670 zł na dobrach oskarżonych. Również i tu egzekucja należności spełzła na niczym. Wykonywał ją 22 marca 1714 roku Gedeon Olędzki, pisarz grodzki wołkowyski. Zarówno Jundziłł w Kuźmiczach, jak i Karp w Żłobowszczyźnie stawili mu zaciekły opór. Trzeba przyznać, że Bychowca na majowej rozprawie profesjonalnie reprezentował Jan Hryniewiecki Fiedorowicz. Dzięki niemu wskaz na dobrach oskarżonych wzrósł do 6180 zł, a Stanisław Jan Pilecki, generał sądów trybunalskich obwołał ich infamisami[63]. Następnie 12 października 1714 roku w sądzie ziemskim grodzieńskim uwikłano Karpia w zatarg bratanków z Janem Czyżewskim[64]. Z kolei 28 grudnia 1716 roku w grodzie surogatorskim wołkowyskim przed Stanisławem Radowickim, łowczym i surogatorem tamtejszego powiatu

60 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 58, арк. 103-104 адв.
61 LVIA, SA 14805, k. 1489-1489v.
62 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 58, арк. 248-249 адв.
63 LVIA, SA 416, k. 1747-1748v.
64 НГАБ, ф. 1755, воп. 1, спр. 58, арк. 271.

Karpiowie, podkomorzycowie bielscy toczyli proces z Tynkauzem i Bombolinem, deputatami chorągwi petyhorskiej, starosty wilkowskiego[65]. Sprawa dotyczyła szkód wyrządzonych w karpiowskich Kuźmiczach. Towarzysze tej chorągwi Michał Szweryn i Jesman, mając asygnatę do królewskich dóbr ekonomicznych klucza kraśnickiego w powiecie grodzieńskim, bezprawnie najechali wieś Werejki należącą do Kuźmicz. Żołnierze ograbili mieszkańców sioła, a przy tym „niemiłosiernie" zbili „niewiastę brzemienną, która na trzeci dzień po tym nieżywe dziecię zroniła". Straty materialne wyceniono na 60 zł. Wykorzystując nieobecność podstarościego, spustoszyli także dwór kuźmicki. Zagarnęli trzy konie (klacz „dworną, chłopską" i konia podstarościego z kulbaką) oraz mnóstwo domowych ruchomości, a w tym „cyny angielskiej tuzinów półtrzecia, lichtarzy cynowych par dwie, obrus olęderski jeden, szczypce jedne, blach dwie do pirogów pieczenia, głównie jedną hiszpańską"[66]. Zakończenia tego konfliktu nie znamy.

Natomiast 17 marca 1717 roku w grodzie grodzieńskim odbył się kolejny proces z powództwa kasztelanica Rusieckiego. Przyznał on wówczas, iż chłopi narewscy „się porozchodzili", ale jednocześnie podkreślił własne koszty (4000 zł) wykupu zastawionego folwarku Grodzisk[67]. Zwaśnione strony spotkały się ponownie 18 czerwca 1717 roku przed sądem trybunalskim. Tym razem inicjatywę przejęli Karpiowie. Reprezentował ich Adam Maluszycki, a sąd zwiększył płatność Rusieckiego do 71 435 zł. Kwotę tę obwarowano na Narewce. Jeszcze 25 czerwca tego roku Stanisław Jan Pilecki, woźny sądowy ogłosił kasztelanica banitą[68]. 30 tegoż miesiąca przegrany oprotestował wyrok w grodzie grodzieńskim. Wskazał tam, iż zmarła małżonka scedowała wszystkie apanaże właśnie jemu, całkowicie oddalając rodzinę Karpiów. Powyższy zapis przyznała w grodzie brzeskim w nieznanym nam czasie[69]. Pomimo to 12 lipca 1717 roku w Narewce Mateusz Franciszek Sienkiewicz, woźny grodzieński wręczył Rusieckiemu — zgodnie z wyrokiem sądu — obwieszczenie o planowanej egzekucji w majątku[70]. Tak jak poprzednie nie została ona zrealizowana. Działania egzekutora Stanisława Antoniego Małyszczyńskiego, pisarza grodzkiego grodzieńskiego zostały wstrzymane formalną cedułą przez sługę kasztelanica Adama Zawadzkiego. Dlatego też 11 maja 1718 roku obie strony zatargu po raz kolejny spotkały

[65] Zapewne Jerzy Felicjan Sapieha, ówczesny generał major wojsk litewskich (1708) i marszałek Trybunału Głównego WKL (1717).
[66] НГАБ, ф. 1710, воп. 1, спр. 6, арк. 1274-1275 адв.
[67] НГАБ, ф. 1711, воп. 1, спр. 11, арк. 188-191 адв.
[68] LVIA, SA 427, k. 146-149v.
[69] НГАБ, ф. 1711, воп. 1, спр. 11, арк. 347-347 адв.
[70] НГАБ, ф. 1711, воп. 1, спр. 11, арк. 369.

się w Trybunale Głównym WKL. I tym razem nie osiągnięto żadnego postępu. Również zeznania Piotra Kuncewicza, horodniczego oszmiańskiego niewiele tu wniosły. W efekcie sprawę odłożono do rozpatrzenia w 1718 roku na kadencji nowogródzkiej[71]. Tego samego dnia w Trybunale Karp miał sprawę z Ludwikiem i Antonim Jundziłłami, stolnikowiczami witebskimi. Korzystne dla niego dekrety z 1714 roku w rzeczywistości niczego nie zmieniły. Także i tutaj egzekutor Małyszczyński, pomimo kilku prób odzyskania pieniędzy, nic nie wskórał. Ostatnią egzekucję usiłował przeprowadzić 20 maja 1716 roku. Ponieważ Jundziłłowie dalej konsekwentnie bronili dóbr wyrokiem sądu z 18 maja 1718 roku, zostali skazani na infamię, a płatność na nich nałożona wzrosła o koszty sądowe do 13 940 zł i 15 gr[72].

Bardzo ważnym dniem dla rodziny Karpiów okazał się 29 sierpnia 1718 roku. Stanisław Antoni po nieudanych staraniach przejęcia Brzostowicy Drewnianej stanął przed możliwością uratowania sąsiedniej, jeszcze starszej i obszerniejszej własności rodu na Grodzieńszczyźnie, tj. Brzostowicy Murowanej. Była ona w rękach rodziny od przeszło stu lat, tj. od 4 lipca 1611 roku[73]. W 1690 roku razem z dziewięcioma wsiami liczyła 50 dymów[74]. W jej skład wchodziły wsie Brzostowiczany, Dołbienki, Koleśniki, Kordziki, Kowale, Ogrodniki *alias* Podmielniki [Podchmielniki], Podbohonniki i Piennica oraz wieś i folwark Golnie. Ostatnio władał nią starszy brat Krzysztof Ubald Karp, ale po jego śmierci w dniu 11 czerwca 1718 roku[75] zaistniała realna groźba utraty włości. Jedyny syn zmarłego Franciszek był jezuitą, a córka Elżbieta wniosłaby majątek w dom mężowski (Łazowych). Widząc konieczność działania — tym bardziej że z czterech braci przy życiu pozostał już tylko on — Stanisław Antoni wszedł w bliski kontakt z bratankiem spadkobiercą. Goszcząc go 29 sierpnia 1718 roku w Żłobowszczyźnie „różnemi

71 LVIA, SA 431, k. 478-479v. Karpiów reprezentował Andrzej Chećko, oboźny oszmiański, a Rusieckiego — Piotr Gabryjałowicz.

72 LVIA, SA 431, k. 436-439v. Patronem Karpiów był Michał Frąckiewicz, podczaszy smoleński, natomiast za kwestie proceduralne odpowiadał woźny sądowy Stanisław Jan Pilecki.

73 S. Karp, *Józef Karp (ok. 1567-1637), marszałek wołkowyski — rys biograficzny*, „Studia Podlaskie", Białystok 2016, t. XXIV, s. 12-14.

74 W tymże roku Krzysztof Ubald Karp opłacił z Brzostowicy Murowanej podatek za 30 dymów. Natomiast z folwarku Golnie, który pozostawał własnością Krzysztofa Ubalda Karpia, podkomorzyca ziemi bielskiej i był tylko zastawiony Bispingom, wniesiono za 10 dymów. Podobnie z zastawnych Kordzików i Podbohonników uregulowano zgodnie z abiuratą za 10 dymów. Zob.: *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r.*, s. 88. O randze tych dóbr świadczy istnienie „pałacu murowanego" już w II poł. XVII w.

75 LVIA, SA 14805, k. 1279-1279v.

deklaracjami uwodząc, dania skryptu sobie służącego na tę Brzostowicę Murowaną wymagał". Następnego dnia (30 VIII) przybyli mu w sukurs bratanek Michał Karp, podstolic podlaski i Bazyli Strawiński, zaprzyjaźniony pleban brzostowicki. Wspólnie przekonali Franciszka Karpia o potrzebie scedowania stryjowi ośrodka dworskiego wraz z okolicznymi gruntami. Charakterystyczne, że nieco później młody donator — zapewne zrugany przez księży przełożonych — tłumaczył się przed przeorem w Grodnie, iż dokument „podpisał, nie znając prawa"[76]. Trzeba też zaznaczyć, że dobra te były obciążone jego sporymi legatami na rzecz jezuitów grodzieńskich. Poza tym pojawiły się także różne inne wierzytelności, jak choćby prawo wlewkowe Samuela Łazowego, wojskiego grodzieńskiego[77]. Formalnie jednak od tej pory właścicielami majątku Brzostowica Murowana stali się Stanisław Antoni i Konstancja Elżbieta Karpiowie. 15 września 1718 roku[78] Mateusz Franciszek Sienkiewicz, woźny grodzieński w obecności świadków Piotra i Macieja Szaciłowskich intromitował ich w nowo nabyte mienie[79]. Jak się wkrótce okazało, przejęcie Brzostowicy Murowanej wywołało nowy konflikt z kasztelanicem Rusieckim. 27 maja 1719 roku w grodzie wileńskim złożył on protest na podkomorzyca Karpia, wojskiego Łazowego i jego córkę Franciszkę, zrodzoną z Elżbiety Karpiówny. Pozew objął też Franciszka Karpia, magistra jezuitę grodzieńskiego, naturalnego spadkobiercę Brzostowicy Murowanej. W sprawę zamieszany był także Zygmunt Bisping, stolnik rzeczycki i jeszcze kilka innych osób mających jakieś drobniejsze pretensje do majątku. Zaskakujące, że skarga dotyczyła również syna powoda, Franciszka Karola Rusieckiego. Przyczyną wszczęcia kolejnej waśni rodzinnej dla kasztelanica były dawne rozliczenia ze zmarłym właścicielem Krzysztofem Ubaldem Karpiem. Aleksander Rusiecki upomniał się o zawłaszczone w 1687 roku ruchomości ze Zdzitowca, tj. „wszytki splendor [jak] szaty, klejnoty, srebro, cynę, miedź, konie, bydło, karety, wozy kryte", różne zapisy i dokumenty dotyczące zdzitowieckiej majętności, a w tym przywileje królewskie „na wstęp do Puszczy Białowieskiej i do różnych jezior". Zaznaczył również, iż winowajca nie sporządził rejestru pobranych rzeczy i dokumentów. Objęte zaś dobra zdzitowieckie „różnym chętnym arendował,

76 НГАБ, ф. 1711, воп. 1, спр. 12, арк. 574 адв.
77 Łazowy miał je od Anny z Grodkowskich Krzysztofowej Ubaldowej Karpiowej, podkomorzycowej ziemi bielskiej.
78 Dokument aktykowano do ksiąg grodzkich grodzieńskich 5 IX 1718 r. *(sic)*. Natomiast widymus wydano Jozafatowi Michałowi Karpiowi, biskupowi żmudzkiemu w dniu 25 I 1738 r.
79 LVIA, SA 14805, k. 1683-1683v.

kilkudziesięciu poddanych porozpędzał"[80], groblę na rzece Muchawiec, w tymże majątku przez „nieopatrzenie" zrujnował, a na której reperację Rusiecki wydał 30 000 zł. Krzysztof Ubald Karp miał też wybrać intraty z majątku, począwszy od 1697 roku, co w ciągu 12 lat dało sumę 120 000 zł. Z drobniejszych przewinień skarżący przypomniał o niezwróconych od 1695 roku dwóch pożyczkach. Pierwsza w wysokości 5000 zł i druga w kwocie 260 czerwonych złotych, wypłacona bezpośrednio Stanisławowi Kalinowskiemu, słudze Karpia. Obie sumy zapisano na Zdzitowcu. Oprócz tego Rusiecki w dalszym ciągu domagał się zadośćuczynienia z czwartej części dóbr ojcowskich, należących się jego zmarłej żonie Konstancji. Na procesie podkreślił, że pomimo pozastawiania kilku folwarków i wsi z klucza brzostowickiego Karp pretensji „nie uspokoił". Jak widać, wszystkie oskarżenia niezawinione przez Stanisława Antoniego spadły na niego w momencie przejęcia dóbr zmarłego brata. Nie można tu jednak zapominać, że po śmierci Krzysztofa Ubalda młodszy Stanisław Antoni wraz z Samuelem Łazowym i bratankiem Franciszkiem faktycznie podzielili się pozostawioną schedą. Nawet Zygmunt Bisping, stolnik rzeczycki wziął brzostowicki folwark Golnie. Wynikałoby z tego, że i on należał do wierzycieli zmarłego. Ogółem od oskarżonych Rusiecki domagał się rekompensaty w wysokości 60 000 zł. 11 grudnia 1717 roku zapadł między szwagrami następny — niewiele wnoszący do sprawy — dekret. Z akt procesowych dowiadujemy się jedynie, iż Stanisław Antoni Karp wszedł w bliskie konszachty także z siostrzeńcem Franciszkiem Karolem Rusieckim. Pod wpływem wuja miał on nawet wykraść ojcu sporą ilość dokumentów sądowych[81]. Dalszego toku tego zatargu nie znamy.

Natomiast 26 sierpnia 1719 roku w sądzie trybunalskim podkomorzyc Stanisław Antoni Karp wraz z bratankiem Janem Chryzostomowiczem Karpiem i Kazimierzem Wroczyńskim, podczaszym mścisławskim toczył proces z powództwa Zofii z Lasockich Aleksandrowej Rzewuskiej, skarbnikowej trockiej i jej syna Aleksandra. Karpiowie 23 kwietnia tegoż roku najechali dzierżawioną przez nich majętność Pierzchowicze w powiecie słonimskim. W ten sposób podkomorzyc wspomógł młodego bratanka w odbiorze ojcowizny. Ponieważ sąd nie kwapił się do ferowania wyroku, zakończenie i tego konfliktu jest dla nas niewiadome[82].

25 września 1719 roku w Hołynce marszałek Jundziłł zapisał jedynaczce pod zaręką 100 000 zł resztę spuścizny. W jej skład wchodziły dobra Lipsk

80 Co ciekawe wcześniej o to samo Rusieckiego oskarżał Stanisław Antoni Karp.
81 LVIA, SA 4734, k. 982-987v.
82 LVIA, SA 439, k. 1175-1176v; НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 755-755 адв.

Murowany z folwarkiem Wnukowszczyzna, miasteczkiem Hołynka (wsie Kisiczany [Kiosiczany], Bortniczany, Przykupie) oraz zastawne w kwocie 16 000 tynfów Raczki od Stefana Kurowicza, strażnika trockiego. Ponownie potwierdził też zapis z 20 kwietnia 1712 roku na Żłobowszczyznę (30 000 tynfów) i zastawne Kuźmicze (15 000 tynfów). Z wszystkich scedowanych majętności darczyńca zatrzymał w dożywociu Hołynkę i Raczki. Utrzymał też w mocy darowiznę 500 czerwonych złotych, 500 talarów i 20 000 tynfów, przeznaczonych na spłatę długów z Brzostowicy Murowanej.

Zapewne niedługo po donacji teścia Stanisław Antoni Karp, podkomorzyc ziemi bielskiej zmarł. Żył zatem około 40 lat. Jeszcze przed śmiercią ofiarował sumę 2000 zł z dóbr Słomianka Walentemu Kramkowskiemu, kanonikowi inflanckiemu, prepozytowi kalinowskiemu i jego następcom. Pieniądze przysługiwały Karpiowi na mocy wyroku sądu grodzkiego brańskiego. Niestety nie znamy jego treści i datowania. Wiemy natomiast, że żona zrealizowała wytyczne 7 i 14 kwietnia 1721 roku w Goniądzu, a proboszcz Kramkowski w ramach sowitego datku odprawił za familię Karpiów 30 mszy w kościele parafialnym w Kalinówce[83].

Stanisław Antoni Karp z Konstancji Elżbiety Jundziłłówny, sędzianki ziemskiej grodzieńskiej miał dwóch synów — młodo zmarłego Karola (przed 25 IX 1719)[84] i Jana Emanuela (ok. 1706-1737), późniejszego wojskiego grodzieńskiego[85]. Zastanawia tu fakt, że będąc synem wysokiego i długoletniego urzędnika lokalnego (podkomorzy), sam nie sięgnął po urzędy. Sprzyjało temu przecież nie tylko odpowiednie wykształcenie i nagromadzony majątek (ojcowski: Brzozowa-Karpowicze, Kalinówka, Starowola, trzywioskowa Narewka, połowa Zdzitowca; posażny żony: Żłobowszczyzna, Kuźmicze z Werejkami i folwarkiem Łubki, zastawna Witkowszczyzna, wieś Andrusze [Ondrusze]; donacyjny teścia: Lipsk z Wnukowszczyzną, trzywioskowa Hołynka, Raczki; kupne: dziewięciowioskowa Brzostowica Murowana; niewiadomego pochodzenia: Liszki), ale i zasiedziałość familii. Karpiowie żyli na styku Podlasia, Grodzieńszczyzny i powiatu wołkowyskiego co najmniej od pierwszych lat XVI wieku.

Z zachowanego materiału źródłowego wynika, iż Stanisław Antoni Karp miał nastawienie profamilijne, które oprócz ratowania starych rodzinnych majątków, jak Brzostowica Drewniana czy Murowana, daje się to zauważyć również i w innych jego działaniach. I tak np. po śmierci najstarszego

[83] AGAD, Kapicjana, Pudło nr 123; ANKr., ZZG 41, s. 39-40.
[84] Jedyny raz wzmiankowany w zapisie marszałka Krzysztofa Wiktoryna Jundziłła.
[85] S. Karp, *Jan Emanuel Karp (ok. 1706-1737), wojski grodzieński. Nota biograficzna*, „Studia Podlaskie", Białystok 2020, t. XXVIII, s. 77-95.

brata Chryzostoma Karpia, tj. po 25 marca 1714 r. Stanisław Antoni wraz z Krzysztofem Ubaldem otoczył opieką jego małoletnie potomstwo — Jana, Franciszka i Annę Karpiów, spadkobierców Pierzchowicz i Iwankowicz w powiecie słonimskim[86].

Warto też nadmienić, że zaufanym sługą Stanisława Antoniego Karpia był Bartłomiej Kalinowski[87]. Nie można też pominąć faktu częstych kontaktów handlowych Stanisława Antoniego i Konstancji Elżbiety Karpiów, posesjonatów podlasko-grodzieńskich z Królewcem. Wiemy, że dotyczyły one spławu zboża i drewna na tamtejszy rynek oraz importu różnorakich rękodzieł rzemieślników królewieckich. Wskazuje to na ogólny trend obrotu towarowego ówczesnej szlachty podlasko-grodzieńskiej.

Wdowa po Karpiu dość szybko wyszła ponownie za mąż. Już w 1720 roku poślubiła Samuela Łazowego herbu Lubicz, wojskiego grodzieńskiego[88]. Z pewnością sprzyjała temu ich wieloletnia znajomość i skoligacenie. Łazowy był bowiem wdowcem po Elżbiecie Karpiównej, córce podkomorzyca Krzysztofa Ubalda Karpia, brata jej pierwszego męża. Z tego związku miał on córkę Franciszkę *primo voto* Marcjanową Połubińską, chorążynę słonimską *secundo voto* Tadeuszową Jundziłłową, stolnikowiczową wołkowyską, a później podkomorzynę grodzieńską. Z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy się domyślać, że główną rolę odegrały sprawy finansowe. Naturalnie chodziło tu o uregulowanie długów brzostowickich i szybkie doprowadzenie do stabilizacji majątkowej wdowy. Z pewnością samotnej matce trudno było też zająć się gospodarką w tak wielu majątkach. Trzeba podkreślić, że dopiero 16 lipca 1727 roku w grodzie grodzieńskim Samuel i Konstancja Elżbieta z Jundziłłów Łazowie, wojscy grodzieńscy dokonali wzajemnych zapisów. Łazowy „oczyszczając" Brzostowicę Murowaną zapłacił jezuitom z Grodna 30 000 zł. Wykupił także dwie pobliskie wioski uprzednio „onerowane" przez Krzysztofa Ubalda Karpia, tj. Podbohonniki i Koleśniki. Następnie od Jelskich odebrał zastawionych chłopów. W sumie wydatkował kolejne 38 tys. zł. Dołożył się także do „uwolnienia" dóbr podlaskich wydzierżawionych Wołkowi Romyce *(sic)*. Jakie miały być to dobra, tego nie wiemy. Na

[86] Trzecim prawnym opiekunem był bliski przyjaciel rodziny Ignacy Stanisław Tołokoński, horodniczy brasławski.

[87] LVIA, SA 14805, k. 1288-1289v.

[88] ANKr., ZZG 41, s. 35. Samuel Kazimierz Łazowy, cześnik grodzieński, sędzia grodzki grodzieński (18 II 1709, tytułował się nim jeszcze 25 IX 1713), starosta dorohobuski i wojski grodzieński od 14 II 1716 do 17 IV 1730 r., kiedy awansował na kasztelana mścisławskiego. Zob.: *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy*, t. II: *Województwo trockie XIV-XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, A. Haratym przy współpracy A. Macuka i J. Aniszczanki, Warszawa 2009, s. 248, 318, 351.

koniec opłacił obligi Kurzenieckim na 30 000 zł i bliżej nieznanemu nam wierzycielowi na 10 000 zł. Razem zainwestował 108 000 zł. W rewanżu Konstancja Elżbieta zapisała mu 30 400 zł na Żłobowszczyźnie (u Michała Massalskiego), 16 000 zł na Kuźmiczach i 7000 zł na wsi Andrusze [Ondrusze]. Oprócz tego przekazała zastawną w kwocie 48 000 zł Witkowszczyznę[89]. Na koniec odstąpiła karczmę we Wnukowszczyźnie. Intercyzę małżonkowie podpisali pod zaręką 100 000 zł, a jednym z pieczętarzy był syn Konstancji Jan [Emanuel] Karp[90]. Łazowych wzmiankowano w 1732 roku w Goniądzu[91]. Nie wiemy, czy już wtedy prowadzili spór o folwark Dziewałtowszczyzna (Dziewałtowce) z przeorem dominikanów Tomaszem Hanusewiczem[92].

Należy podkreślić, że wybranek należał do bardzo aktywnych postaci Grodzieńszczyzny pierwszej połowy XVIII wieku. Oprócz sfery gospodarczej i urzędniczej Samuel Łazowy, kasztelan mścisławski z powodzeniem działał również na niwie politycznej. Uczestniczył w wielu sejmikach powiatowych, a nawet przed sejmem pacyfikacyjnym był dyrektorem jednego z nich[93]. Warto wspomnieć, iż cały czas mocno wspomagał karierę pasierba. To właśnie po Łazowym młody Jan Emanuel Karp objął urząd wojskiego grodzieńskiego. Niestety zmarł on na progu kariery między 6 i 10 kwietnia 1737 roku w wieku ok. 31 lat. Niedługo później zgasł także Samuel Łazowy, kasztelan mścisławski. Nastąpiło to w 1738 roku[94], ale przed 22 stycznia[95].

Po stracie w tak krótkim czasie dwóch bliskich mężczyzn kasztelanowa mocno związała się z kuzynami Tadeuszem i Franciszką z Łazowych Jundziłłami. Wybrała ich nawet na opiekunów. Prawdopodobnie dlatego, że już wtedy różni pretendenci do majątków zmarłego syna nękali ją coraz liczniejszymi procesami. I tak np. 3 sierpnia 1737 roku w sądzie grodzkim grodzieńskim oraz 22 i 29 stycznia 1738 roku została pozwana przez Jozafata Michała Karpia, biskupa żmudzkiego. Działał on w imieniu małoletniego Stanisława Kazimierza Karpia, krewnego z powiatu słonimskiego[96]. W sporze uczestniczyli

89 LVIA, SA 14805, k. 1270-1271v.

90 LVIA, SA 14805, k. 1678-1679v.

91 ANKr., ZZG 41, s. 127.

92 M. Kałamajska-Saeed, *Kościół pw. Matki Boskiej Anielskiej i klasztor Franciszkanów*, [w:] *Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego. Kościoły Grodna (3)*, Kraków 2016, s. 178.

93 *Акты издаваемые Виленской археографической комиссиею*, т VII: *Акты Гродненского городского суда*, Вильна 1874, s. 299.

94 A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. XV, Warszawa 1912, s. 252.

95 НГАБ, ф. 1711, воп. 1, спр. 27, арк. 66 адв.; LVIA, SA 14805, k. 1268v.

96 Syn Franciszka, a wnuk Chryzostoma.

także Jan i Helena z Rostockich Karpiowie, właściciele Pierzchowicz w powiecie słonimskim oraz Michał Orzeszko, marszałek piński, Samuel Antoni Skirmunt, łowczy grodzieński i Michał Antoni Nargielewicz, skarbnik rzeczycki[97]. Następne rozprawy odbyły się 8 marca 1740 roku w grodzie oszmiańskim[98], 3 sierpnia 1742 roku[99], 27 kwietnia 1743 roku, 19 sierpnia 1744 roku[100] i 12 sierpnia 1745 roku w Trybunale Głównym WKL[101] oraz 4 kwietnia 1746 roku w grodzie wileńskim[102]. Łazowa prowadziła je ze zmiennym szczęściem, a niebawem do fakcji Karpiów dołączył Franciszek Michał Wereszczaka, drugi mąż byłej synowej oraz hr. Krasiccy, którzy mieli prawa

97 НГАБ, ф. 1711, воп. 1, спр. 26, арк. 562-563v; спр. 27, арк. 75-75 адв.

98 LVIA, SA 4752, k. 213-216v. Proces z Karmelitami Bosymi konwentu grodzieńskiego prowadził podwojewodzi wileński Mikołaj Antoni Petrusewicz. Prowodyrem zatargu był przeor Romuald od św. Stefana. Natomiast z najbliższej rodziny oprócz Łazowej w sprawę uwikłani byli Katarzyna z Kotowiczów *secundo voto* Franciszkowa Michałowa Wereszczakowa, skarbnikowa brzeska oraz Jan i Teodora z Kotowiczów hr. Krasiccy, kasztelanicowie haliccy, a także Franciszka z Łazowych *primo voto* Marcjanowa Połubińska, chorążyna słonimska *secundo voto* Tadeuszowa Jundziłłowa, stolnikowiczowa wołkowyska. Należy dodać, że zakonnicy dzierżyli Szudziałowo wlewkiem zastawnym od 24 IV 1736 r. Zob.: НГАБ, ф. 1761, воп. 1, спр. 10, арк. 675-678. Pieczętarze — Jan Odachowski, chorąży petyhorski oraz Antoni Suchodolec i Jan Gorski.

99 Tego dnia orzeczono przegraną hr. Krasickich, nakazując im zapłacić na rzecz Łazowej i Jundziłłów kwotę 40 000 zł. Do całości doliczono nawet zadawniony dług (100 talarów) Hrehorego Kotowicza wobec Krzysztofa Wiktoryna Jundziłła. Zob.: LVIA, SA 485, k. 925-926.

100 Karpiom przyznano prawa do Lipska Murowanego i Karpowicz. Podkreślono wówczas, że Konstancja Elżbieta z Jundziłłów po śmierci syna dysponowała wszelkimi dobrami. Zwrócono też uwagę, że to właśnie ona odebrała pieniądze za Kalinówkę. Pozwana zaś wyjaśniła, że kwota zapisana na Kalinówce posłużyła jej do opłacenia ceremonii pogrzebowej syna. Oprócz zabranych ruchomości wywieziono także archiwum Karpiów. Wątek ten został jednak odłożony przez sąd do późniejszego rozpatrzenia. Natomiast Jundziłłowie, którzy nie stawili się na procesie, sprawę przegrali i wyrokiem sądu mieli do zapłacenia hr. Krasickim 40 000 zł w ramach rekompensaty za „expulsję" i pobranie intrat z majątku. Ogółem należność wyniosła 196 030 zł. Jundziłłów zobligowano również do zwrotu Lipska Murowanego hr. Krasickim, choć prawa własności zachowali Karpiowie. Prawdopodobnie dlatego też na proces przybył ze Żmudzi Franciszek Karp, ciwun ejragolski. Obecny był tam także Ignacy Weber, sługa Wereszczakowej.

101 Proces z instancji Jana i Teodory z Kotowiczów hr. Krasickich, kasztelaniców halickich z Franciszkiem Michałem Wereszczaką, skarbnikiem brzeskim, Stanisławem Kotowiczem, Michałem Antonim Nargielewiczem, Konstancją Elżbietą Łazową, Tadeuszem i Franciszką z Łazowych Jundziłłami oraz Janem i Stanisławem Kazimierzem Karpiami. W sądzie hr. Krasickich reprezentował Stanisław Kosarzewski, łowczy połocki, a od Karpiów stanął Adam Dziczkaniec.

102 LVIA, SA 4758, k. 191-192v.

do dóbr po Kotowiczach[103]. Jeszcze 13 czerwca 1746 r. w grodzie wileńskim Stefan Terpiłowski, sługa stolnikowicza Jundziłła aktykował sześciomiesięczny glejt Augusta III wydany 23 marca tego roku dla Konstancji Elżbiety z Jundziłłów Łazowej, kasztelanowej mścisławskiej, Tadeusza i Franciszki z Łazowych Jundziłłów, stolnikowiczów wołkowyskich oraz Samuela Skirmunta, łowczego grodzieńskiego. Wystawiono go w związku z wyrokiem Trybunału kadencji wileńskiej z 19 sierpnia 1744 roku skazującym ich na banicję. Okazało się jednak, że również i w 1746 roku przegrali sprawę z Janem i jego bratankiem Stanisławem Kazimierzem Karpiami[104].

Konstancja Elżbieta z Jundziłłów *primo voto* Stanisławowa Antoniowa Karpiowa, podkomorzycowa ziemi bielskiej *secundo voto* Samuelowa Łazowa, kasztelanowa mścisławska dożyła sędziwego wieku. Tak jak syn była bardzo wierząca i szczodra na rzecz kościoła katolickiego. Wzorem ojca Krzysztofa Wiktoryna, wieloletniego darczyńcy, mocno wspierała franciszkanów grodzieńskich. Jeszcze w 1736 roku ofiarowała do ich świątyni kielich i gobelin. Przed 10 lutego 1744 roku przekazała przywieziony z Częstochowy niewielkich rozmiarów obraz „Matki Boskiej Częstochowskiej". W tymże roku przyjęła „Trzeciej Reguły S. Ojca Franciszka habit". Zachęcona ofiarowała także kryształowe lustro i wraz z ojcem zasponsorowała odnowienie szat liturgicznych. Z kolei w 1749 roku częściowo sfinansowała budowę murowanej wieży-dzwonnicy oraz naprawę dachu. W następnym roku (1750) ufundowała za 3000 zł nowe organy[105], a także zapłaciła 120 zł za ich transport do Grodna. Z literatury wiemy, iż w 1753 roku w kościele zawieszono jej portret oprawny w złocone ramy[106]. W owym czasie sprowadziła blachę do wykonania wazonów i dwóch herbów fundatorów Jundziłłów. Oprócz tego dzięki niej położono kamienną posadzkę przed główną nawą i ołtarzem Matki Boskiej Anielskiej. Natomiast w 1759 roku pod ołtarzem św. Joachima wykonano kryptę dla Konstancji Elżbiety Łazowej i jej najbliższych. W tym celu zamówiono płytę nagrobną w Królewcu. Zgodnie ze zwyczajem opatrzono ją herbem rodzinnym i krótką inskrypcją. Jeszcze

103 LVIA, SA 4754, k. 187-188v. Pochodzili od Teodory Kotowiczówny, siostry Katarzyny *primo voto* Janowej Karpiowej, wojskiej grodzieńskiej *secundo voto* Franciszkowej Michałowej Wereszczakowej, skarbnikowej brzeskiej.

104 LVIA, SA 4758, k. 455-456v.

105 Wykonał je Mateusz Krajewski.

106 W 1778 r. wisiały tam trzy portrety Jundziłłów (ojca Krzysztofa Wiktoryna, sędziego ziemskiego grodzieńskiego zmarłego w wieku 104 lat dnia 21 XII 1726 r., zachowany do dziś dnia; Konstancji *primo voto* Karpiowej *secundo voto* Łazowej, wzmiankowany w inwentarzu z 1905 r., a zagubiony przed 1919 r.; trzeci obraz najpewniej przedstawiał Tadeusza Jundziłła, podkomorzego grodzieńskiego, z którym fundatorka utrzymywała ścisłe związki).

w tym czasie za zegar na dzwonnicę zapłaciła 1060 tynfów. Co ważne w latach 1760-1765 z fundacji Łazowej wzniesiono trzecie skrzydło, które zamykało wschodni (od ogrodu) bok klasztornego czworoboku. Natomiast w 1763 r. sprowadziła z Królewca srebrną lampę za 1300 tynfów. Opłaciła też „Apparat[107] białej materiej” w kwiaty złociste, „Apparat” z aksamitu czarnego, dalmatyki[108] aksamitne i trzy alby[109]. Warto wspomnieć, iż była również autorką utworu religijnego[110]. Po raz ostatni kasztelanową odnotowano 6 czerwca 1765 r. w Hołynce przy okazji kolejnej rozprawy sądowej ze Stanisławem Kazimierzem Karpiem, koniuszym słonimskim[111].

Summary

Stanisław Antoni Karp (ca. 1679–1719), a nobleman of the Grodno County.

The objective of the article is to present the figure of Stanisław Antoni Karp. He inherited the Brzozowa-Karpowicze, Kalinówka, Starowola assets in the Podlasie Voivodeship and the estate Narewka in the Grodno County. He died shortly after September 25, 1719. He represented the sixth generation of the Karp family in the Grodno County.

Keywords: Karp family, Jundziłł family, the Podlasie Voivodeship and Grodno County in the eighteenth century.

Змест

Станіслаў Антоні Карп (каля 1679-1719), бельскі падкаморыц. Біяграфічная нататка

У артыкуле прадстаўлена асоба Станіслава Антонія Карпа — заможнага землеўладальніка Падляшскага ваяводства і Гродзенскага павета.

Ключавыя словы: род Карпаў, род Юндзілаў, Падляшскае ваяводства, Гродзенскі павет у XVIII ст.

Sławomir Karp — magister ekonomii, heraldyk. Autor ponad dwudziestu prac o tematyce historyczno-genealogicznej. Niezwiązany z żadnym ośrodkiem naukowym. Zainteresowania badawcze: heraldyka i genealogia rodzin z Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwłaszcza tych mniej znanych.

107 Aparaty kościelne (przedmioty liturgiczne).

108 Szaty liturgiczne diakona w kościele rzymskokatolickim.

109 Długa biała szata liturgiczna. Zob.: M. Kałamajska-Saeed, *Kościół pw. Matki Boskiej Anielskiej i klasztor Franciszkanów*, [w:] *Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa trockiego. Kościoły Grodna (3)*, Kraków 2016, s. 15-21, 36, 50-51, 70, 73-74.

110 *Nabozenstwo z Różnych approbowanych Kśiążek w jedno Z wyborem y pilnośćią, Przez Jasnie Wielmozną Jey Mość Panią P. Konstancyą z Jundziłłow Łazową Kasztelanową Mscisławską zebrane. Y pod teyże samey J.W. Imść P. Imieniem, dla pożytku y wygody wiernych Chrystusowych, Za pozwoleniem Zwierzchnośći Duchowney, pierwszy raz z druku wychodzące Roku Pańskiego 1753. W Wilnie, w Drukarni J. K. M. WW. XX. Franciszkanow, w 4ce, k. 4, s. 86,* Wilno, druk. Franciszkanów, 1753.

111 LVIA, SA 14805, k. 1463-1463v.

Sławomir Karp

https://orcid.org/0000-0002-6822-4831

Żywot i chudoba jednowioskowego szlachcica w pierwszej połowie XVIII wieku na przykładzie Franciszka Karpia (ok. 1703-1729), posesjonata z powiatu słonimskiego

Franciszek był drugim synem Chryzostoma i Ewy z Niewiarowskich Karpiów, podkomorzyców ziemi bielskiej[1]. Urodził się ok. 1703 roku. Po zgonie ojca (między 25 marca 1714 i 30 czerwca 1716 r.) wychowywał się z rodzeństwem u matki i ojczyma Dominika Antoniego Bułhaka[2], podstolego smoleńskiego. Do osiągnięcia tzw. lat sprawnych jego formalnymi opiekunami byli stryjowie Krzysztof Ubald i Stanisław Antoni Karpiowie, podkomorzycowie bielscy oraz przyjaciel rodziny Ignacy Stanisław Tołokoński, horodniczy brasławski. Po raz pierwszy niepełnoletniego Franciszka odnotowano 10 lipca 1717 roku w ugodzie zawartej między starszym bratem Janem a ojczymem i matką[3]. Pomimo tego ich spór tlił się jeszcze do 1 września 1719 roku. Wtedy to Bułhak pozwał pasierbów na „roczki oktobrowe" w Słonimie i tylko dzięki mediacji „panów przyjaciół" osiągnięto kolejne porozumienie[4]. Powodem niesnasek były sprawy majątkowe. Nieco wcześniej, tj. 23 kwietnia tegoż roku „naturalni" opiekunowie brat Jan i Helena z Rostockich Karpiowie oddali w czteroletnią dzierżawę Zofii Rzewuskiej, skarbnikowej trockiej część Iwankowicz w powiecie słonimskim. Tego dnia siłą usunęli ją z dotychczasowej dzierżawy w sąsiednich Pierzchowiczach, a przekazując część gruntów iwankowickich chcieli załagodzić spór nie

1 Szerzej o jego środowisku rodzinnym zob.: S. Karp, *W cieniu długów, sąsiedzkich sporów, zajazdów i procesów. Obraz Chryzostoma Karpia (1650-1714), posesjonata z powiatu słonimskiego*, „Rocznik Lituanistyczny", Warszawa 2020, t. 6, s. 167-196.

2 Postać prawie nieznana. Nie odnotowują go ani herbarze, ani nawet monografia rodziny Bułhaków. Zob.: W. Bułhak, *Bułhakowie. Zarys historii rodu*, Warszawa 1994.

3 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (dalej: НГАБ), ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 835-835v, арк. 1436. Konsylium rodzinne zwołał 27 VI 1717 r. stryj Krzysztof Ubald Karp. W jego skład weszli Bazyli Józef Strawiński, pleban brzostowicki, Michał Karp, podstolic podlaski i Ignacy Stanisław Tołokoński, zastawnik na dobrach Sanniki (5 dymów w 1690 r.) odłączonych od dóbr Rohotna Zawiszów. Odnotowano go także na pospolitym ruszeniu pod Ławnem 21 XII 1698 r.

4 НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 835-835 адв.

tracąc równocześnie gratyfikacji finansowych. Zawarcie kontraktu do roku 1723 sugeruje, że Franciszkowi do progu pełnoletności brakowało wówczas właśnie 4 lat. Majątek ten bowiem stanowił jego przyszłą schedę. Wtedy też starszy brat, wykorzystując sytuację, zawłaszczył sporo znajdujących się tam ojcowskich ruchomości. Pierwotnie wszystkie miały przypadać młodszemu Franciszkowi. Według późniejszych ustaleń ich wartość wynosiła 700 zł. Oprócz tego w czasie trwania wspomnianej dzierżawy Jan regularnie zagarniał wszelkie płynące z niej profity[5].

Pod koniec 1725 lub zaraz na początku 1726 roku Franciszek Karp ożenił się z Salomeą Barbarą Krukowską herbu Ślepowron odmieniony, córką Mikołaja[6] i Marianny ze Skorynów[7] Krukowskich, podczaszych orszańskich. Jej rodzina po mieczu pisała się z Rotnej. Wiemy, że pan młody kupił za 40 zł obrączki u pani Mierzejewskiej[8]. Początkowo para zamieszkała we dworze pierzchowickim[9], Franciszek wziął bowiem wlewkiem połowę tego majątku od ówczesnego zastawnika Józefa Dołożewskiego[10]. Stan ten nie trwał długo i zaraz potem nowożeńcy zaczęli gruntowne porządkowanie spraw finansowo-mieszkalnych. Nie może to dziwić, skoro Salomea Barbara była już przy nadziei. 29 maja 1726 roku w Wilnie uzyskawszy zabezpieczenie na Iwankowiczach pożyczyła mężowi posażne 30 000 zł. Zapis potwierdziła 3 czerwca w Trybunale Głównym na kadencji wileńskiej. Wówczas także skwitowała z posagu braci Antoniego Krukowskiego, podczaszego orszańskiego[11] — Hieronima i Michała. Znaczną część tej gotowizny Karpiowie ulokowali na procent u Mikołaja Faustyna i Barbary z Zawiszów Radziwiłłów, mieczników WKL, właścicieli Zdzięcioła w powiecie słonimskim. Resztę wygospodarowanych w międzyczasie środków Franciszek przeznaczył na spłatę dawnych ojcowskich długów chcąc przejąć do wyłącznej dyspozycji Iwankowicze. W tym czasie mieszkał tam razem z rodziną brata[12].

5 НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 755-756 адв.

6 Podstarości słucki w 1708 r. Zob.: S. Uruski, A. A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. VIII, Warszawa 1911, s. 88.

7 Marianna Skorynianka w pierwszym małżeństwie była za Mikołajem Bykowskim, podczaszym smoleńskim. Zob.: *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy*, t. IV: *Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV-XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, Warszawa 2003, s. 109.

8 НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 1107.

9 НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 1107 адв.

10 НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 755 адв. Dotychczasowa literatura genealogiczno-heraldyczna nie odnotowuje Dołożewskich.

11 Urząd otrzymał po ojcu. Antoni Krukowski żył jeszcze w 1747 r. Zob.: A. Boniecki, *Herbarz polski* (dalej: Boniecki), t. XII, Warszawa 1908, s. 341. W późniejszym czasie, będąc wujem młodego Stanisława Kazimierza Karpia, należał do ścisłego grona jego opiekunów.

12 Lietuvos valstybes istorijos archyvas, Vilnius (dalej: LVIA), SA 81, k. 539-540v.

Chodziło zatem o oswobodzenie dla nich drugiego dziedzictwa rodziny — Pierzchowicz. Majątek ten pozostawał w zastawach u różnych kontrahentów jeszcze od czasów rodziców. Pobraną gotówkę Franciszek zabezpieczył żonie trzyletnim zastawem Iwankowicz. Dokument podpisał 23 maja 1726 roku, a przyznał 31 tegoż miesiąca przed sądem trybunalskim[13]. Ponieważ zastaw dotyczył tylko połowy tych dóbr i nie w pełni pokrywał wniesionego posagu, Karp dodatkowo obwarował go na Luszniewie[14]. Trzeba jednak zaznaczyć, że ten ostatni punkt zapisu był całkiem iluzoryczny. Od wielu lat Luszniew pozostawał w pokaźnym zastawie u Wołk-Łaniewskich i jego odzyskanie w ówczesnej sytuacji materialnej młodych Karpiów było wręcz niemożliwe. W tym miejscu warto też wspomnieć, iż Krukowska zgodnie z werdyktem Trybunału Głównego Litewskiego z 19 stycznia 1724 roku miała przyznaną kwotę 15 000 zł na majętności Kąty w województwie mińskim. Od tej sumy na panieńskie potrzeby pobierała roczną prowizję w wysokości 1500 zł. Płatność uiszczano cyklicznie w dniu św. Michała, tj. 29 września. A zatem 3 czerwca 1726 roku Salomea Barbara, odbierając posag, w efekcie otrzymała swój podstawowy kapitał z rodzinnego majątku[15]. Należy też zaznaczyć, że jej matka była już wówczas w trzecim małżeństwie za Stanisławem Dominikiem Daszkiewiczem herbu Korybut[16], miecznikiem smoleńskim. Prawdopodobnie z tego związku miała córkę Annę i syna Józefa[17], przyrodnie rodzeństwo Salomei Barbary.

Natomiast Karpiowie zostali rodzicami pod koniec 1726 roku. Narodziny syna bez dokładnego datowania odnotowano w księgach grodzkich nowogrodzkich[18]. Pierworodnemu dano na imię Stanisław Kazimierz. Również w sferze majątkowej był to udany okres dla naszych bohaterów. Ponieważ po wstępnym podziale braterskim przeprowadzonym w 1726 roku Franciszek Karp opłacił z Iwankowicz podatek z 12 i ½ dymu możemy uznać, że w tej dziedzinie osiągnął stabilizację. Naturalnie zgromadzenie na

Karpiowa, obawiając się komplikacji przy porodzie, zadysponowała swoimi środkami finansowymi. Mężowi zapisała kwotę 20 000 zł, a przyszłemu potomkowi — 5000 zł. W przypadku zgonu dziecka kwotę tę mieli dostać krewni testatorki „po ojcu i matce". Z kolei trzecią część, także w wysokości 5000 zł, zapisała „na klasztory i szpitale", dając mężowi swobodę ich wyboru.

13 Aktykowano do ksiąg spraw wieczystych.

14 LVIA, SA 81, k. 471-472v. Pieczętarzami ze strony Karpia byli Franciszek Podbereski, pisarz grodzki orszański, Antoni Buynicki, podczaszy połocki i starosta dudzki oraz Rafał Mackiewicz.

15 LVIA, SA 81, k. 535-536v. Świadkowali Franciszek Podbereski, pisarz grodzki orszański, Rafał Mackiewicz, Stanisław Dominik Daszkiewicz, miecznik smoleński.

16 Boniecki, t. IV, Warszawa 1901, s. 110.

17 НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 1106 адв.

18 LVIA, SA 81, k. 540.

nowo tamtejszego areału było możliwe w dużym stopniu dzięki pieniądzom żony. Widać, że Karpiowie systematycznie odzyskiwali niegdyś pozastawiane części dóbr. Trzon rewindykacji stanowiły grunty po Janie Talwoszu Steckiewiczu, mieczniku oszmiańskim (5 dymów), Piotrze Kuroczyckim, dziedzicu Ciuchniewicz (1 dym) oraz sióstr benedyktynek słonimskich[19]. Prawdopodobnie ponowne skupienie dawniejszych ziem umożliwił także zastrzyk finansowy ze sprzedaży Luszniewa. 2 grudnia 1726 roku Franciszek i Salomea Barbara oraz Jan i Helena z Rostockich Karpiowie porozumieli się z Wiktorynem Michałem i Justyną z Kaszyców Lindemanami, miecznikami kowieńskimi w sprawie zbycia tego majątku. Łącznie z atencjami Zwierowszczyzna i Zamościany kupcy zgodzili się zapłacić 55 000 zł. *Notabene* tego dnia wpłacili zaliczkę w wysokości 13 000 zł. Ponadto bracia przed 31 stycznia 1727 roku sprzedali majątek Wysock Większy z wsiami Dukrów i Plechów. Nabywcami byli Jakub i Róża z Wołłowiczów Kobylińscy, cześnikowie smoleńscy. Dla porównania warto dodać, że w 1690 roku za Wysock Mniejszy ojczym z abiuraty Hieronima Giedroycia, Koreywy, Jacynicza i benedyktynek słonimskich ze wsi Błoszna i Wiszowa opłacił podymne z 3 i ½ dymu[20]. Niestety niedługo później młodzi Karpiowie procesowali się z Kobylińskimi o przetrzymywanie dokumentacji majątku. Co ciekawe znajdowała się ona u Bułhaka w Wysocku Mniejszym, młodzieńcy bowiem dużo wcześniej dali mu je na przechowanie. Dzięki temu mógł on bezkarnie przywłaszczać sobie różne grunty nowych sąsiadów. Poszkodowani, nie mając dokładnego i potwierdzonego urzędowo opisu granic dopiero co zakupionej majętności, byli całkowicie bezradni na późniejszych procesach sądowych[21]. Tymczasem Karpiowie zasileni finansowo mogli już spłacić zastawników z Luszniewa. Najpierw 22 kwietnia 1727 roku wraz z Aleksandrem Maciejewiczem Kasperowiczem, woźnym słonimskim próbowali oddać 28 tys. zł zastawu Ignacemu, strażnikowi słonimskiemu i Janowi Wołk-Łaniewskim[22]. Ci jednak przy pomocy licznie zgromadzonych i uzbrojonych włościan nie wpuścili przyjezdnych nawet za ogrodzenie dworskie. Co więcej, zmusili nominalnych właścicieli i woźnego słonimskiego do ucieczki. W efekcie młodzieńcy, bojąc się o własne „zdrowie i życie", rejterowali do

19 *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo nowogrodzkie 1690 r.* (dalej: *ML. Podymne nowogrodzkie 1690*), red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2002, s. 122, 152.

20 *ML. Podymne nowogrodzkie 1690*, s. 118-119.

21 LVIA, SA 15204, k. 71-71v. Skargę Jakuba Kobylińskiego, cześnika smoleńskiego aktykowano w grodzie upickim 31 I 1727 r.

22 Zastaw odziedziczyli po ojcu Gerwazym Wołk-Łaniewskim, wojskim mozyrskim. On z kolei majętność nabył wlewkiem od bernardynek konwentu słonimskiego.

Słonimia, gdzie złożyli oficjalny protest[23]. Po tej niefortunnej eskapadzie nazajutrz (23 kwietnia) udali się do Pierzchowicz, aby ostatecznie spłacić kolejnego zastawnika, Józefa Dołożewskiego. I tu również młodzi posesorzy spotkali się z odmową, choć nie doszło do tak drastycznej odprawy, jak w Luszniewie[24]. Wyraźnie widać, że odzyskiwanie dawnych posiadłości rodzinnych szło im wyjątkowo ciężko. W rezultacie 24 kwietnia 1727 roku złożyli następną skargę w grodzie słonimskim. Tym razem przyniosła ona błyskawiczny skutek i niedługo potem spotykamy ich w Pierzchowiczach, choć znowu tylko na połowie tych dóbr. Wtedy też między braćmi doszło do ostrego zatargu w kwestiach finansowych. Konflikt zażegnano 2 października 1727 roku w wykupionej części majątku. Tego dnia bracia, mając już za sobą „prawne termina", zawarli „ugodliwe" porozumienie pod zaręką 30 tys. zł. Na jego mocy Franciszek otrzymał 700 zł rekompensaty za ruchomości zagarnięte przez Jana w 1719 roku. Ponadto dostał 5376 zł w ramach zadośćuczynienia za utracone profity czteroletniej dzierżawy Iwankowicz. Ogółem Jan i Helena z Rostockich Karpiowie zobowiązali się wypłacić Franciszkowi kwotę 6076 zł. Zgodnie z ustaleniami dopiero po uregulowaniu tych zaległości miał nastąpić właściwy dział braterski. Odbył się on 23 kwietnia 1728 roku. Na spotkaniu zgodnie zdecydowali o ostatecznym wykupieniu drugiej połowy Pierzchowicz z rąk dzierżawcy Dołożewskiego. Wszystkie rodzicielskie długi postanowili spłacić solidarnie. Również wszelkie inne zobowiązania, tj. w ziarnie, zapomogi włościanom pierzchowickim, koszty zasiewu itd. mieli równo pokrywać. Pozostawione zboże oraz inwentarz gospodarski, a w tym woły wykupione od Dołożewskiego, także miały im po równo przypadać. To samo dotyczyło zasiewów dokonanych przed 23 kwietnia 1728 roku. Z kolei podział poniesionych kosztów według ilości wysianych beczek odbył się na podstawie zeznań arendarza Dołożewskiego

[23] НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 261-261 адв. Szczegółową informację o właścicielach majątku od połowy XVII w. podano w pracy: S. Karp, *W cieniu długów, sąsiedzkich sporów, zajazdów i procesów. Obraz Chryzostoma Karpia (1650-1714), posesjonata z powiatu słonimskiego*, „Rocznik Lituanistyczny", Warszawa 2020, t. 6, s. 178. Wiemy również, że 18 X 1704 r. w Trybunale Głównym stary Karp wygrał z Wołk-Łaniewskim. Następna batalia sądowa odbyła się w 1726 r. na kadencji nowogródzkiej. Wówczas także orzeczono, aby Wołk-Łaniewscy przyjęli kwotę zastawną i ustąpili z Luszniewa. 10 VII 1727 r. w sądzie trybunalskim w Wilnie odbyła się kolejna rozprawa z pozwu Jana i Franciszka Karpiów. Główny oskarżony Ignacy Wołk-Łaniewski, strażnik słonimski i chorąży petyhorski odparł zarzuty na tyle dobrze, że sąd odroczył posiedzenie do przyszłej kadencji nowogródzkiej. Równocześnie powołano na świadka horodniczego Tołokońskiego. Zob.: LVIA, SA 14805, k. 1618-1619v.

[24] НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 260-260 адв.

i miejscowych chłopów. Z zastawionych włościan wspólnie rewindykowali niejakiego Bednarza. Franciszek miał jednak za niego zwrócić bratu 150 zł. Prawdopodobnie był to kres ich możliwości finansowych, bo drugiego poddanego o nazwisku Matrunik, będącego u Marcina Szukiewicza, postanowili wykupić później[25]. Na koniec Karpiowie ustanowili warunek braterskiego pierwokupu rodzinnych dóbr łącznie z ruchomościami gospodarskimi w przypadku ich sprzedaży. Poza tym wymienili się dokumentami obu majątków (Iwankowicze, Pierzchowicze)[26].

W międzyczasie, tj. 10 lipca 1727 roku Jan i Franciszek Karpiowie procesowali się o Luszniew z Ignacym, strażnikiem słonimskim, towarzyszem chorągwi petyhorskiej księcia kasztelana wileńskiego[27] i Janem Wołk-Łaniewskimi. Jak pamiętamy, odmówili oni przyjęcia zastawnej sumy 28 tys. zł. Proces ten toczył się przed Trybunałem Głównym na kadencji nowogródzkiej od 1726 roku. Równocześnie młodzi Karpiowie wnosili jakieś pretensje na opiekuna Ignacego Stanisława Tołokońskiego, horodniczego brasławskiego. Zapewne optował on wtedy za Wołk-Łaniewskimi[28].

Jeszcze przed 15 listopada 1727 roku bracia wykupili majątek Serebryszcze z rąk dzierżawców Jana i Róży z Rykaczewskich Białłozorów, podstolich smoleńskich. Ponieważ ci ostatni nie skwitowali formalnie Karpiów z odbioru pieniędzy, woźny Aleksander Kasperowicz złożył o tym relację do ksiąg grodzkich słonimskich. Dalej sprawą w imieniu poszkodowanych zajmował się Krzysztof Rahoza[29]. To były dla nich bardzo pilne kwestie, wkrótce bowiem odsprzedali tę majętność Karolowi Piotrowi Pancerzyńskiemu, biskupowi wileńskiemu. Następnie tuż przed 8 stycznia 1728 roku w grodzie słonimskim prowadzili proces z powództwa Bułhaka. Był to dalszy ciąg sporu o dokumenty majątkowe[30]. Poza tym 22 tegoż miesiąca w grodzie słonimskim Franciszek i Salomea Barbara z Krukowskich Karpiowie skarżyli braci Wołk-Łaniewskich oraz ich „zawiadowcę luszniewskiego" pana Jana Spodobę o wyrąb tamtejszego lasu. Niepewni dalszej batalii o Luszniew zastawnicy prowadzili tam gospodarkę rabunkową. Przy

25 Nabył go wlewkiem za 30 talarów od Jana Narbuta.

26 НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 755-756 адв. Świadkowali Jakub Kobyliński, cześnik smoleński, Dominik Antoni Bułhak, podstoli smoleński, Mateusz Michał Mamulewski. Do akt grodzkich słonimskich podano 15 XI 1727 r.

27 Kazimierz ks. Czartoryski (1674-1741).

28 LVIA, SA 14805, k. 1618-1619v.

29 НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 759-760 адв. Woźnemu towarzyszyli Jan i Paweł Zahorscy. Zastanawia tu zbieżność ich imion z wcześniej wymienionymi Zawadzkimi i Zahajskimi. Wszystkie trzy nazwiska zapisane są czytelnie, stąd nie może być tu pomyłki w ich ustaleniu.

30 НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 835-836 адв.

wycince nie oszczędzali nawet drzew bartnych. Pozyskiwane drewno sprzedawali na tarcicę w nieodległym Horodyszczu w powiecie nowogródzkim. Oprócz tego znaczną część wykorzystali na budulec w samym Luszniewie. Z kolei Karpiom — co najmniej od 1727 roku — zakazali wstępu do lasu luszniewskiego, chociaż zgodnie z dawnymi przywilejami stanowił on ich „puszczę wieczystą". Na tym tle dochodziło do wielu zatargów i nieporozumień. Między innymi 19 stycznia 1728 roku powracających z drzewem poddanych karpiowskich zawiadowca Spodoba „z niemałą gromadą ludzi, ze strzelbą z karczmy luszniewskiej wypadłszy, na dobrowolnej także drodze drzewo z wozami, z powrozami gwałtownym sposobem pozabierał i do dworu luszniewskiego zaprowadził". W trakcie napaści ludzi Karpia dotkliwie pobito płazami szabel[31].

Już 20 lutego 1728 roku w grodzie słonimskim Franciszek wraz z bratem zamieszani byli w konflikt Dominika Józefa Niemczynowicza, plebana łukonickiego z Andrzejem i Różą z Szuksztów[32] Tarusami, pisarzami ziemskimi trockimi oraz Kazimierzem Wołłowiczem, pisarzewiczem grodzkim słonimskim właścicielami Rakowicy i Narkowszczyzny w powiecie słonimskim. Nie wiemy jednak jaką rolę tam odegrali. Możemy się jedynie domyślać, że młodzi Karpiowie wraz z innymi blokowali podwody plebańskie z Łukonic, które powracały obładowane drzewem z „puszczy holeńskiej"[33].

Następnie 24 kwietnia 1728 roku przed sądem grodzkim słonimskim obaj toczyli spór z Ignacym Wołk-Łaniewskim, strażnikiem słonimskim o dług w wysokości 4000 zł[34]. Sumę tę przekazali 19 maja 1727 roku a 21 tegoż miesiąca w Wilnie dłużnik w swoim i brata imieniu potwierdził odbiór przed Trybunałem Głównym Litewskim. Termin zwrotu przypadał na 23 kwietnia 1728 roku[35]. Pomimo tego skarżący wierzyciele odzyskali

31 НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 851-851 адв.

32 W pierwszym małżeństwie była za Józefem Wołłowiczem, pisarzem grodzkim słonimskim.

33 W sprawę uwikłani byli również opiekunowie pisarzewicza — Walerian Józef i Szymon Jarandowie Makowieccy, starościcowie łabkowscy oraz Józef i Aleksandra z Woynów Jasienickich *primo voto* Suchodolska *secundo voto* Molnerowa, Świeżyńscy, dzierżawcy tych majętności. Zob.: НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 882-883 адв. Dnia 25 VII 1505 r. Wojciech Narbut, chorąży nadworny WKL, fundując kościół i plebanię łukonicką, zapewnił wolny dostęp „do puszczy holeńskiej po drwa na poprawę budynków poddanym łukonickim". Przywilej potwierdził 5 VIII 1645 r. Michał Wołłowicz, kasztelanic nowogródzki przy sprzedaży majątku Aleksandrowi Ciechanowiczowi, podstarościemu słonimskiemu.

34 Pozew wręczył woźny Aleksander Kasperowicz 23 IV 1728 r. Towarzyszyli mu Jan i Paweł Zawadzcy. Zob.: НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 1080-1080v, 1081-1082.

35 LVIA, SA 82, k. 265-266v. Pieczętarzami ze strony Łaniewskich byli Zygmunt Łukaszewicz i Michał Wołk-Łaniewski. W grodzie słonimskim przyjął namiestnik Dominik Rzepecki.

pieniądze dopiero 8 marca 1729 roku w Luszniewie[36]. Jeszcze tego samego dnia w grodzie słonimskim Franciszek i Salomea Barbara oraz Jan i Helena Karpiowie procesowali się z Wiktorynem Michałem i Justyną z Kaszyców Lindemanami[37], miecznikami kowieńskimi. Jak pamiętamy 2 grudnia 1726 roku zawarli z nimi umowę sprzedaży Luszniewa ze Zwierowszczyzną i Zamościanami za 55 000 zł. Sfinalizowanie jej uzgodnili na 23 kwietnia 1728 roku, co przyznali 12 grudnia tego roku przed Trybunałem Głównym kadencji nowogródzkiej. Prawdopodobnie był to jedyny efekt rozprawy z dnia poprzedniego (11 grudnia) w sądzie grodzkim słonimskim. Ogółem Karpiowie wzięli w poczet tej transakcji zaliczkę w wysokości 17 368 zł. Wypłacono ją w dwóch transzach, pierwsza 13 000 zł przy podpisaniu kontraktu i druga 21 maja 1727 roku w wysokości 4368 zł. Tymczasem nie zdołali odzyskać majątku z rąk zastawników Wołk-Łaniewskich. Po tym niepowodzeniu nie przekazali Lindemanom Iwankowicz i Pierzchowicz, choć zgodnie z umową podlegały one ewikcji[38]. Ponieważ bracia Karpiowie prowadzili w tym czasie inny proces w Trybunale w Nowogródku, wykpili się przed sędziami grodzkimi słonimskimi listem datowanym 9 grudnia 1728 roku. W efekcie rozpatrzenie zatargu przesunięto na najbliższe roczki[39]. Nieco wcześniej, tj. 26 listopada Franciszek wspólnie z ojczymem Dominikiem Antonim Bułhakiem, podstolim smoleńskim wniósł do grodu słonimskiego pozew o straty poniesione w swoim „niedzielnym" lesie. Bułhak dysponował jego połową przypadającą Janowi Karpiowi. „Puszcza" ta obejmowała 50 włók i rozciągała się nad rzeką Łochozwą. Cały ten obszar z dawien dawna (jeszcze po Albrychcie Brzuchańskim) należał do dóbr Iwankowicze. Okazało się jednak, że ze względu na odległość Bułhak nie był w stanie nadzorować przejętej części. Leżała ona bowiem „trzy mile od jego posiadłości", a oskarżeni o nielegalny wyrąb graniczyli z nią bezpośrednio. W tej sytuacji faktycznie upilnowanie lasu było niemożliwe. Charakterystyczne, że spór sądowy objął wszystkich właścicieli mających swe posiadłości wokół „Puszczy", a w tym nawet duchownych. Byli to Jan Szatrawa, proboszcz konwentu słonimskiego kanoników regularnych laterańskich z Dziadkowicz, Alfons Kadłubowski, przeor dominikanów konwentu połońskiego z Żerebiłowicz[40], Antoni Pacyna, Mateusz Memolewski z Derewni, Andrzej

[36] НГАБ, ф. 1785, воп. 1, спр. 50, арк. 513-514 адв. Do akt grodzkich słonimskich 31 I 1767 r. podał Józef Salmonowicz, budowniczy nowogródzki.

[37] Właściwie von Lindemann.

[38] НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 1083-1084 адв.

[39] НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 1438-1439 адв. Na procesie Karpiów reprezentował Piotr Mrokowski, a adwersarzy — Franciszek Wierzejski.

[40] Wcześniej ze strony dominikanów z Połonki sprawę prowadzili przeorowie Andrzej Soszyński i Jakub Dobrzyński.

Przecławski, starosta bielski, jako opiekun Franciszka, Floriana i Andrzeja Przecławskich synów zmarłego Antoniego Przecławskiego, dziedzica części majątków Połonka i Dziadkowicze, a także Antoni Połubiński, podczaszy grodzieński jako zastawnik i opiekun Joanny i Konstancji Przecławskich, sukcesorek po Józefie Przecławskim, właścicielu drugiej połowy tych dóbr.

W owym czasie Franciszek Karp toczył drugi bardzo ważny proces ze Stanisławem, podczaszym ziemi chełmskiej i Franciszkiem Kaznowskimi, zastawnikami oraz Stefanem Michałem Haraburdą, pisarzem ziemskim nowogródzkim, posesorem dóbr Świrany. Pierwsze rozprawy miały miejsce 15 stycznia 1727 roku w Trybunale Głównym na kadencji nowogródzkiej i 18 listopada tegoż roku na kadencji mińskiej. Oprócz tego wszedł w spór z Kazimierzem Florianem Micutą, podkomorzym grodzieńskim. Oskarżył go o stronniczość przy weryfikacji granic między Iwankowiczami a Świranami. Podkomorskie wyroki zapadły w dniach 30 lipca i 9 września oraz między 1 i 4 października 1728 roku. Na ich mocy znaczną część tamtejszego lasu — będący w zmowie z Haraburdą — podkomorzy Micuta przysądził do Świran, wytyczając zupełnie nowe linie graniczne. Tym sposobem zagarnięto spore połacie karpiowskiej ziemi. Równocześnie „stare kopce rujnować, a nowe sypać kazał", aby formalnie usankcjonować wprowadzone zmiany. Oprócz tego zasądził na dobrach młodych Karpiów 200 talarów w ramach płatności za swoje usługi, pomimo że wcześniej wymógł już na nich „za fatygę" 70 talarów. Z kolei Franciszek Karp domagał się od sądu „przywrócenia i utwierdzenia wszy[s]tkich granic, kopców, znaków i klejn starodawnych w puszczy"[41]. Przy czym równocześnie toczyło się postępowanie w sprawie rozgraniczenia Luszniewa i wsi Zwierowszczyzna z majątkiem Świrany[42]. W obu przypadkach rozstrzygnięcie uzależniono od subiektywnych postanowień podkomorzego. Pierwsze obwieszczenie w tej sprawie ukazało się

[41] НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 1370-1371 адв.

[42] Dzięki dokumentowi „Weryfikacya graniczna gruntów, łąk, lasów świrańskich y Puszczy za Połonką w powiecie słonimskim" z 24 XI 1728 r. dowiadujemy się, że areał ten pierwotnie wchodził w skład dóbr Połonka. Pod koniec XVI w. jej właścicielem był Bartosz Brzuchański. Majątek podzielił między siedmiu synów: Waleriana, Albrychta (właściciel Iwankowicz), Konstantyna, Stanisława, Aleksandra, Marcjana i Krzysztofa. Przed 15 XI 1612 r. grunty świrańskie otrzymał Konstanty Brzuchański, z tym że ostateczny podział dóbr ojcowskich Brzuchańscy przeprowadzili dopiero 13 I 1618 r., a umowę przyznali 15 I 1618 r. w ziemstwie słonimskim. Dopiero po tym Konstanty Brzuchański wystawił dwór w Świranach. Majątek obejmował wówczas 50 włók puszczy, 7 włók i 24 morgi gruntu dwornego. Powierzchnię obliczono według pomiaru Aleksandra Kaszyca z 15 XI 1612 r. Dziedzic dwukrotnie wstępował w związki małżeńskie. Za pierwszym razem ożenił się z panną Wrynianką *vel* Urynianką, zmarłą bezpotomnie. Po niej pojął Aleksandrę Hołubównę, z której spłodził cztery córki: Zofię, Krystynę, Helenę i „panią Jasiń-

4 czerwca 1727 roku, a następne 23 lipca 1728 roku w Łosośnej. Postanowiono, by sąd podkomorski wraz z Janem Łubkiewiczem, woźnym grodzieńskim zebrał się 9 września 1728 roku w Świranach. Pomimo że zwołano wszystkich zainteresowanych „na miejscu spornym od wsi Zwierowszczyzny Luszniewskiej”[43], to już 29 sierpnia i 18 września także w Łosośnej wydano odroczenie w lustracji do 4 października 1728 roku[44]. Natomiast 13

ską”. Z dóbr ojcowskich zostały spłacone przez drugiego męża Aleksandry Hołubówny Konstantynowej Brzuchańskiej, Mikołaja (?) Koncewicza, podkomorzego pińskiego. On z kolei 24 X 1652 r. pozostawił Świrany następnej żonie, *de domo* Słotwińskiej *primo voto* Kierdejowej, *secundo voto* Koncewiczowej. Wdowa 30 V 1664 r. zastawiła majątek Romanowi Szyszce, skarbnikowi połockiemu. Już 2 II 1666 r. oddał on „wlewkiem” ziemię panu Ordyńcowi, a ten 8 XII 1667 r. „wlewkiem transfundował” Chaleckiemu. 27 IX 1676 r. spłacił go Roman Szyszka, skarbnik połocki. Przy czym 1 II 1679 r. Koncewiczowa *de domo* Słotwińska *primo voto* Kierdejowa oddała Świrany swoim synom Michałowi i Andrzejowi Kierdejom, którzy 14 IX 1700 r. odsprzedali je Janowi Romanowiczowi Szyszce, pisarzowi grodzkiemu słonimskiemu. Właścicielem był krótko. Po jego śmierci 7 V 1702 r. („a został zabity przez poddanych karpiowskich z niechęci”) i po ustaniu dożywocia Janowej Szyszczynej, późniejszej Zienowiczowej, pani Szyszczyna, wojska połocka i babka Jana Janowicza Szyszki, 25 IV 1716 r. oddała w zastaw Świrany Stefanowi Haraburdzie, pisarzowi ziemskiemu nowogródzkiemu. 25 VI 1726 r. Jan Janowicz Szyszka, sprzedając majątek (aktykacja 28 XI 1726 r.), postanowił przywrócić stare granice i odzyskać zagarnięte przez sąsiadów grunty. Zresztą przynaglił go do tego sam Haraburda. Już 9 X 1728 r. osznurowano sporny areał, a termin zakończenia pomiarów podkomorzy wyznaczył na 15 XI 1728 r. Odpowiedzialni za nie byli Mikołaj Szymak, komornik grodzieński i Mateusz Zdanowicz, mierniczy grodzieński. Przede wszystkim chciano zweryfikować, czy areał majątku faktycznie wynosi 45 włók. W efekcie, widząc rozbieżności obszarowe, do Świran przyłączono „bagno Kłoda oraz bagno od pól niżej młynicy świrańskiej ciągnące się do Kłody z zajęciem po części pól od Zwierowców [...] z mogiłkami staremi wewnątrz znajdującymi się”. Wówczas grunt ten był obsiany zasiewem żytnim. Wcześniej tymi enklawami miał zawiadywać zarówno podkomorzy Koncewicz, jak i Remigian Szyszka, wojski i podwojewodzi połocki. Potwierdziło to dziewięciu poddanych świrańskich, dodając, że rewiry te po śmierci Szyszki zostały włączone do Zwierowszczyzny przynależnej Luszniewowi. Następnie 24 XI 1728 r. kolejnych czterech poddanych świrańskich (Mikita Kiryk, Jaśko Sieńko, Jaśko Dzierman, Hryhor Karakulka) zeznało pod przysięgą, że poprzednio Świrany liczyły 50 włók. Ponadto Marcjan Pruski, prowincjał prowincji ruskiej dominikanów, także dał „na piśmie zlecenie” w tej kwestii. W rezultacie dokonano weryfikacji granicy we wszystkich spornych miejscach i przeprowadzono stosowne korekty. Zob.: НГАБ, ф. 1839, воп. 1, спр. 2, арк. 62-82. Trzeba ponadto zaznaczyć, że A. Boniecki (*Herbarz polski*, t. 2, Warszawa 1900, s. 117) informuje o jedynej żonie Bartosza Brzuchańskiego, Annie Szunkównie (1598, pow. słonimski).

43 НГАБ, ф. 1839, воп. 1, спр. 2, арк. 62-62 адв.

44 НГАБ, ф. 1839, воп. 1, спр. 2, арк. 63v-64.

września[45] oraz 11 października 1728 roku w grodzie słonimskim[46] odbyły się rozprawy. Orzeczono tam, aby 16 listopada 1728 roku podkomorzy zweryfikował ostatecznie sporne granice[47]. Sąd ziemski podkomorski zebrał się 4 października i po kilku wizjach lokalnych oraz dokładnym objeździe obrzeży majątku Świrany stwierdzono, iż wszyscy sąsiedzi po śmierci Jana Szyszki naruszyli dawne linie graniczne, przywłaszczając sobie różne areały tej majętności[48]. Franciszka Karpia i Dominika Antoniego Bułhaka skazano na zapłacenie Haraburdzie 200 talarów odszkodowania. Natomiast w aspekcie tego procesu dotyczącym obu Karpiów oraz Wołk-Łaniewskich nakazano im wypłacić odszkodowanie w wysokości 6000 zł[49], zwłaszcza

[45] НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 1249-1250 адв. Haraburda skarżył także Jakuba Dobrzyńskiego, przeora dominikanów konwentu połońskiego, Marcjana Szukiewicza i Rafała Borkowskiego.

[46] НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 1304-1305 адв.

[47] НГАБ, ф. 1839, воп. 1, спр. 2, арк. 62-78 адв. Oprócz Karpiów i Wołk-Łaniewskich w sporze granicznym udział wzięli Wiktoryn Michał Lindeman, miecznik kowieński, Dominik Bułhak, podstoli smoleński, Jakub Dobrzyński, przeor dominikanów konwentu połońskiego, Antoni Pacyna, Andrzej Przecławski, starosta bialski („z racji opiekuństwa" nad potomstwem zmarłego Antoniego Przecławskiego), Marcjan Szukiewicz, Jan Szatrawa, proboszcz kanoników regularnych laterańskich konwentu słonimskiego („ogromnie las spustoszyli", budując budynki i biorąc drewno na opał), Mateusz Mamulewski z synem, tenutorzy części Łotwicz (Sierki). Ówczesny proces przeprowadzono na podstawie rozgraniczenia Derewnej z Luszniewem i Świranami z 28 IX 1635 r. „Ograniczenie dereweńskie" wykonano na zlecenie Sapiehów — Kazimierza Leona na Czerei, pisarza WKL, i Mikołaja, pana na Kodniu, chorążego WKL. Powyższa ugoda została aktykowana w ziemstwie słonimskim 5 X 1728 r. Natomiast lustracja podkomorska wykazała wiele naruszeń granicznych. Na przykład niejaki Marcjan Szukiewicz, zastawnik od Przecławskich, zajął połowę młyna i dwa place w Połonce, które przedtem należały do Świran. Przy okazji zagarnął Żyda Jakowicza (Jakowa, Jakuba) i ogrodnika Bołtuza, mieszkańców tych posesji. Poprzednio była to wspólna własność Konstantego i Albrychta Brzuchańskich. Również 5 X 1728 r. komisja podkomorska rozpoczęła objazd granic „od kopca narożnego granicy dereweńskiej za błotem Trybunowem do Świran należącym, w końcu ściany Łotwicz" (Sierki). Następnego dnia dalej ostatnim duktem. Natomiast 7 X 1728 r. objechano granicę z dobrami Karpiów i Wołk-Łaniewskich. Dnia 8 X 1728 r. do lustrujących dołączył Donat Jan Rewieński, podstarości nowogródzki i plenipotent Haraburdy. Oskarżonych reprezentował Kazimierz Stroński, z tym że Karpiowie asekurowali się także drugim patronem, panem Rahozą. Co ciekawe, rodziny Karpiów i Wołk-Łaniewskich już wtedy odseparowały się od siebie. Charakterystyczne, że Karpiowie byli traktowani przez komisję podkomorską jako właściciele Luszniewa, a Wołk-Łaniewscy tylko jako zastawnicy. Pozwy wręczył im 31 VII 1728 r. Józef Paszkiewicz, woźny nowogródzki; zob.: НГАБ, ф. 1839, воп. 1, спр. 2, арк. 62-78v, 79-82. Należy dodać, że 11 X 1728 r. w Świranach gospodarzyli bracia Stanisław, podczaszy ziemi chełmskiej i Franciszek Kaznowscy.

[48] НГАБ, ф. 1839, воп. 1, спр. 2, арк. 62-78v, 79-82.

[49] НГАБ, ф. 1839, воп. 1, спр. 2, арк. 74, 76 адв.

że poszkodowany dziedzic świrański umiejętnie podkreślił dolegliwość poniesionych strat. Wykazał, iż na skutek nieużytkowania przygranicznych rewirów od strony Zwierowszczyzny zwanych „błoto Kłoda" utracił znaczne profity. Sąd uznał tę argumentację, przypominając o bezprawnym zagarnięciu tej enklawy w czasach Józefa Eliasza Karpia (1630-1687), podkomorzego ziemi bielskiej. W dawnych dokumentach procesowych zapisano bowiem, że ówczesna zastawniczka Luszniewa, pani Komorowska, gdy „jegomość pan Koncewicz, podkomorzy piński groblę zakładał, prosiła [...] by woda podniesiona ogrodów zwierowskich i błot i młyna luszniewskiego nie zalewała, [prac tych] nie kończył". Powyższe miało dowodzić o przynależności owego terenu[50]. Ponadto Franciszek Karp miał zapłacić za „wypustoszenie drzewa na budynki, na dranice, na tarcice i za łowienie ryb w brzegach aktora [Lindemana]" na rzece Łochoźwie[51]. O wysokości tej ostatniej rekompensaty nic nie wiemy. Najprawdopodobniej niniejsze kilkupunktowe orzeczenie podkomorskie również nie doprowadziło do zakończenia konfliktu. Wskazują na to pozwy do Trybunału Głównego Litewskiego kadencji nowogródzkiej wręczone 29 listopada 1728 roku przez woźnego Józefa Paszkiewicza. Otrzymali je wszyscy uczestnicy sporu[52]. Poza tym z dokumentu czerpiemy informację, że Karpiowie byli właścicielami folwarku Sierki *alias* Łotwicze, który wówczas trzymał w z zastawie Rafał Borkowski[53].

W międzyczasie Franciszek Karp poniósł osobistą dotkliwą stratę. 10 maja 1728 roku zmarła jego młoda żona Salomea Barbara. Zgodnie z jej ostatnią wolą pochówku dokonano „w samym najbliższym kościele u Dominikanów w Połonce". Ceremonia pogrzebowa odbyła się 14 tegoż miesiąca[54]. Z testamentu spisanego 7 maja[55] i aktykowanego przez Franciszka w aktach grodzkich słonimskich 19 maja 1728 roku[56] dowiadujemy się, że z sumy posagowej przeznaczyła 500 zł na msze w kościele w Połonce, 260 zł na pogrzeb „przy czterech świecach", 1000 zł na msze i „różne kościoły",

[50] НГАБ, ф. 1839, воп. 1, спр. 2, арк. 70, 73v, 78. Szukiewicza obciążono kwotą 500 zł (za przywłaszczoną połowę stawu i dwa place), dominikanów — 400 zł, a kanoników — sumą 300 talarów. Poza tym Haraburda domagał się dokładnego wymierzenia i oznakowania 50 włók lasu za Połonką.

[51] НГАБ, ф. 1839, воп. 1, спр. 2, арк. 73.

[52] НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 1376-1376 адв. Asystowali mu Jan i Paweł Zawadzcy.

[53] НГАБ, ф. 1839, воп. 1, спр. 2, арк. 66-66v, 69.

[54] НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 29, арк. 253 адв.

[55] Pieczętarzami testamentu byli Franciszek Michał Kaznowski, Piotr Sasulicz i Michał Wołk-Łaniewski.

[56] Do akt trybunalskich testament podał krewny Karpiów, Ignacy Wołk-Łaniewski, strażnik słonimski. Zob.: НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 29, арк. 253-254 адв.

cerkwie, a także szpitale wedle uznania męża. Jego też uczyniła głównym spadkobiercą, pozostawiając sumę 14 000 zł oraz wszystkie ruchomości. Synowi Stanisławowi [Kazimierzowi] scedowała 5000 zł z sumy posagowej. Pieniądze te były wówczas „na procencie u książąt Radziwiłłów, mieczników WXL". Matkę [Daszkiewiczową] prosiła o zwrot obrączki „ważącej dwa czerwone złote". Drobniejsze długi i zobowiązania, jak 60 talarów wobec pani Mogilnickiej miał uregulować małżonek[57]. Żegnając bliskich, ciepło wspomniała brata Antoniego Krukowskiego, podczaszego orszańskiego[58]. Co ciekawe w dniu pogrzebu Franciszek Karp przedstawił krewnym żony jedynie kopię testamentu, mówiąc, że oryginał zabrał jadący do Wilna na posiedzenie Trybunału Głównego WKL powinowaty i sąsiad Ignacy Wołk-Łaniewski, strażnik słonimski. Naturalnie wzbudziło to podejrzenia teściowej. Zresztą niedługo potem sprawa ta znalazła swój finał w sądzie.

Z kolei 7 i 10 grudnia 1728 roku w grodzie słonimskim Franciszek Karp toczył bój z Zygmuntem Łukaszewiczem o zwrot rocznej pożyczki w wysokości 200 zł. Ze względu na absencję oskarżonego sąd przesunął rozprawę na 15 tegoż miesiąca, wyznaczając mu z urzędu patrona Krzysztofa Żukowskiego[59]. Następnie 5 marca 1729 roku w grodzie słonimskim Karp przegrał proces z miecznikiem Lindemanem. Był to poważny cios. W efekcie stracił niebagatelną sumę 58 573 zł. Najpewniej była to jedyna większa kwota, jaką wówczas dysponował. Jak wcześniej widzieliśmy, Karpiowie ulokowali ją u księstwa Mikołaja Faustyna i Barbary z Zawiszów Radziwiłłów, mieczników WKL, właścicieli nieodległego Zdzięcioła. Na mocy wyroku sądu środki te miały zrekompensować powodom poniesione straty. 4 kwietnia 1729 roku w Zdzięciole zarekwirował je Jan Terpiłowski, woźny słonimski. Towarzyszyli mu Jan i Jakub Turowiczowie[60]. Natomiast 11 grudnia 1728 roku w grodzie słonimskim Franciszek Karp procesował się z powództwa ojczyma Dominika Antoniego Bułhaka, podstolego smoleńskiego. Powód skarżył także Jana Karpia, Wiktoryna Michała Lindemana, miecznika kowieńskiego, Jakuba Kobylińskiego, cześnika smoleńskiego oraz Karola Piotra Pancerzyńskiego, biskupa wileńskiego. Oprócz konfliktu o granice

57 Franciszek nie dopełnił tego obowiązku i do śmierci był winien Mogilnickiej jeszcze 5 talarów. Zob.: НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 29, арк. 743. Egzekutorami ostatniej woli zostali Ignacy Wołk-Łaniewski, strażnik słonimski, Antoni Połubiński, podczaszy grodzieński oraz brat Antoni Krukowski, podczaszy orszański. Z dokumentu dowiadujemy się również o istnieniu rodzonych sióstr testatorki. Niestety, nie wymieniono ich imion. Widymus wydano Janowi Karpiowi 20 IV 1730 r.

58 НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 1106-1107 адв.

59 НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 1509-1509 адв.

60 НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 29, арк. 221-221 адв.

i zaległą dokumentację majątku Bułhak upomniał się u pasierba o zwrot części kosztów poniesionych w procesie trybunalskim z Wołk-Łaniewskimi. Wydatki, przypadające na Franciszka, wynosiły 91 zł i 21 gr oraz 2 szelągi. Spór między nimi trwał do 16 grudnia tego roku, ale i wtedy nie powzięto żadnej decyzji[61].

Na krótko przed 9 maja 1729 roku Franciszek Karp wstąpił powtórnie w związek małżeński. Panną młodą była Joanna ze Zdanowiczów. Wybranka pochodziła z mało znanej rodziny szlacheckiej niewiadomego nam herbu[62]. Nie była też zbyt posażna. Ponieważ ożenek Franciszka i jego utracjuszowski styl życia od początku nie przypadł do gustu byłej teściowej, pozwała go do grodu słonimskiego. Marianna ze Skorynów *primo voto* Mikołajowa Bykowska, podczaszyna smoleńska *secundo voto* Mikołajowa Krukowska, podczaszyna orszańska, *tertio voto* Stanisławowa Dominikowa Daszkiewiczowa, miecznikowa smoleńska i rotmistrzowa nowogródzka zarzuciła mu sfałszowanie testamentu zmarłej córki. Oprócz niego skarżyła także pieczętarza dokumentu Michała Kaznowskiego. Ponadto domagała się, aby były zięć udowodnił, iż „uczynił we wszystkim zadość legatom [...] położenia tych kwitów wypłaconych legacyi, gdzie i któremu klasztorowi wypłacił". Wytknęła mu także działanie na szkodę jej trzyletniego wnuka Stanisława Kazimierza Karpia. Na rozprawie podkreśliła, iż pan domu „niemałą fortunę już utracił, dysponując rozrzutnie i sumę posagową i wniesienie w sukniach, splendorze, futrach na krzywdę syna swego utraca [...] w zarzuceniu zostającego". Akt oskarżenia jednoznacznie wskazuje, iż Franciszek, podobnie jak ojciec, trwonił pozostałe resztki rodzinnej fortuny (pierwotnie siedem kilkuwioskowych majątków). Widać też, że nie zajmował się zbyt troskliwie synem. W tym miejscu należy pamiętać, iż wiele jego kawalerskich długów, a także wcześniejszych ojcowskich popłaciła ze swych panieńskich środków pierwsza żona Salomea Barbara *de domo* Krukowska. Co ważne najpierw „oswobodziła" znaczną część gruntów iwankowickich oraz wykupiła pozastawianych chłopów. Dzięki niej oddane niegdyś w arendę „lasy, grunty i sianożęci" wróciły do rodziny, zwiększając domowe dochody.

Niestety 14 września 1729 roku ojczym ponownie pozwał Franciszka do sądu grodzkiego słonimskiego „na roczki oktobrowe"[63]. Było to pokłosie

[61] НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 1436-1437 адв. Pozew złożył woźny Maciej Karwowski. Patronem Karpiów był Władysław Stroński, a od Bułhaka stawił się Piotr Mrokowski. Z kolei Kobylińskich reprezentował Ludwik Kotowicz. Należy pamiętać, że na Bułhaku ciążyła banicja trybunalska z 8 III 1727 r.

[62] Heraldycy rozróżniają aż 14 rodzin Zdanowiczów pieczętujących się różnymi herbami.

[63] НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 29, арк. 495-495 адв. Pozew w Iwankowiczach wrę-

zadawnionych pretensji o dokumentację majątkową[64]. Z pewnością w tym czasie Karp rozliczył się z niej wobec Jakuba i Róży z Wołłowiczów Kobylińskich, cześników smoleńskich, właścicieli Wysocka Większego z atencjami Dukrów i Plechów. 10 grudnia 1729 roku został przez nich skwitowany pod zaręką 1000 talarów[65]. Prawdopodobnie wtedy też małżeństwo Karpiów zastawiło Dołożewskiemu kolejnego ze swych poddanych[66].

Na tym kończy się aktywność Franciszka. Mocno już wówczas podupadł na zdrowiu. Zaświadcza o tym sporządzenie rejestru ruchomości w dniu 14 listopada 1729 roku. Mimo młodego wieku (ok. 26 lat) porządkował sprawy osobiste. Ten typowy niegdyś dokument przynosi nam wiele cennych informacji o jego ruchomościach, a tym samym o poziomie zamożności. Wyszczególniono w nim rodzaje i ilości posiadanego dobytku, stąd warto bliżej się z nim zapoznać. Niestety jest chaotycznie spisany. Pomimo to dowiadujemy się, iż szlachcic ten z osobistego odzienia miał 2 kontusze (kontusz francuskiego sukna zielony; kontusz dryatowy, który oddał służącemu Mikołajowi Rakowi), 4 żupany (żupan rolowy, do nich pas siatkowy[67]; żupan mamusowy[68] — darował Michałowi Suchockiemu; żupan kitajowy[69] dla pana Niewiarowskiego i żupan kitajowy stary), 2 pary spodni, burdasy granatowe (oddane panu Niewiarowskiemu), 3 pary butów (nowe dla Niewiarowskiego; czerwone i czarne, które oddał swym służącym), 2 czapki (krymska, „wydrzana"), wilczura[70], „wilk jeden i lis jeden" oraz opończa[71] granatowa stara. Z broni — tak ważnej dla przedstawiciela stanu

czył Jan Terpiłowski, natomiast konflikt rozsądzał Andrzej Michał Bułhak, cześnik i podstarości sądowy grodzki słonimski.

64 НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 28, арк. 1149-1149 адв. Wezwania sądowe przekazał 25 VI 1728 r. woźny Maciej Karwowski. Towarzyszyli mu Jan i Paweł Zahajscy. Odebrali je Jan Karp w Pierzchowiczach, Franciszek Karp w Iwankowiczach, Wiktoryn Michał Lindeman, miecznik kowieński w Zybertowszczyźnie, Jakub Kobyliński, cześnik smoleński w Wysocku, Karol Piotr Pancerzyński, biskup wileński w Serebryszczach.

65 НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 29, арк. 656-657 адв. Do grodu słonimskiego aktykował Kobyliński 12 XII 1729 r. Pieczętowali Franciszek Przecławski, Antoni Bobola i nieznany nam z imienia Kotowicz, namiestnik grodu słonimskiego.

66 НГАБ, ф. 1785, воп. 1, спр. 50, арк. 524. Tego poddanego wlewkiem przejął później Łukaszewicz. Najpewniej był to Zygmunt.

67 Wyrabiano je z jedwabiu lub wełny, często ażurowo-wzorzyste z barwnego jedwabiu o motywach geometrycznych z nicią metalową (produkowano do k. XVIII w.).

68 Mamus, właśc. imamus — lekka tkanina wełniana używana w XVII i XVIII w.

69 Rodzaj tkaniny jedwabnej.

70 Obszerne ciężkie zimowe odzienie, męskie i damskie zwykle z szerokimi rękawami, najczęściej podbite wilczym futrem. Wkładano je na inne ubranie podczas podróży saniami. Również futro wilcze do okrycia nóg w saniach.

szlacheckiego — posiadał: szablę czarną (bojową), 2 pistolety z pokrowcami, karabin (podarował panu Pacynie), fuzję[72] (przypadła panu Kobylińskiemu). Natomiast do konnej jazdy wierzchem używał 2 kulbak („jedna stara [...] druga dobra ze wszy[s]tkim") łącznie z „poduszkami do kulbaki"[73]. W celach reprezentacyjnych i towarzyskich korzystał z „kolasy francuskiej", którą wraz z szorami na koniec życia sprezentował żonie. Prawdopodobnie przejęła ona także pozostałe po swej poprzedniczce ubrania i sprzęty. Były to „obicie bornbowe nie nowe", 15 bretów[74], pawilon stary, kieca, „futro od kontusza szlamowe[75] stare", 2 piernaty kitajowe, „kołdra karbunowa w paski stara pakułem przesłana".

Z mebli dworskich Karp posiadał „szafę malowaną ze skrzynią wielką" oraz 2 skrzynie wielkie. Wyposażenie domowe uzupełniała para lichtarzy, szkatułka, szkatułeczka, puzderko[76], „flaszek puzderków dwa kryształowe" *(sic)*. Wśród sprzętów kuchennych wymienił naczynia cynowe (5 półmisków — szósty zginął, piąty wypalony, 6 talerzy), moździerz spiżowy z tłuczkiem spiżowym oraz małą patelnię.

Natomiast w skład inwentarza dworskiego wchodziło 15 sztuk bydła rogatego, 6 wołów dwornych hodowanych we wsi, 4 cielaki, wół karmny, drugi dany panu Mikołajowi Rakowi, ale z warunkiem, by pozostał we dworze, 25 owiec (z czego 18 owiec przeznaczył do rozrodu, a resztę do uboju na mięso), 24 świnie, 6 kóz, 5 klaczy srokatych (1 kupiona od pana Szukiewicza), od nich też 2 źrebięta. Inne 2 źrebięta pozostawił we dworze. Spis informuje również o drobiu gospodarskim w ilości 20 sztuk gęsi starych i 26 młodych. Ponadto dziedzic zajmował się pasieką (16 pni pszczelich). Z kolei w browarze dworskim znajdowało się sporo naczyń — wśród nich czop[77], wanna, 8 beczek, 9 kadzi, 3 cebry, 11 fas[78], 2 wiadra, 5 koryt i dojnica. Poza tym właściciel gospodarstwa posiadał 2 skóry juchtowe i 6 skór baranich. Te ostatnie darował ciwunowi dworu z przeznaczeniem na kożuch

71 Okrycie ochronne pochodzenia wschodniego, kloszowe wkładane przez głowę z otworami na ręce, kapturem i kołnierzem okalającym ramiona. Szyto je z barwnego sukna lub jedwabiu. Zwykle luźne, ale w XVIII w. zgodnie z modą wcięte w pasie.

72 Karabin z zamkiem skałkowym, strzelba myśliwska.

73 Miejsce ułożenia kolan jeźdźca.

74 Klin w odzieży lub ozdobna w niej wstawka, lamówka.

75 Futro wyprawione ze skór z brzuchów lub boków zwierząt, tańsze od grzbietowego.

76 Pudełko z licznymi przegródkami, często zdobione, służące do przechowywania np. biżuterii, sztućców lub innych drobnych przedmiotów.

77 Stożkowy klin (korek) do zamykania beczki lub kran do przelewania piwa.

78 Fasa — pojemne drewniane naczynie do przechowywania produktów spożywczych, w tym wypadku piwa.

i parę butów. Inną skórę cielęcą oraz z wołu dopiero oddano do wyprawienia w sąsiednim Luszniewie. Oprócz tego na miejscu z niewyprawionych pozostało jeszcze 5 skór baranich i 2 cielęce.

Co ważne powyższy regest podaje także wiadomość o posiadanej gotówce i sąsiedzkim kredycie. Z długu Zygmunta Łukaszewicza wynoszącego 200 zł ofiarował 100 zł matce, a drugie 100 zł łącznie z prowizją pani Borkowskiej. Pozostałe zapisy miały już być uregulowane z bieżących zasobów. I tak sumę 60 zł przeznaczył na habit dla siostry Anny, zakonnicy bernardynek w Słonimiu z zaleceniem, aby wypłacić je najpóźniej do końca 1729 roku. Pannie Rakównie przeznaczył „za zasługi" 1 talara i dodatkowo 10 zł. Nie zapomniał też o czeladzi z gumna, darowując 6 zł „koniuchowi" Andrzejowi, 5 zł Stankiewiczównie, 10 zł Kuczównie oraz dwóm pastuchom po 4 zł (razem 8 zł)[79]. Ogółem legaty gotówkowe wyniosły 299 zł i 1 talara.

Ciężko chory Franciszek Karp spisał ostatnią wolę 12 grudnia 1729 roku w Iwankowiczach[80]. Zgodnie z postanowieniem pochowano go obok pierwszej żony w podziemiach kościoła Dominikanów w Połonce. Nie mając przy sobie „spraw wieczystych" na majętność Iwankowicze, oszacował jej wartość na kwotę 30 000 zł. W ramach tej sumy w pierwszym rzędzie postanowił wypełnić zaległości testamentowe zmarłej małżonki. W konsekwencji scedował synowi 5000 zł, Daszkiewiczowej — 1000 zł, ponieważ wcześniej „bez kwitacji" oddał jej 200 talarów. Uregulował także zaległość wobec pani Mierzejewskiej[81] za zausznice[82] diamentowe pierwszej małżonki. Z kolei pani Mogilnickiej z długu 60 talarów oddał 55 talarów, a pozostałe 5 talarów nakazał uiścić spadkobiercom. Teściową Daszkiewiczową ponownie prosił o zwrot obrączki żony. Natomiast Joannie ze Zdanowiczów Karpiowej zapisał na Iwankowiczach 6000 zł. Co prawda pierwotnie otrzymała zapis w wysokości 9000 zł, ale zrezygnowała z sumy 3000 zł ze względu na niekończące się długi męża. Przy czym sama wniosła zaledwie 2610 zł posagu. Dodatkowo za „wszystkie usługi i fatygi" Franciszek zapisał jej 780 zł i kolasę francuską z klaczami srokatymi oraz źrebięciem nabytym od Szukiewicza. Pozostałe ruchomości domowe i gospodarskie, w tym strzelbę sprezentował małoletniemu jedynakowi. Petroneli z Massalskich Zdanowiczowej przeznaczył 550 zł w ramach reszty depozytu wynoszącego

[79] НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 29, арк. 746-747 адв. Jan Karp aktykował w grodzie słonimskim 3 I 1730 r.

[80] Egzekutorami testamentu byli brat Jan Karp oraz Ignacy Wołk-Łaniewski, strażnik słonimski i Jakub Kobyliński, cześnik smoleński.

[81] W owym czasie Mierzejewska też podlegała „takowemu dekretowi Boskiemu, jako y [testator]".

[82] Ozdoby noszone w uszach, kolczyki.

1000 zł (450 zł oddał), szwagierce Zofii Zdanowiczównie 300 zł, szwagrowi Felicjanowi Zdanowiczowi 160 zł. Wszelkie ruchomości pobrane od matki obecnej żony podzielił na trzy części (1/3 dla siebie, 1/3 dla Zofii Zdanowicz, 1/3 dla Felicjana Zdanowicza) i swoją polecił zwrócić. W jej skład wchodziły między innymi klejnoty („perły i korale") oraz naczynia miedziane i białe chusty. Na pobliski kościół w Stołowiczach przeznaczył 50 zł, szpitalowi lachowickiemu[83] 4 sztuki bydła, bernardynom ze Słonimia 2 woły i 10 zł, trzeciego przeznaczył na stypę po pogrzebie, czwartego łącznie z jurgieltem za półtora roku w wysokości 160 zł darował słudze Mikołajowi Rakowi, drugiemu słudze Michałowi Suchockiemu 145 zł wraz z długiem 48 zł, Szukiewiczowi 80 zł, Wolskiemu, słudze Kobylińskiego, „na wiarę wziętych" 30 zł, Żydowi Socharowi z Połonki 6 zł, księdzu z Rohotnej 50 talarów. Natomiast zastawiony u Żyda, arendarza luszniewskiego, sztuciec srebrny i bawet[84] nakazał wykupić głównym spadkobiercom. Na pokrycie pozostałych długów przeznaczył 20 zł. Wskazał, by pokryć je z sumy, którą są mu winni Żydzi z Mołczadzi. Na msze za duszę pierwszej żony wypłacił księdzu Dobrzyńskiemu 200 zł, przeorowi Kadłubowskiemu z Połonki 332 zł, tamtejszemu kaznodziei 100 zł, na kościół 50 zł oraz na msze 450 zł. Następnie ofiarował prezbiterowi luszniewskiemu 10 zł. Ten ostatni otrzymał także chłopa z Iwankowicz w zamian za odprawianie mszy świętych „za żywych, syna [Stanisława Kazimierza] i brata [Jana], a także za zmarłych rodziców [Chryzostoma i Ewę] i żonę [Salomeę Barbarę]". Dalej scedował: dominikanom słonimskim 25 zł, na farę słonimską 20 zł, „na kościółek św. Antoniego na puszczy" 10 zł, na msze za duszę zmarłej żony 1000 zł do różnych kościołów według upodobania egzekutorów. Brata i bratową prosił, aby „w równości kochania dzieci swych moy Stanisław [Kazimierz] w dobrym dozorze i edukacyi zostawał". W przypadku wcześniejszego zgonu syna polecił bratu objąć Iwankowicze, a dzieciom swym wypłacić — Mikołajowi 3000 zł i Mariannie 4000 zł. Ponadto zobowiązał go do opłacenia mszy za dusze zmarłych (Franciszka i [ewentualnie] Stanisława Kazimierza) okrągłą sumą 2000 zł. Natomiast powinowatym i sąsiadom Wołk-Łaniewskim winien był uiścić 3000 zł.

Oprócz tego Franciszek Karp nakazał bratu odebrać wszelką dokumentację iwankowicką od podstolego Bułhaka. Równocześnie przypomniał, by chłop za „okupnem" Sierków (Łotwicze) przez Wołk-Łaniewskich był

[83] Lachowicze — miasto magnackie w woj. nowogródzkim.

[84] Część wierzchniej sukni damskiej, w XVIII w. zwykle używana w sukni *à la francaise*. Był to trójkątny płat tkaniny zdobiony haftami, taśmami i pikowaniami ostro zakończony na dole. Przypinano go z przodu w celu zasłonięcia gorsetu.

przyłączony do Iwankowicz. Niestety nazwiska jego nie znamy. Z kolei Wołk-Łaniewskich prosił o zastąpienie niepełnoletniego Stanisława Kazimierza w rozpoczętym rozgraniczeniu dóbr Iwankowicze. Widać, że pomimo kilku procesów z nimi darzył ich zaufaniem. Charakterystyczne, że na końcu testamentu bezpośrednio zwrócił się do chłopów iwankowickich słowami: „Jeśli przez moje panowanie krzywda działa się [Wam] o wybaczenie proszę". Również apelował do najbliższych, „aby raczyli [mu] wszy[s]tkie moje lekkomyślności y urazy odpuścić y darować, bom człowiek był". Na egzekutorów testamentu wyznaczył brata Jana Karpia, Ignacego Wołk-Łaniewskiego, strażnika słonimskiego i Jakuba Kobylińskiego, cześnika słonimskiego. Wkrótce potem zmarł, nie przyznając Ignacemu Wołk-Łaniewskiemu prawa na Luszniew[85]. Franciszek Karp zakończył żywot w wieku ok. 26 lat. Testament aktykowano 3 stycznia 1730 roku w grodzie słonimskim[86].

Oba dokumenty, tj. regestr ruchomości oraz ostatnia wola, doskonale obrazują nam stan posiadania młodego, dwudziestosześcioletniego jednowioskowego szlachcica. Prawdopodobnie ze względu na jego lekkomyślność i słabe umiejętności gospodarcze mienie ruchome nie przedstawia się zbyt imponująco. W zasadzie ogranicza się do podstawowego odzienia i niezbędnych sprzętów codziennego użytku, a w tym nieliczną zastawę (6 talerzy, 5 półmisków, „sztuciec" srebrny — zastawiony) czy standardowego wyposażenia kuchennego (patelnia, moździerz z tłuczkiem, naczynia miedziane w nieznanej nam ilości). Z życiem każdego szlachcica nierozerwalnie związane było też uzbrojenie. Tutaj również odnajdujemy szablonowy zestaw (szabla, 2 pistolety, karabin, fuzja, znoszona po ojcu opończa). Także wyposażenie dworu jest dosyć skromne (szafa, 2 skrzynie, 2 lichtarze, 2 szkatuły, puzderko itd.). Nie mniej ważne były niezbędne do codziennego przemieszczania się środki transportu, którymi w owym czasie były konie. Odgrywały one znaczącą rolę zarówno w domostwie, jak i całym wiejskim życiu. Spis odnotowuje 5 klaczy (srokate) oraz 4 źrebięta, co wskazuje, iż właściciel przynajmniej o siłę pociągową zadbał w stopniu wystarczającym. Nie może to dziwić, mając na uwadze funkcję, jaką koń pełnił w gospodarstwie folwarcznym. Trudno jednak dziś wyrokować, jaka część koni służyła Karpiowi do jazdy wierzchem, a jaka była przeznaczona do zaprzęgu. Z akcesoriów jeździeckich w spisie wyszczególniono minimalny rutynowy komplet, tj. 2 kulbaki i kolasę. Tę ostatnią wykorzystywano

[85] LVIA, SA 180, k. 290.
[86] НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 29, арк. 742-745 адв. Dokument podał brat Jan, a pieczętarzami byli Michał Mateusz Mamulewski i Józef Dołożewski.

do odbywania oficjalnych podróży (np. do kościoła) lub do składania wizyt towarzyskich i, co znamienne, zaznaczono jej francuską proweniencję. Dziwi tu jednak pominięcie sań jako środka lokomocji w okresie zimowym. Karpiowie z pewnością nimi dysponowali. Wymuszały to przecież tamtejsze uwarunkowania klimatyczne. Długie, śnieżne i mroźne zimy powodowały konieczność używania odpowiednio przystosowanych pojazdów. Widocznie posiadane sanie nie były zbyt reprezentacyjne. Najpewniej wykonali je lokalni rzemieślnicy z miejscowych materiałów i stąd właściciel nie przywiązywał do nich większej wagi.

A zatem to właśnie 5 koni obsługiwało tamtejszy dwór i gospodarstwo folwarczne w codziennych okolicznościach. Również wymienione w inwentarzu zwierzęta gospodarskie (15 krów, 8 wołów, 4 cielęta, 24 świnie, 25 owiec, 6 kóz, 46 gęsi) musiały zaspokajać potrzeby właściciela i jego rodziny. Domowe *menu* odpowiednio uzupełniała pasieka dworska (16 pni pszczelich). Jak widzimy, powyższy regestr znakomicie ilustruje skalę prowadzonego gospodarstwa i bieżące możliwości finansowe posesjonata z Iwankowicz. Przy czym z pewnością nie odzwierciedla jego aspiracji. W tym miejscu nie można zapominać o biżuterii pani domu (zausznice diamentowe, perły, korale). Niestety, o zasobności finansowej rodziny nie możemy nic dobrego powiedzieć. Posiadana gotówka (99 zł, 1 talar) z udzielonym kredytem (200 zł) to zaledwie 299 zł i 1 talar. Ponadto Franciszek niefrasobliwie obciążył majętność iwankowicką sporymi legatami testamentowymi. Nie miały one pokrycia w gotowiźnie i zapisano je na gruntach rodzinnych. Mogły być spłacone dopiero z przyszłych dochodów. Zastanawia ich wielkość (15 488 zł i 55 talarów) w porównaniu do jego — bądź co bądź subiektywnej — wyceny majątku (30 000 zł). Zdumiewa, że lekką ręką dokonał zapisów, które przekroczyły połowę wartości dóbr. Warto podkreślić, że tylko same darowizny dla księży i kościołów oraz na msze za rodzinę wyniosły 2197 zł i 50 talarów nie licząc innych wartościowych datków (chłop pańszczyźniany, wół itd.). Franciszek Karp, nie mając wielkich środków finansowych i nadziei na przychody, obdarował wiele parafii (Luszniew, Połonka, Rohotna, Stołowicze, Słonim — fara, bernadyni i dominikanie, „kościółek św. Antoniego w Puszczy", itd.), a nawet szpital w Lachowiczach. Wydaje się, że bardziej zadecydowała tu tradycyjna niefrasobliwość gospodarcza i dobroduszność testatora, niż jego pobożność.

Summa summarum takie obciążenie jedynej rodzinnej schedy niewątpliwie wyjątkowo negatywnie odbiło się na dalszej gospodarce w majątku i tym samym słabo rokowało na przyszłość jedynaka Stanisława Kazimierza Karpia (1726-1775), przyszłego koniuszego słonimskiego, tym bardziej że 17 kwietnia 1730 roku w grodzie słonimskim wdowa Joanna ze Zdanowiczów

Karpiowa wraz ze szwagrem Janem Karpiem toczyła proces z pozwu Stefana Michała Haraburdy, pisarza ziemskiego nowogródzkiego. Po raz kolejny na wokandę wróciła sprawa pretensji granicznych[87]. Z dokumentów procesowych czerpiemy informację, że formalnymi opiekunami osieroconego Stanisława Kazimierza zostali Dominik Antoni Bułhak, podstoli smoleński z Wysocka Większego i Aleksander Pociej, podczaszy WKL[88]. Należy też dodać, że szereg innych niewymienionych w testamencie długów zmarłego opłacił Jozafat Michał Karp, krewny z tzw. linii rykijowskiej, a w latach 1736-1739 biskup żmudzki. Przejął on także całkowicie opiekę nad jego potomkiem.

Niedługo potem Iwankowicze wydzierżawił pan Łukaszewicz. Nie mamy jednak pewności czy był to znany nam już Zygmunt, czy może Leon Łukaszewicz, koniuszy słonimski, późniejszy mąż bratanicy Franciszka, Anny Janówny Karpiówny. Z dawnego areału wdowa Joanna ze Zdanowiczów Karpiowa pozostawiła sobie zaledwie ¼ dymu[89]. Dalszych jej losów nie znamy.

Akt regestru ruchomości po I[ch]m[ość] P[anu] Franciszku Karpiu pozostałey[90]

Roku tysiąc sied[e]msetnego trzydziestego M[iesią]ca January trzeciego dnia.

Na Urzędzie J[ego] K[rólewskiej] M[oś]ci grodzkim słonimskim przede mną Andrzejem Michałem Bułhakiem, cześnikiem y podstarościm sądowym powiatu słonimskiego od Wielmożnego I[ch]m[ość] Pana Ignacego Leonarda Sadowskiego słonimskiego y horodniańskiego starosty ustanowionym,

[87] Józef Paszkiewicz, woźny nowogródzki w asyście Jana i Jakuba Zawadzkich 17 IV 1730 r. złożył pozwy Ignacemu, strażnikowi słonimskiemu i Janowi Wołk-Łaniewskim w Luszniewie, Rafałowi Borkowskiemu w Sierkowcach (zapewne część folwarku Sierki *alias* Łotwicze) oraz Mateuszowi Mamolewskiemu w Łotwiczach. Nazajutrz (18 IV) przekazał Marcjanowi Szukiewiczowi w Połonce, Marcjanowi Czyżowi w Benci *(sic)*, Alfonsowi Kadłubowskiemu, przeorowi dominikanów konwentu w Żerebiłowiczach, a także Janowi Szatrawce od kanoników regularnych laterańskich w Dziadkowiczach, Andrzejowi Przecławskiemu, staroście bielskiemu i opiekunowi Franciszka, Floriana i Andrzeja Przecławskich w Howirowiczach *(sic)* oraz Antoniemu Połubińskiemu, podczaszemu grodzieńskiemu, jako posesorom *(sic)* dóbr i opiekunom potomstwa (Joanny i Konstancji) Józefa Przecławskiego w Połonce-Klewaczewszczyźnie.

[88] НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 29, арк. 898-898 адв.

[89] *ML. Podymne nowogrodzkie 1690*, s. 119. Odnotowano ją w rejestrze K4.

[90] НГАБ, ф. 1737, воп. 1, спр. 29, арк. 746-747 адв.

stanąwszy *personaliter*[91] I[ch]m[ość] Pan Jan Karp, podkomorzyc ziemi bielskiey regestr pozostałey ruchomości po I[ch]m[ości] Panu Franciszku Karpiu, podkomorzycu ziemi bielskiey bracie swoim rodzonym pozostałey do akt podał w te słowa pisany: w roku tysiąc sied[e]msetnym dwudziestym dziewiątym m[iesią]ca Nowembra dnia czternastego. Regestr ruchomości tak chust, sukien y różnego naczynia I[ch]m[ość] Pana Franciszka Karpia, podkomorzyca ziemi bielskiey. Sukien nieboszczki Dobrodzi[ej]ki try[...]nikatowych para iedna. J[ejmoś]ciwych sukien par dwie. Kuntusz francuskiego sukna zielony i żupan rolowy para iedna, do tych sukien pas siatkowy ieden, czapek dwie, iedna krymka, druga wydrzana. Drugą parę oddał służącym dwóm Mikołajowi Rakowi kuntusz dryatowy, Mikołajowi Suchockiemu żupan mamusowy. Szabla czarna iedna, spodnich par dwie, poduszka do kulbaki, żupan kitaiowy stary; wilczura, wilk ieden, lis ieden, pokrowce do pistoletów, pistoletów para iedna, butów par dwie, czerwone y czarne, które swym służącym po parze oddał. Obicie nieboszczki J[ejmoś]ci bornbowe nie nowe, bretów piętnaście, pawilon stary takiż, y płotek taki. Kieca iedna, cyna półmisków pięć, szósty zginął, piąty wypalony. Talerzów sześć, moździerz spiżowy z tłuczkiem spiżowym. Futro od kuntusza szlamowe stare, piernatów kitaiowych dwa, kołdra karbunowa w paski stara pakułem przesłana, lichtarzów para, karabin ieden, który podarował I[ch]m[ość] P[anu] Pacynie, kulbak dwie, iedna stara, druga dobra ze wszy[s]tkim, fuzya iedna, którą dał I[ch]m[ość] Panu Kobylińskiemu. Bydła rogatego sztuk piętnaście, we wsi wołów dwornych sześć, cieląt dwornych czworo, wół karmny ieden, z tegoż bydła w zasługach dał Panu Mikołaiowi Rakowi wołu iednego, który we dworze zostaje. Owiec dwadzieścia pięć. Pannie Rakównie za zasługi należy talar bity ieden[92], z których owiec zostało się na płód osi[e]mnaście a resztę do rżnięcia. Świń dwadzieścia cztyry, kozłów sześć. Pupki z pod kuntusza nieboszczki J[ejmo]ści stare, opończa granatowa stara, klacz pięć strakatych, z których kupione od Pana Szukiewicza, para z[e] zrzebięciem oddał J[ejmo]ści Dobrodzi[ej]ce z kolasą francuską y z szorami. Zrzebiąt zostaje dwoie, skrzyń dwie wielkich y szkatuła y szkatułeczka, puzderko iedne, flaszek puzderków dwie, kryształowe, skórek juchtowych dwie, iedna zaczęta, skórek baranich sześć, które darował ciwunowi na kożuch y parę butów, z skór tych, które są w wyprawie w Luszniewie iedna cielęcia, druga wołowa, skórek baranich nie wyprawnych we dworze pięć, z tychże skór juchtowych oddaną iedną większą J[ejmo]ści nie wyprawnych cielęcich dwie. Czeladzi piekarnianey wypłacić z gumna Andrzejkowi koniuchowi zł[oty]ch sześć, Stankiewiczównie zł[oty]ch pięć, Kuczównie zł[oty]ch dziesięć, pastuchom

[91] Osobiście.
[92] Kolejność tekstu wskazuje, że był to dopisek.

dwóm po zł[oty]ch cztyry czyni zł[oty]ch oś[ie]m. Patelnia mała iedna. Naczynie browarne, czop ieden, wanna iedna, beczek oś[ie]m, fas iedynaście, kadź dziewięć, cebrów trzy, wiader dwie, doynica[93] jedna, koryt pięć, szafa malowana ze skrzynią wielką. Pszczół pniów szesnaście, gęsi dwadzieścia starych, młodych dwadzieścia sześć. Żupan kitaiowy wyż wyrażony oddał Panu Niewiarowskiemu, dług za obligiem u J[egomości] Pana Zygmunta Łukaszewicza zł[oty]ch dwieście *ad rationem*[94], którego wzięto raz czerwony złoty, drugi raz talar bity, z którego długu J[ej]m[ości] Pani Bułhakowey, podstoliney smoleńskiey matce moiey zł[oty]ch sto, a resztę J[ej]m[ości] Pani Borkowskiey zł[oty]ch sto z prowizyą teyże sumy. J[ej]m[ość] Pannie Annie Karpiównie, siestrze moiey, zakonnicy zakonu ś[więteg]o Franciszka Panien Bernardynek konwentu słonimskiego z miłości moiey braterskiey zapisuję na habit zł[oty]ch sześćdziesiąt z krescencyi[95] moiey wypłaconą ma być w roku teraźn[iejszym] tysiąc sied[e]msetnym dwudziestym dziewiątym. Pannie Rakównie oddać zł[oty]ch dziesięć, Panu Niewiarowskiemu burdasy granatowe oddać y botow parę nowych. U tego regestru podpis ręki aktora tymi słowy Franciszek Karp, który to regestr za podaniem onego przez wyż wyrażoną osobę do akt, iest do Xiąg Grodzkich słonimskich przyięty y wpisany.

Summary

Life and Hardships of a Nobleman, who Owned Just One Village on the Example of Franciszek Karp (1703-1729), the Owner of Iwankowicze in the Slonim County

The article presents the figure of Franciszek Karp (ca. 1703–1729) the owner of the Iwankowicze estate in the Slonim County.

Keywords: Karp family, Iwankowicze, Slonim County in the eighteenth century.

Змест

Жыццё і худоба шляхціца-аднавяскоўца ў першай палове XVIII стагоддзя на прыкладзе Францішка Карпа (каля 1703-1729), землеўладальніка са Слонімскага павета

У артыкуле прадстаўлена асоба Францішка Карпа (каля 1703-1729), уладальніка маёмасці Іванкавічы Слонімскага павета.

Ключавыя словы: род Карпаў, Іванкавічы, Слонімскі павет XVIII ст.

Sławomir Karp — magister ekonomii, heraldyk. Autor ponad dwudziestu prac o tematyce historyczno-genealogicznej. Niezwiązany z żadnym ośrodkiem naukowym. Zainteresowania badawcze: heraldyka i genealogia rodzin z Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwłaszcza tych mniej znanych.

93 Naczynie, do którego dojono mleko.
94 Na rachunek.
95 Plony uzyskane w gospodarstwie rolnym w ciągu jednego roku.

Яўген Анішчанка
(Мінск)

Картаграфаванне Беларусі ў 1772-1917 гадах

Беларускія землі здавён малявалі на картах пад тапонімамі «Сармація», «Русь», «Палессе», «Літва», «Russia Biancha», «Белая Русь» у залежнасці ад палітычнага падпарадкавання тэрыторыі, светапогляду, эрудыцыі і кваліфікацыі картографаў і іх заказчыкаў. Аналагічны лёс зведала картаграфаванне Беларусі і ў час пераходу яе са складу Рэчы Паспалітай у падначаленне Расійскай імперыі.

Карты апошніх гадоў існавання Рэчы Паспалітай

На момант свайго першага падзелу ў 1772 годзе землі сучаснай Беларусі ўваходзілі ў склад Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ), якое ў афіцыйным справаводстве на ўсім працягу XVIII стагоддзя называлі „Літоўскай правінцыяй". Мяжу ВКЛ з Расійскай імперыяй рэвізавалі ў 1767 годзе камісары з абодвух бакоў. Вялікі сейм у лістападзе 1791 г. падзяліў ВКЛ на 34 паветы, стварыўшы новымі Завілейскі, Эйшышскі, Случарэцкі, Кобрынскі, Пінска-Зарэчны паветы. Рэалізацыю адміністрацыйнай перабудовы перапыніла інтэрвенцыя Расіі ў 1792 г.

„Літва" разам з „Каронай" стваралі федэратыўную Рэч Паспалітую, якая ў перыяд яе падзелаў 1772, 1793 і 1795 гадоў не мела цэнтралізаванай тапографа-геадэзічнай службы. Яе картаграфаваннем займаліся прыдворныя геаметры караля ў яго Картаграфічным бюро і афіцэры сціплых па колькасці карпусоў кадэтаў, артылерыі і інжынераў.

Іх высілкі ўвасобіў палкоўнік **Герман Караль Пертэс** (1739-1815), які прадставіў у 1770 г. у маштабе каля 1:935 000 «Карту Польшчы...»[1] у складзе 48 лістоў памерам 17,8 х 23,8 см. Карты гравіраваў у Парыжы Антуан Франсуа Тардзье (1757-1822). Сетка праз 1° ад Феро, легенда ўтрымлівае 15 умоўных знакаў: дарог, меж, рэк, пераправаў, селішчаў, лясоў і г.д. У 1809 г. Г. Пертэс выдаў у Парыжы «Гідраграфічную карту

[1] «Carte de la Pologne. Polonia secundum legitimas proiectionis stereographicae regulas et iuxta recentissimas observationis adhibitis MDCCLXX» („Карта Польшчы, паводле праввых нормаў і апошніхназіранняў з выкарыстаннем праекцый").

Польшчы»[2]. Рачную сетку краіны гравіраваў на лісце 65 х 79 см. у маштабе 1:1 700 000 Е. Коллін.

Італьянскі інжынер-гідрогаф **Джаванні Антоніо Барталамеа Рыччы Заноні** (1736-1814) выдаў у 1772 г. у Парыжы пры падтрымцы навагрудскага ваяводы Юзэфа Аляксандра Ябланоўскага і з ужываннем яго вялікага картагафічнага збору «Карту Польшчы...»[3]. У сутнасці гэта першы атлас краіны ў маштабе каля 1:692 000, які складаецца з 24 нумараваных карт фармату 53,0 х 33,5 см. Зборная карта ў маштабе 1:2 760 000 уяўляе адміністрацыйнае дзяленне дзяржавы і найважнейшыя рэкі. Картаграфічная сетка ў 1°, даўгата лічыцца з Парыжа. Колерам вылучаны толькі межы. У легендзе змешчана каля 50 знакаў, большай часткай адносна паселішчаў.

Меней пэўныя ў гэтым шэрагу 4-ліставая «Генеральная новая карта Польшчы і ВКЛ»[4] капітана артылерыі **Барталамеа Фоліно** (1738-1808), выдадзеная ў 1770 г. у маштабе каля 1:1 235 000 у двух экзэмплярах; 16-ліставая «Новая геаграфічная карта Польскага каралеўства, ВКЛ, падзеленых на правінцыі...»[5] Яна Бакаловіча, выдадзеная каралеўскім бібліятэкарам **Янам Якубам Кантарам** у 1770/1771 гг. у маштабе 1:675 000; 25-ліставая «Новая геаграфічная карта Польскага каралеўства і ВКЛ»[6] ваеннага картографа **Тэодара Філіпа Пфау** (1725-1794) 1771/1772 гг. маштабу 1:525 000, памерам 50 х 46 см (з дадаткамі ў маштабе 1:175 000 у 1776-1787 гг.); а таксама выдадзеная ў 1773 г. «Генеральная карта Польшчы» паручніка корпуса пантанёраў **Д. А. Моллера**.

Для складання больш праўдзівай і дэталёвай агульнай карты Рэчы Паспалітай у 1782-1784 гг. праводзілася падрабязнае анкетаванне парафій, у тым ліку напачатку 1788 г. было завершана 12-томнае апісанне

2 «Carte hydrographique de Pologne».

3 «Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts. Construite d’aprés quantité d’Arpentages d’Observations, et de Mesures prises sur les Lieux. Dediée a Son Altesse le Prince Prusse-vindes Joseph Alexandre Jabłonowski Palatin de Nowogrod Chevalier des Ordres du St. Esprit, de l’Aigle blanc et de St. Hubert Aßocié a l’Académie Rle. des Sciences de Paris. Par son trés humble et trés oberßant Serviteur» („Карта Польшчы з часткай на правінцыі, ваяводствы і паветы падзеленай...”).

4 «Carte générale et nouvelle de toutte la Pologne, du Grand Duché de Lithuanie et des pais limitrofes».

5 «Regni Poloniae, Magni Ducatus Lituaniae, provinciarum foedere et vasallagio illis junctarum, et regionum vicinarum nova mappa geographica. Borussiae Principi Friderico Henrico Ludovico, Friderici Regis Fratri Forti, Benigno Musis Amico, humillime dedicata a Joanne Jacobo Kanter bibliopola».

6 «Regni Poloniae, Magni Ducatus Lituaniae Nova Mappa Geographica Concessu Borussorum Regis, C. B. Glassbach sculpsit Berolini 1770».

26 дэканатаў Віленскай дыяцэзіі, якая ахоплівала вялікую частку ВКЛ. Аднак, гэтыя тапаграфічныя вопісы засталіся ў рукапісах і толькі нядаўна пачалася публікацыя іх арыгіналаў. У 1792-1793 гг. намячалася нармальнае (усеагульнае) вымярэнне і размежаванне зямель у дзяржаве сіламі каморнікаў, абраных на сейміках шляхты па ваяводствах і паветах. Яны мелі ўрэгуляваць памежныя спрэчкі і стварыць да мая 1797 г. генеральную карту ВКЛ на аснове межавых планаў, якія таксама не былі выкананы. Увесну 1792 г. афіцэры корпуса інжынераў былі разасланы на ўсходнія ўскраіны краіны для нанясення на маршрутныя карты ў маштабе 1:57 000 дарог, перавозаў, лясоў, балот, вёсак, фальваркаў і мястэчак. Але і іх працу перапыніла раптоўная інтэрвенцыя Расіі.

Адзначаныя мерапрыемствы пераняла Расійская імперыя, у склад якой увайшлі землі сучаснай Беларусі ў выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай манархамі Расіі, Прусіі і Аўстрыі.

Адміністрацыйна-тэрытарыяльныя пераўтварэнні Расіі

Па першым падзеле тэрыторыі, што раней уваходзілі ў склад Полацкага, Віцебскага, Мсціслаўскага і часткі Мінскага ваяводстваў ВКЛ, увайшлі ў склад дзвюх губерняў — Пскоўскай і Магілёўскай.

Пскоўская губерня складалася з пяці правінцый: дзвюх вялікарасійскіх — Пскоўскай і Вялікалуцкай, і трох беларускіх — Дзвінскай, якая раней мела назву польскай Ліфляндыі, Полацкай, у склад якой увайшлі часткі Полацкага і Віцебскага ваяводстваў правей ракі Дзвіна і Віцебскай правінцыі. Цэнтрам станавіўся Полацк. У 1775 г. правінцыі Пскоўскай губерні былі падзелены на паветы: Дзвінская — на Дынабургскі, Марыенгаўзенскі і Рэжыцкі; Полацкая — на Невельскі, Полацкі і Себежскі; Віцебская — на Веліжскі, Віцебскі і Гарадоцкі. Полацкая губерня была ўтворана ў 1776 г. з Віцебскай, Дзвінскай і Полацкай правінцый Пскоўскай губерні ў складзе 11 паветаў: Полацкі, Дрысенскі, Себежскі, Невельскі, Дынабургскі, Рэжыцкі, Люцынскі, Віцебскі, Веліжскі, Гарадоцкі, Суражскі. Указам ад 22 сакавіка 1777 г. імператрыца Кацярына II вызначыла новае адміністрацыйна-тэрытарыяльнае ўладкаванне ўсіх адзінаццаці паветаў Полацкай губерні.

У склад **Магілёўскай губерні** спачатку ў 1772 г. увайшлі чатыры правінцыі: Магілёўская, Аршанская, Рагачоўская і Віцебская. Губернскім горадам прызначаўся Магілёў. Магілеўская губерня была раздзелена на 12 уездаў: Бабінавецкі (скасаваны ў 1840 г.), Беліцкі (у 1852 г. пераназваны ў Гомельскі), Клімавіцкі, Капыскі (скасаваны ў 1861 г.), Магілёўскі, Мсціслаўскі, Аршанскі, Рагачоўскі, Сенненскі, Старабыхаўскі (у 1852 г. пераназваны ў Быхаўскі), Чавускі, Чэрыкаўскі. У 1778-1796 гг. губерня разам з Полацкай таксама называлася намесніцтвам.

У 1793 г. у складзе Полацкай губерні з новых далучаннх тэрыторый быў створаны дванаццаты павет — Лепельскі.

Далучаныя ў 1772 г. землі афіцыйна называліся «присоединенными от Польши» і толькі зрэдку беларускімі губернямі без якога-небудзь разгорнутага абгрунтавання гістарычных правоў на іх. Кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі з дапамогай свайго сакратара Фелікса Лойкі аспрэчыў фальшывыя дамаганні прускага і аўстрыйскага двароў (без рускага) і ў 1773 г. апеляваў да еўрапейскіх двароў за абаронай. У некаторых сталіцах неўзабаве з'явіліся карты, якія малявалі маштабы анексіі. Свае прэтэнзіі Расія пры ціску на караля і сейм Рэчы Паспалітай пачынала з 1512 г. да невялікага кавалка пад Кіевам (983 750 дзесяцін), хаця потым анексія ахапіла больш 8 млн. дзес. (каля 8 420 746) зямель, якія былі ў складзе ВКЛ з XII стагоддзя. У 1775 г. дэмаркацыю мяжы першага падзелу на беларускай зямлі рабілі рускія камісары на чале з пскоўскім губернатарам Міхаілам Крачэтнікавым і камісары сейма Рэчы Паспалітай з удзелам паручніка Караля Серакоўскага і сакратара Юльяна Урсына Нямцэвіча. Серакоўскі потым у 1782-1783 гг. кіраваў камісіяй па дэмаркацыі мяжы з Расіяй паміж Крылавам і Лоевам.

Па другім падзеле Рэчы Паспалітай 14 сакавіка 1793 г. паміж Расіяй і Прусіяй, Расія атрымала Мінскую, Валынскую і Падольскую землі, з якіх па ўказе Кацярыны II ад 31 сакавіка 1793 г. былі створаны тры губерні: Мінская, Ізяслаўская і Брацлаўская.

Створаная ў 1793 г. Мінская губерня першапачаткова складалася з 13 паветаў: Бабруйскі, Барысаўскі, Вілейскі, Давыд-Гарадоцкі, Дзісненскі, Докшыцкі, Ігуменскі, Мінскі, Мазырскі, Нясвіжскі, Пінскі, Пастаўскі і Слуцкі. У снежні 1796 г. былі скасаваны Давыд-Гарадоцкі, Докшыцкі, Нясвіжскі, Пастаўскі паветы, у 1797 г. да губерні далучаны з Чарнігаўскай губерні Рэчыцкі павет. Да 1842 г. у Мінскай губ. меліся 10 паветаў: Мінскі, Бабруйскі, Барысаўскі, Ігуменскі, Вілейскі, Дзісненскі, Мазырскі, Пінскі, Рэчыцкі і Слуцкі. 18 снежня 1842 г. паводле ўказа Сената „Аб пераўтварэнні Паўночна-Заходніх губерняў" Дзісненскі і Вілейскі паветы адышлі да Віленскай губ., а да Мінскай быў далучаны Навагрудскі павет Гродзенскай губерні. У складзе дзевяці паветаў (Бабруйскі, Барысаўскі, Ігуменскі, Мінскі, Мазырскі, Навагрудскі, Пінскі, Рэчыцкі і Слуцкі) Мінская губерня праіснавала да 1917 г.

Пры другім падзеле Расія галасна заявіла пра далучэнне зямель, якія «спрадвеку» належалі Расіі, але ніякага аргументаванага твора на гэты конт не прыводзілася. Адным з першых твораў гэтай пары была рукапісная «Генеральная карта восьми областей...»[7]. Гэта карта выканана

[7] «Генеральная карта восьми областей, под скипетр всероссийский в 1793 году

губернскім каморнікам **І. Міронавым**, які паказвае Мінскую губерню ў маштабе 1:1 680 000, яе мястэчкі, а на асобных табліцах — колькасць паселішчаў і насельніцтва абодвух палоў у суседніх Полацкай і Магілёўскай губернях.

У сувязі з падаўленнем паўстання 1794 г. у 1795 г. адбыўся **трэці падзел** Рэчы Паспалітай. На далучанай тэрыторыі рэшткі Вялікага Княства Літоўскага падзяляліся на тры часткі з цэнтрамі ў Вільні, Гродне і Коўне. У склад першай увайшлі паветы: Віленскі, Завілейскі, Ашмянскі, Браслаўскі, Лідскі і Троцкі; да другой — Гродзенскі, Навагрудскі, Слонімскі, Ваўкавыскі і Брэсцкі паветы, а да трэцяй — Ковенскі, Вялікамірскі, Упіцкі і Самагіція. У ліпені 1796 г. тры часткі былі падзелены на **Віленскае** і **Слонімскае** намесніцтвы. У склад Віленскага намесніцтва ўвайшлі 11 паветаў: Віленскі, Завілейскі, Троцкі, Браслаўскі, Ашмянскі, Ковенскі, Панявежскі, Вялікамірскі, Цяльшэўскі, Расонскі і Шавельскі. **Слонімскае намесніцтва** складалася са Слонімскага, Навагрудскага, Гродзенскага, Ваўкавыскага, Брэсцкага, Кобрынскага, Пружанскага і Лідскага паветаў.

Працы па дэмаркацыі новай мяжы з Прусіяй пачаліся ў лютым 1796 г. камісіяй з удзелам прускіх генерал-маёра А. Г. фон Ціле, маёра С. Ф. Штэйна, дарадніка А. Ф. Феттэра; ад Расіі — генерал-маёра графа Н. П. Паніна, калежскага дарадніка А. А. Якаўлева пад кіраваннем князя Н. В. Рэпніна. Завяршылася праца камісіі падпісаннем 2/13 жніўня 1796 г. у Гародні дэмаркацыйнага акта з прыкладаннем да яго «Падрабязнага пазначэння меж», у якім паказваліся месцы ўсталёўкі памежных слупоў. Усе спрэчныя пытанні, злучаныя з апошнім падзелам, былі канчаткова ўрэгуляваны расійска-прускай канвенцыяй пра знішчэнне Рэчы Паспалітай 15/26 студзеня 1797 г. У выніку Расія атрымала агульную мяжу з Аўстрыяй і Прусіяй, да аховы якой прыступіла вольнанаёмная мытная варта.

У такім складзе губерні праіснавалі толькі некалькі месяцаў. Указам ад 12 снежня 1796 г. Магілёўская і Полацкая губерні аб’ядноўваліся ў Беларускую губерню з цэнтрам у Віцебску, а Слонімская і Віленская губерні ўтваралі Літоўскую губерню з 19 уездаў, губернскім горадам якой стала Вільня.

Беларуская губерня з цэнтрам у Віцебску складалася з 16 паветаў: Беліцкага, Веліжскага, Віцебскага, Гарадоцкага, Дынабургскага, Люцынскага, Магілёўскага, Мсціслаўскага, Невельскага, Аршанскага, Полацкага, Рагачоўскага, Себежскага, Сенненскага, Чавускага,

от Польши возвращенных и разделенных на губернии и округи с означением их частей, отделяемых к сопредельным наместничествам».

Чэрыкаўскага. У жніўні 1801 г. губерня была падзелена на Віцебскую і Магілёўскую губерні, а Літоўская губерня зноў падзелена на Віленскую і Слонімскую (з 1802 г. Гарадзенская) губерні.

У склад Гарадзенскай губерні з 1802 г. уваходзілі восем паветаў: Брэсцкі, Ваўкавыскі, Гарадзенскі, Кобрынскі, Лідскі, Навагрудскі, Пружанскі, Слонімскі.

Частка тэрыторыі, якая адышла ў выніку трэцяга падзелу да Прусіі, а па Тыльзіцкім міры 1807 г. перададзена Расійскай імперыі, у 1808 г. атрымала назву Беластоцкай вобласці з цэнтрам у Беластоку. Вобласць складалася з чатырох паветаў: Беластоцкага, Бельскага, Сакольскага і Драгічынскага. У 1842 г. вобласць увайшла ў склад Гродзенскай губерні. Пры гэтым Драгічынскі павет быў аб’яднаны з Бельскім, Лідскі далучаны да Віленскай губ., Навагрудскі — да Мінскай. У выніку ў Гродзенскай губерні засталося дзевяць паветаў, якія праіснавалі да 1917 г. У сувязі са стварэннем Ковенскай губерні ў 1843 г. у складзе Віленскай губерні засталіся сем паветаў: Віленскі, Троцкі, Лідскі, Свянцянскі, Ашмянскі, Вілейскі і Дзісненскі.

Нягледзячы на тое, што ў 1801 г. Беларуская і Літоўская губерні былі скасаваны, але да 1840 г. гэтыя назвы прысутнічалі ў справаводстве і заканадаўчых актах. Уся далучаная да Расійскай імперыі тэрыторыя, якая ўключала беларускія, літоўскія і ўкраінскія землі, у афіцыйным справаводстве называлася Заходні край ці заходнія губерні. У іх склад уваходзілі Віленская, Віцебская, Гродзенская, Ковенская, Мінская, Магілёўская, Кіеўская, Валынская і Падольская губерні. Першыя шэсць губерняў інакш называліся паўночна-заходнімі, а тры ўкраінскія — паўднёва-заходнімі. Акрамя гэтага, у 1863-1870 гг. Віленская, Гродзенская, Ковенская, Віцебская, Мінская і Магілёўская губерні знаходзіліся ў складзе Віленскага генерал-губернатарства. Гэта адміністрацыйная адзінка ў той час атрымала назву „Паўночна-Заходні край”. Пасля скасавання ваеннага становішча і выхаду Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў са складу Віленскага генерал-губернатарства, апошняе да 1912 г. заставалася ў складзе трох губерняў — Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай.

Галоўныя вехі па інкарпарацыі далучанай прасторы

Падзелы і далучэнні ў 1772, 1793 і 1795 гг. адбыліся прыкладна па адным і тым жа сцэнарыі: 1) стварэнне прарасейскай партыі; 2) увод расейскіх войскаў для падтрымкі саюзнікаў і папярэдняе вынішчэнне імі ўзброенага супраціву; 3) легалізацыя анексіі на сейме Рэчы Паспалітай; 4) прысяга насельніцтва захопленых зямель расійскаму імператару.

Масква пры гэтым выступала цэнтрам аб'яднання ўсіх праваслаўных народаў пад скіпетрам рускага цара і вызвалення іх ад польска-каталіцкага ўплыву і прыгнёту. Царскае самадзяржаўе лічыла, што вяртае ад Польшчы «издревле русские по происхождению, нравам и навыкам их жителей области» і імкнулася іх поўнасцю русіфікаваць і беззваротна інкарпараваць з велікарускімі землямі імперыі.

Сродкамі гэтага выступалі — неадкладнае ўвядзенне рускага тэрытарыяльна-адміністрацыйнага дзялення, канфіскацыя і секвестр землеўладанняў апазіцыі; дэпартацыя і ссылка найбольш актыўных супраціўленцаў углыб Расіі; насаджэнне аднастайнай рускай сістэмы кіравання і суда, справаводства, грошай, банкаўскага залогу зямель, рэкрутчыны, рускай сістэмы адукацыі і мовы, прымусовае ўкараненне праваслаўнага веравызнання ўзамен іншых канфесій.

Страчаную айчыну шляхта спрабавала аднавіць як шляхам паўстанняў, так і змовай з акупантамі, якія самі разыгрывалі т.зв. польскую карту ў сваіх вялікадзяржаўных інтарэсах напярэдадні нашэсця французаў у 1812 годзе. Актыўны ўдзел магнацтва і шляхты на баку Напалеона і ў паўстанні 1830-1831 гг. прымусіла самадзяржаўе на рашучыя дзеянні па асіміляцыі Беларусі з карэннай Расіяй. 16 верасня 1831 г. быў створаны спецыяльны „Заходні камітэт", задачаю якога было зраўняць Заходні край ва ўсіх адносінах з унутранымі вялікарускімі губернямі. Дзеля гэтага ў 1831 г. была адменена дзейнасць Статута ВКЛ у Віцебскай і Магілёўскай губернях, а ў 1840 г. — на ўсёй тэрыторыі былога ВКЛ. Замест яго ўводзілася расійскае заканадаўства. Указам ад 18 чэрвеня 1840 г. цар Мікалай I забараніў выкарыстоўваць назвы «Беларусь» і «Літва», «Беларускія губерні» і «Літоўскія губерні». Замест іх уводзілася назва «Северо-Западный край».

Пасля 1831 г. усім дзяржаўным установам і пасадам на землях былога ВКЛ былі дадзены расійскія назвы. Мясцовыя адміністрацыйныя і судовыя ўстановы наводняліся чыноўнікамі з уласна расійскіх губерняў. Скасоўваліся незалежнасць ад адміністрацыі і самастойнасць шляхецкіх выбарных устаноў. Права ўдзелу ў выбарах давалася толькі тым землеўладальнікам, якія не менш дзесяці гадоў былі на дзяржаўнай службе. З 1855 г. у Заходніх губернях усе найбольш адказныя дзяржаўныя пасады замяшчаліся рускімі чыноўнікамі праваслаўнага веравызнання з унутраных рэгіёнаў імперыі. Шляхта, якая не мела доказаў дваранскага стану, пазбаўлялася права валодання маёнткамі з прыгоннымі і пераводзілася ў падатковыя саслоўі.

У 1832 г. улады зачынілі Віленскі ўніверсітэт і ўсе навучальныя ўстановы, арганізаваныя каталіцкімі ордэнамі. Навучанне ў школах цалкам пераводзіцца на рускую мову. З 1836 г. забараняецца выкладанне

польскай мовы ў школах, а ў касцёлах забараняюцца публічныя пропаведзі на польскай мове без папярэдняй цэнзуры. У 1836 г. духавенству неправаслаўнага веравызнання забаранялася набываць ва ўладанне праваслаўных сялян, а ў 1841 г. прайшла канфіскацыя нерухомасці ў каталіцкага духавенства. У лютым 1839 г. усе ўніяты, якія складалі на той час большасць насельніцтва Беларусі, прымусова пераводзіліся ў праваслаўе. Са скасаваннем уніі знік вельмі важны чыннік, які адрозніваў беларусаў ад расіян і палякаў і стрымліваў працэс іх асіміляцыі. Дзяржава садзейнічала вывучэнню этнаграфіі беларусаў з мэтай паказаць тоеснасць іх з рускімі. Карэннае насельніцтва Беларусі абвяшчаецца заходняй часткай адзінага рускага народа. Але гэтыя даследаванні пераконвалі ў своеасаблівасці беларусаў. У выніку сфармавалася рэгіянальная ідэалогія „заходнерусізму", якая злучала сваіх паслядоўнікаў толькі з Расіяй.

Пасля разгрому паўстання 1863 г. Беларусь уступіла ў змрочную паласу рэпрэсій і татальнай русіфікацыі краю пры генерал-губернатарстве Міхаіла Мураўёва. Абшар рускага міра традыцыйна цалкам супадаў са сферамі распаўсюджвання праваслаўнага веравызнання. Для выкаранення ў Заходнім краі пальшчызны Мураўёў раіў стварыць новую Дынабургскую губерню з дамінаваннем тут рускіх, для чаго ўключаў сюды паветы Дынабургскі, Люцынскі, Рэжыцкі, Дрысенскі з Віцебскай губерні, Дзісенскі — з Віленскай, Новааляксандраўскі — з Ковенскай. Урад спрабаваў правесці ў 1911 г. земскую рэформу ў Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губернях. Парадак выбараў па нацыянальных курыях («руская» і «польская») раскалоў беларусаў па рэлігійнай прыкмеце і не дазваляў ім кансалідавацца. Царызм у чарговы раз праігнараваў існаванне беларусаў як тытульнай нацыі.

У канцы 70-х — пачатку 80-х гг. XIX ст. беларускія народнікі, прыхільнікі сацыялістычнай ідэалогіі, упершыню абгрунтавалі існаванне самастойнага беларускага этнасу, незалежнага ад інтарэсаў іншых славян — палякаў і вялікаросаў. У польскім нацыянальным руху дамінавала ідэя яднання ўсіх адвечных этнасаў Беларусі і Літвы, як адзінай гістарычнай «нацыі ліцвінаў пры свабодным і самастойным культурным развіцці кожнага з іх». Аднак сацыялісты ўспрымалі беларускі народ як сялянска-рабочы і адмаўляліся ад супрацоўніцтва, паколькі лічылі, што палякі «не збіраюцца губляць свайго панавання над намі».

Летам 1914 г. распачалася сусветная вайна, якая ўвагнала Беларусь у чарговыя пакуты ад бясконцых рэквізіцый збожжа, коней, жывёлы, рэкрутаў. У 1915 г. фронт падзяліў Беларусь і яе жыхароў на дзве часткі. На тэрыторыі, акупаванай германскімі войскамі, сябры

адной грамадскай плыні марылі ўзнавіць гістарычную ВКЛ у выглядзе канфедэрацыі роўных і аўтаномных народаў у складзе Віленскай, Ковенскай, Гродзенскай, Мінскай, часткі Сувалкскай губерняў і Курляндыі са сталіцай у Вільні. На ўсход ад лініі фронту кіраўнікі беларускага руху думалі пра аўтаномію Беларусі ў этнічных межах рассялення беларусаў, але ў складзе Расійскай дэмакратычнай федэратыўнай рэспублікі. Але ні Часовы ўрад Расіі, ні германскія акупанты не збіраліся прадастаўляць беларусам нават аўтаноміі ні на заходніх межах імперыі, ні на ўсходніх крэсах. Кіраўнікі Саветаў рабочых, сялянскіх і салдацкіх дэпутатаў, якія пасля Лютаўскай рэвалюцыі лічыліся альтэрнатыўнай і паралельнай уладай Часоваму ўраду, на Усерасійскай нарадзе Саветаў (29 сакавіка — 16 красавіка 1917 г.) стварылі 13 абласных аб'яднанняў Саветаў і злучылі неакупаваную немцамі частку Віленскай губерні, Мінскую і Магілёўскую губерні ў Заходнюю вобласць з цэнтрам у Мінску. Пасля кастрычніка 1917 г. да іх далучылася Віцебская губерня. Кіраўнікі бальшавіцкай партыі, якія ў кастрычніку 1917 г. захапілі ўладу ад імя Саветаў, таксама вызнавалі вялікадзяржаўныя падыходы да розных нацый былой імперыі. Яны 14 снежня 1917 г. передалі Дзвінскі, Рэжыцкі і Люцынскі паветы з Віцебскай губерні ў склад Ліфляндскай губерні, а 3 сакавіка 1918 г. заключылі з Германіяй Брэсцкі мір без удзелу беларускіх прадстаўнікоў, і зноў падзялілі тэрыторыю Беларусі па лініі Дзвінск-Свянцяны-Ліда-Пружаны-Бярэсце.

Першыя карты расійскіх тапаграфічных службаў

Новастворaныя ў 1772-1796 гг. адміністрацыйныя адзінкі падлягалі картаграфаванню штатам сваіх чарцёжных з землямерамі.

Восенню 1774 г. землямеры Пскоўскай (Полацкай) губерні выканалі дарожную карту губерні з паказаннем адлегласцей паміж губернскімі і павятовымі цэнтрамі, «знаменитых» урочышчаў, рэк, сёл, перапраў у маштабе 1:420 000, якая затым трапіла ў «Топографическия известия, служащие для полного географического описания Российской империи» (у 4-х тамах, Санкт-Петербург, 1771-1774). З мясцовых чарцёжных 11 жніўня 1777 г. у Сенат паступілі атласы Полацкай і Магілёўскай губерняў у маштабе 1:210 000 у складзе генеральных карт, планаў гарадоў «старого и нового строения», карт уездаў з ведамасцямі аб дваранах і колькасці насельніцтва. Адно з такіх тапаграфічных апісанняў усходнебеларускіх намесніцтваў было зроблена ў сакавіку-ліпені 1784 г. па анкеце з 61 пытання як справаздача мясцовых паліцэйска-адміністрацыйных устаноў перад губернскімі праўленнямі. У 1792 г.

было створана яшчэ адно тапаграфічнае апісанне Полацкай губерні з адміністрацыйнымі картамі ў адказ на праграму Вольнага эканамічнага таварыства ад 1790 г. «Геометрические карты» выконваў каморнік Фёдар Тушар.

Адміністрацыйна-тэрытарыяльныя ўтварэнні на тэрыторыі першага падзелу адлюстраваны на друкаваных адналіістых картах Геаграфічнага дэпартамента Акадэміі Наук, які існаваў з 1762 да 1798 г. У 1765-1786 гг. яго ўзначальвалі нязменныя ад'юнкты **Іван Фаміч Трускот** (1721-1786) і **Якаў Фёдаравіч Шміт** (1723-1786). У прыватнасці ў 1773 г. Я. Ф. Шміт стварыў у маштабе 50 вёрст аднаістыя «Генеральную карту Псковской губернии» ў складзе 5 правінцый, і «Генеральную географическую карту Псковской и Могилевской губерний» у маштабе 20 і 30 вёрст, на якіх губерні паказаны каляровым фонам. Ён жа прадставіў у 1776 г. «Географическую карту Могилевской губернии, на четыре провинции разделенной» у маштабе 20 вёрст з паказам галоўных гарадоў, мястэчак, фарпостаў і застаў, і «Генеральную карту Могилевского наместничества...»[8] у 1777 г. у маштабе 1:504 000. Да прыкладу, Магілёўская губерня прадстаўлена 650 населенымі пунктамі. Вынікі губернскай рэформы 1775 г. згаданыя ад'юнкты Я. Шміт і І. Трускот адбілі ў друкаванай «Генеральной карте Российской империи по новейшим наблюдениям и известиям» у маштабе 1:7 350 000, на «Карте путешествия ея императорского величества в Белорусския наместничества в 1780 году» (маштаб 45 вёрст), недатаваных «Генеральной карте Псковской губернии, разделенной на пять провинций» і «Новой карте наместничеств» з уключэннем Магілёўскага і Полацкага намесніцтваў.

Новастворaныя ўсходнія намесніцтвы ўпершыню інструментальна былі закартаграфаваны падчас генеральнага межавання, якое праводзілася Смаленскай межавой канторай у Магілёўскай губ. (1783-1784 гг.) і Полацкай губ. (1784-1785 гг.) шляхам фіксацыі ў натуры і на генеральных планах уездаў бясспрэчных граніц землеўладанняў (дач) з іх падрабязным эканамічным апісаннем у асобных кнігах (эканамічных заўвагах). Граніцы маёнткаў землямеры вымяралі 10-сажнёвым жалезным ланцугом (21,3 м). Вуглы паваротаў хадавых ліній вымяраліся астралябіяй з дыёптрыяй і компасам. Межавыя планы арыентавалі па мерыдыяне на поўнач ружай вятроў без паправак за нахіл зямной паверхні да гарызонту, у выніку чаго практычна ігнаравалася

[8] «Генеральная карта Могилевского наместничества со означением уездов и показанием почт, границ, форпостов, таможен, застав и протчаго».

сферычнасць зямлі. Гэта адлюстроўвалася ў лінейнай і вуглавой незмыкальнасці контураў знятага палігона, у нестыкаванні граніц сумежных уладанняў і паветаў.

Планы дач складаліся ў маштабе 100 сажняў у цалі (1:8400), якія затым зводзіліся ў генеральныя павятовыя планы ў маштабе 1 вярста ў дзюйме (1:42 000). На аснове іх складаліся атласы губерняў у складзе генеральных карт паветаў у маштабе 1:84 000, планаў павятовых гарадоў (яны паказваліся ў маштабе 50 або 100 сажняў у цалі з праектаванымі забудовамі) з прыкладаннем тэкставых эканамічных заўваг. Усяго на межавых планах і атласах было змешчана і апісана па Полацкай губерні 15 337 населеных пунктаў з 75 715 дварамі і 608 000 жыхарамі абодвух палоў, па Магілёўскай губерні — 5138 паселішчаў з 86 618 дварамі і 627 600 жыхарамі. У 1785-1789 гг. Магілёўска-Полацкая межавая кантора выканала не менш васьмі варыянтаў генеральных планаў і атласаў на Магілёўскае намесніцтва і сямі варыянтаў картаграфічных вынікаў межавання Полацкай губерні. Усе матэрыялы генеральнага межавання засталіся ў рукапісным выглядзе.

Літоўскую губерню ў 1796-1797 гг. картаграфаваў палкоўнік **Барэнвіль** пры ўдзеле васьмі афіцэраў кватармайстраў спачатку ў маштабе 1:56 000, а пазней — 1:112 000.

Падобныя з межавымі атласы, але без інструментальных вымярэнняў, былі выкананы паміж 1797-1807 гг. на Мінскую (змяшчаў 6570 паселішчаў), Віленскую і Беларускую губерні сіламі мясцовых чарцёжных і пры анкетаванні ўсіх падведамасных устаноў. Атлас Гарадзенскай губерні быў зроблены ў 1801-1809 гг., для чаго мясцовых землямераў разаслалі па паветах паправіць яе па апытаннях абывацеляў і па планах уладальнікаў. У красавіку 1807 г. пры віленскай чарцёжнай быў закончаны атлас Віленскай губерні, які ўключаў 4-верставыя планы Браслаўскага, Завілейскага і Ашмянскага паветаў. У 1808 г. у будучым Ваенна-тапаграфічным дэпо капітан М. Ф. Канавалаў выканаў у 5 вёрстах рукапісную карту Беластоцкай вобласці з дэманстрацыяй у колеры рэчак, ручаёў, лясоў, мястэчак, фальваркаў, вёсак, культавых устаноў па канфесіях. У 1809 г. з атрыманых чарнавікоў (брульонаў)[9] тут зрабілі атлас Гродзенскай губерні, з якога ў 1812 г. знялі дзве копіі. Усе яны засталіся ў рукапісе.

У 1810 г. ваенны міністр даў указанне зняць прастору па ўсёй заходняй мяжы імперыі і нанесці на «генеральную в большом размере

[9] Брульон — план зроблены на вока з выкарыстаннем простых інструментаў, напрыклад бусоль, экер і інш.

карту все мостики, каналы, отдельные небольшие кустарники, церкви, каменные и деревянные часовни, мельницы (ветряныя и водяныя), гребли, плотины, небольшие луга, примыкающие к дороге, болотцы, леса и кусты, различая род оных, все дороги и тропы, выходящие на большую дорогу, с показанием, откуда или куда именно оные идут; деревни, названия их, господские дворы, отдельные домики, корчмы, огороды, сараи, города, местечки; границы губернские и уездные и где они проходят через дорогу, также показать стрелкою течение ручьев, рек и означать названия их. Съемка производится на две версты в каждую сторону». Падобныя географа-эканамічныя характарыстыкі прадугледжваліся ў першую чаргу для кватаравання войскаў і забеспячэння іх правіянтам і фуражом у тым ці іншым раёне.

У Гарадзенскай і Менскай губернях для вымярэння адлегласцей ужываліся адометры (лёгкія прыборы для адліку зваротаў кола экіпажа). Рэльеф малявалі па сістэме І. Лемана рыскамі, што надавала планам вытанчанасць і прывабнасць. Буйныя гарады і крэпасці, месцы магчымых пазіцый і лагераў здымаліся ў маштабе 1:8400. На планах інжынернага ведамства гарызанталі сталі наносіць з 1833 г., на іншых жа планах гарадоў малюнак рэльефу гарызанталямі сталі ўжываць з 1848 г.

Спробы перасачынення межавых атласаў Магілёўскай і Полацкай губерняў у маскоўскай межавой канцыляры расцягнуліся амаль на ўсю першую палову XIX ст. і так і не былі здзейснены. Праект генеральнага межавання Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губерняў, Мінскай і неабмежаванай часткі ранейшай Беларускай (Лепельскі павет) распрацоўваўся з 1801 г. ажно ды траўня 1860 г. Праект ахапіў толькі некалькі паветаў Віленскай губерні і яго далейшую рэалізацыю перапыніла скасаванне прыгоннага права ў 1861 г. Лепельскі павет паміж 1802-1816 гг. здымаўся па сямі дыстанцыях каморнікамі ў маштабе 1:21 000 кожная, якія затым зводзіліся ў генеральны план (карту) павета ў маштабе 1:42 000 з прыкладаннем эканамічнага апісання ў чатырох копіях. Усяго на іх было апісана 1168 населеных пунктаў з 6741 дварамі.

Паколькі межавыя здымкі абапіраліся на няўстойлівыя межы ўладанняў і хутка старэлі, то для стварэння трывалай геадэзічнай базы буйнамаштабных карт сталі выконваць трыянгуляцыі. Гэта дзейнасць з 1812 г. засяродзілася ў Ваенна-тапаграфічным дэпо (ВТД), а з 1822 г. — у Корпусе ваенных тапографаў (КВТ), які камплектаваўся афіцэрамі і кантаністамі (выхаванцамі ваенна-сіроцкіх устаноў з рэкруцкіх сем’яў).

Геадэзічныя і картаграфічныя працы Расіі

У ходзе трыянгуляцыі будаваліся трыганаметрычныя знакі (сігналы), якія злучаліся ў геаметрычную сетку ў выглядзе некалькіх ланцугоў (радоў) трохвугольнікаў. Знешнімі адзнакамі служылі сігналы вышынёй 8-21 м. Распачыналі трыянгуляцыю з градуснага вызначэння геаграфічных каардынат самой сеткі і рэкагнасцыроўкі здымачнага палігона. Трыганаметрычныя пункты заносілі па прамавугольных сфераідальных каардынатах у праекцыю мерыдыянаў і паралелей па метадзе Гаўса на здымачныя лісты так, каб бок першакласнага трохвугольніка дасягаў 22,5 вярсты. Кожны мензульны ліст або планшэт уяўляў квадрат з бокам у 20 дзесяцін і заключаў 100 квадратных вёрст (114 $км^2$). Заключаную ў гэтых рамках прастору здымалі мензулай (мензула — палявы чарцёжны столік у выглядзе планшэта і штатыва на падстаўцы быў прыдуманы баварскім матэматыкам і астраномам Іоганам Прэторыем каля 1610 г.) у маштабе 1:21 000, а таксама 1:16 800.

Інструментальна (графічнымі засечкамі на мензуле) здымаліся толькі вялікія дарогі, рэкі і межы губерняў. Для візавання на цэлі выкарыстоўваліся лінейкі з дыёптрамі, якія зваліся алідадамі. У 30-е гады XIX ст. выробляецца кіпрэгель, не меўшы яшчэ вертыкальнага круга. Пры здымцы падрабязнасцей часам ужываўся мерны ланцуг, у лясных прасторах — бусоль. Асноўны змест карты здымалі вокам. Рэльеф маляваўся ў рысках (паводле Лемана) з указаннем вуглавой велічыні нахілаў мясцовасці.

Па загадзе начальніка Генеральнага Штаба і адначасова дырэктара ВТД, князя Пятра Міхайлавіча Валконскага (1776-1852), на беларускай зямлі трыганаметрычныя ланцугі цягнулі з Ліфляндыі і Віленскай губерні. Кіраваў адпаведнымі працамі ў Віленскай губерні ў 1815-1822 гг. палкоўнік першага пяхотнага корпуса, обер-кватармайстар **Карл Іванавіч Тэнэр**.

Пад яго кіраўніцтвам з 25 чэрвеня 1823 г. да 2 лістапада 1827 г. пяць афіцэраў-тапографаў і 70 радавых салдат паспяхова завяршылі трыганаметрычныя працы па Гродзенскай губерні. За гэты час было закладзена 35 першакласных і 1268 другакласных трохвугольнікаў, выканана 17 780 трыганаметрычных і 6270 астранамічных назіранняў, актыўны ўдзел у якіх прымаў выхадзец з Беларусі, у наступным генерал-лейтэнант Іосіф Іванавіч Ходзька (1800-1881). Тапаграфічнымі здымкамі Гродзенскай губерні ў 1827-1829 гг. кіраваў барон Платон Іванавіч Ракасоўскі (1800-1869), а ў 1835-1836 гг. выконваліся яны трыма аддзяленнямі тапографаў пад кіраўніцтвам палкоўніка А. І. Якаўлева.

У іх камандзе састаялі 20 унтэр-афіцэраў і 150 салдат гродзенскага гарнізоннага батальёна.

У снежні 1827 г. кіраўніцтва ВТД рашыла распачаць трыянгуляцыю Мінскай губерні без другакласнай сеткі, з дазволам самыя сігналы выставіць толькі на адкрытай мясцовасці для паскарэння прац. Фактычна астранамічныя назіранні не выконваліся. Здымка ў лясных раёнах абапіралася на лініі, вымераныя ўздоўж прасек, галоўных дарог і па рамках лістоў. У адкрытых месцах ужываліся засечкі для вызначэння арыенціраў. Участкі плошчай у 550 км^2 здымаліся ў маштабе 1:42 000. Усе дробязі апускаліся, наносіліся толькі важныя аб’екты, а рэльеф маляваўся ў рысках. У канцы 1830 г. Тэнэр адаслаў карту Мінскай губерні з каардынатамі каля 30 тыс. трыганаметрычных кропак, якія складалі квадрат, кожны па 400 кв. вёрст, і азначалі планшэты ваенна-тапаграфічнай здымкі. Паўстанне 1830 г. спыніла працы і палявыя здымкі завяршылі ў 1840 г. ужо пад кіраўніцтвам Я. Е. Роземкампфа.

Трыянгуляцыю Віцебскай губерні распачалі напачатку 1830 г., а рэкагнасцыроўку месцаў рабілі пяць афіцэраў на чале з начальнікам 2-га аддзялення ВТД Б. Ф. Лемам. 20 верасня 1844 г. цар распарадзіўся зняць на працягу шасці год на тапаграфічныя карты Віцебскую, Магілёўскую і Смаленскую губерні разам у маштабе 1:42 000.

Інструментам мелася зняць на плошчу толькі галоўныя дарогі, межы губерняў. Абапал на вярсту ад дарог (1066 м) вызначаліся «все видимыя предметы, которые для ориентирования служить могут, как-то шпили зданий, трубы строений, отдельныя дерева и прочее». Гэтыя кропкі прызначаліся трывалай асновай трыганаметрычнай сеткі. Прамежкі паміж інструментальнымі хадамі і кропкамі запаўняліся на вока. Блізкія адлегласці мералі шагамі, а далёкія ланцугом. Гарады і ваенныя пазіцыі мелася зняць у маштабе 1:21 000. Рамкі лістоў расчэрчвалі кармінам на 400 квадратаў з тым разлікам, што бок кожнага квадрата будзе роўны адной вярсце ў дзюйме. Мензульным лістам прысвойвалі парадкавыя нумары адпаведна працягу здымачных карт Пскоўскай губерні ўжо на беларускай тэрыторыі. Мензульныя лісты (брульоны) напачатку кожнага лютага здавалі ў ВТД. Само ВТД мела скласці выніковую тапаграфічную карту губерні на працягу апошніх трох год здымак у маштабе 1:210 000.

Да карты прыкладалася кароткае статыстычнае апісанне губерні, алфавіт месцаў дыслакацыі войск, карта маршрутаў, карта кватэр рот і эскадронаў у маштабе 20 вёрст. Здымкі былі распачаты 15 мая 1845 г. пятнаццаццю тапографамі пад кіраўніцтвам генерал-маёра Аляксандра Мендэ. Са жніўня 1847 г. яго змяніў палкоўнік Міхаіл Восіпавіч Без-Карніловіч. 3 студзеня 1852 г. ён закончыў апошнія лісты 3-верставой

карты разам са статыстычным апісаннем губерні. Праект тапаграфічнай здымкі Магілёўскай губерні ў маштабе 1:42 000 цар зацвердзіў 16 верасня 1847 г. Начальнікам здымак прызначаўся дырэктар ВТД, генерал-маёр Павел Аляксеевіч Тучкоў, які разлічваў, што ўсю губерню здольна зняць адна рота тапографаў на працягу трох год.

У выніку трыянгуляцыі Віленская губерня плошчай у 57 518 кв. вёрстаў была пакрыта 3135 трохвугольнікамі на 658 лістах (планшэтах) самай падрабязнай карты. 35 386 кв. вёрстаў Гродзенскай губерні былі зняты з 1093 трохвугольнікаў на 524 планшэты. Карта Мінскай губерні на 256 лістах з плошчай у 86 647 кв. вёрстаў была створана на падставе 485 трыганаметрычных пунктаў. Магілёўская губерня ў 41 тыс. км^2 картаграфавалася разам са Смаленскай з 1109 трохвугольнікаў. Гэтыя здымкі дазволілі стварыць самыя дасканалыя на той час тапаграфічныя карты. Адначасова ваеннае ведамства Расіі праводзіла статыстычныя апісанні знятых губерняў у выглядзе знакамітых серый пад назвай «Ваенна-статыстычны агляд Расійскай імперыі» (з 1841 г.) або «Матэрыялы для геаграфіі і статыстыкі Расіі» (з 1857 г.).

На падставе 265 пунктаў трыянгуляцыі К. Тэнэр сумесна з акадэмікам і дырэктарам Пулкаўскай абсерваторыі Васіліем Якаўлевічам Струвэ правялі ў 1816-1852 гг. градуснае вымярэнне ўздоўж 25-градуснага мерыдыяна паміж Фугленесам (70° 40’ п. ш.) і Стара-Некрасаўкай (45° 20’ п. ш.) працягласцю 2820 км ад Ледавітага акіяна да вусця р. Дунай і замацавалі вызначэнні трывалымі каменнымі падмуркамі. На тэрыторыі Беларусі захавалася каля 19 слупоў знакамітай Дугі Струвэ. Памылка вымярэнняў Дугі па сучасных вызначэннях дасягае ўсяго 2 см. У 2005 г. было прынята рашэнне аб захаванні 34 наяўных пунктаў Дугі Струвэ ў якасці помніка сусветнага значэння.

Адразу пры завяршэнні трыянгуляцый з сакавіка 1838 г. корпусам грамадзянскіх тапографаў пры Міністэрстве дзяржмаёмасці былі распачаты ацэнкі ўрадлівасці і даходнасці зямель. Мэтай іх дзейнасці ставілася перакласці падушныя падаткі на зямлю, што па сутнасці рыхтавала ўзорны прыклад для паступовага скасавання прыгонніцтва памешчыкамі.

Да важнейшых прац ВТД адносіліся:

«Атлас Российской Империи для употребления юношества», упершыню выдадзены ў 1794 г. (2-е выданне выпраўленае і дапоўненае выйшла ў 1802 г.). Атлас утрымліваў 18 карт фармату 43 х 61 см, з іх адна агульная карта і 17 карт губерняў, намесніцтваў і абласцей. Агульная карта на адным лісце мела маштаб каля 1:14 000 000 і сетку мерыдыянаў і паралелей праз 10°. На ёй паказаны моры, азёры і рэкі, галоўныя населеныя пункты і дарогі. Карты губерняў і намесніцтваў

складзены ў розных маштабах (ад 1:1 050 000 да 1:4 200 000). Змест гэтых карт ідэнтычны агульнай карце, толькі больш населеных пунктаў і балот. У адным з кутоў кожнай карты маецца сімвалічная мастацкая віньетка, якая паказвае заняткі жыхароў. Атлас гравіраваны ў адзін колер з ілюмінацыяй меж ад рукі. Гравіраваная «**Генеральная карта Российской империи с указанием губерний и уездов**» у маштабе каля 1:2 310 000, складзена і выдадзена ў 1799 г. Па карце ўмоўнымі знакамі маляваліся гарады і іншыя буйныя населеныя пункты, крэпасці і ўмацаванні, дарогі галоўныя паштовыя (у дзве лініі) і непаштовыя, рэкі і азёры, межы. На галоўных дарогах былі пазначаны паштовыя станцыі, адлегласці ў вёрстах паміж сумежнымі населенымі пунктамі. Лясы і рэльеф на карце не маляваліся. Карта была складзена ў канічнай праекцыі з сеткай мерыдыянаў і паралелей праз 2°; даўготы паказаны ад мерыдыяна Фэро.

«Генеральная карта части России, разделенная на губернии и уезды с показанием почтовых дорог и пограничных таможен» была гравіравана і надрукавана ў 1809 г. і паўторна пасля выпраўленняў — у 1818 г. На карце сетка мерыдыянаў і паралелей нанесена праз 4°. У вугле карты надрукавана табліца з 92 астранамічных пунктаў з іх шыротамі і даўготамі. **«Подробная карта Российской империи и близлежащих зарубежных территорий»** у маштабе 1:840 000 або так званая 100-лістовая карта, складзеная паміж 1801-1815 гг. пад кіраўніцтвам генерала **Карла Іванавіча Опермана**. Сетка мерыдыянаў і паралелей наносілася праз 1° у роўнавялікай псеўдаканічнай праекцыі Р. Бона. Яна абапіралася на астранамічныя пункты (да 80), арыгіналы здымак памежных раёнаў; планы, карты і атласы генеральнага межавання асобных губерняў. Карта падзялялася на 25 частак па 4 лісты ў кожнай, агульная колькасць лістоў разам з дадатковымі дасягала 114. На карту былі нанесены моры, азёры і рэкі; гарады, мястэчкі і іншыя населеныя пункты, дарогі намаляваны па градацыі: паштовая, вялікая непаштовая, сярэдняя, зімовая; лясы, балоты і сенажаці наносіліся без пазначэння контуру. Паказваліся ўзгоркі, адцененыя з поўдня і ўсходу, узвышшы выяўлены рыскамі. Подпісы на карце былі зроблены курсівам, прычым для населеных пунктаў яны размяшчаліся гарызантальна. Карта гравіравана на медных дошках і выдадзена ў адзін колер. Для эфекту лісты ад рукі ілюмінаваліся: кармінам — буйныя гарады, карычневым колерам — падвойныя дарогі, сінім — азёры і рэкі, зялёным — сенажаці, блакітным — балоты, чырвоным колерам — межы губерняў. Лічыцца, што на яе падставе прыкладна ў 1811-1812 гг. у французскім Генеральным дэпо была

створана «Карта Еўрапейскай Расіі, складзеная з 77 частак...»[10], на якіх у памеры 50 х 79 см і ў маштабе 1:500 000 прадстаўлены рэкі, дарогі і населеныя пункты.

«**Карманный Почтовый Атлас всей Российской Империи**» з паказам губерняў і галоўных паштовых дарог складзены, гравіраваны і выдадзены Дэпо ў 1808 г., паўторна выдаваўся ў 1820 г. Ён складаўся з 35 карт губерняў. На картах паказаны населеныя пункты і дарогі паміж імі з подпісамі адлегласцей. Маштабы карт каля 1:3 000 000. «**Географический Атлас Империи Российской, Царства Польского и Великого Княжества Финляндского**» на 83 лістах, складзены вядомым картографам Дэпо **Васіліем Пятровічам Пядышавым** у 1820-1827 гг. З дадаткамі і выпраўленнямі паўторна выдадзены ў 1834 г. Усе подпісы на картах зроблены на рускай і французскай мовах. Маштабы генеральных карт губерняў еўрапейскай часткі Расіі ад 1:840 000 да 1:1 680 000. На картах атласа паказаны гарады і іншыя населеныя пункты, паштовыя дарогі са станцыямі і адлегласцямі паміж імі, рэкі, азёры. Сетка мерыдыянаў і паралелей нанесена праз 1°. Генеральная карта складзена ў маштабе 1:840 000 на шасці лістах. Гэты атлас адрозніваўся строгай аднастайнасцю афармлення карт. Яны ілюмінаваліся ад рукі ў пяць колераў з вылучэннем меж губерняў і паветаў, галоўных дарог і населеных пунктаў.

З 1821 г. і з перапынкамі да 1839 г. у ВТД пад кіраўніцтвам дырэктара КВТ Фёдара Фёдаравіча Шуберта (1789-1865) была складзена «**Специальная карта части Западной России**» у маштабе 1:420 000 (знакамітая дзесяцівёрстка). Памер ліста 75 х 50 см, што адпавядае плошчы 315 х 210 км. Карта мела 57 лістоў з 13 клапанамі і пакрывала прастору ў першую чаргу заходніх губерняў Расіі. У картаграфічную сетку праекцыі Бона занесена 272 астранамічных пунктаў і звыш 2000 пунктаў трыянгуляцый. На лісты карты наносіліся моры, азёры, рэкі з прытокамі, масты, балоты, гарады, мястэчкі, станіцы, сёлы, вёскі і іншыя пункты, асобныя будынкі, манастыры і цэрквы, кірхі, заводы і фабрыкі, рудні, млыны, паштовыя станцыі, корчмы; шляхі зносін (шаша, паштовыя ці гандлёвыя і малыя ці прасёлкавыя дарогі без лясоў і рэльефу). Подпісы на карце зроблены курсівам. Карта гравіравалася на медзі ў адзін колер. Ад рукі на лістах ілюмінаваліся дзяржаўныя, губернскія і павятовыя межы.

[10] «Carte de la Russie Europeene en LXXVII fenilles executee an Depot general de la Guerre».

13 снежня 1843 г. дырэктарам ВТД быў прызначаны генерал-маёр П. А. Тучкоў, які стаў ініцыятарам стварэння «**Военно-топографической карты Западной России**» ў маштабе 1:126 000, вядомай як трохвёрстка з малюнкам рэльефу рыскамі. За ўзор бралася тапаграфічная карта Царства Польскага (1818-1843), якая лічылася адной з лепшых на той час. Складанне карты вялося па клетках з геаграфічнай увязкай па межах паветаў у роўнавялікай праекцыі Бона, у выглядзе прастакутных лістоў. Да 1863 г. было скончана 435 лістоў, а да 1917 г. іх колькасць дасягнула 517. На іх наносілася ўся гідраграфія, контуры лясоў, мясцовыя прадметы і арыенціры, грэблі, масты, асобныя будынкі, цэрквы, могілкі, агароджы, а тыпы селішчаў, накшталт мястэчак, пазаштатных гарадоў, тлумачылі скарочаным надпісам.

«**Карта Европейской части Росссии и Кавказского края**» на 12 лістах у маштабе 1:1 680 000 была складзена ў Дэпо і выдадзена ў 1868 г. Для складання карты была прынята праекцыя Гаўса. На карце былі пазначаны сталічныя, губернскія, павятовыя і іншыя гарады, пасады і мястэчкі; мануфактуры, прамысловыя фабрыкі і заводы; дарожная сетка: чыгункі, шаша, паштовыя, гандлёвыя, прасёлкавыя, зімовыя дарогі, межы губерняў і паветаў, рэкі судаходныя, сплаўныя і іншыя са збудаваннямі на іх. На лістах карты не было лясоў, сенажацей і рэльефу.

З пашырэннем запатрабавання будаўніцтва выявілася неабходнасць больш дакладнага малюнка рэльефу спосабам гарызанталяў. Упершыню такія планы былі складзены для гарадоў Менск і Барысаў у 1833 г. у маштабе 1:2100. Пры гэтым здымка выконвалася нівелірам па характэрных лініях мясцовасці. З канца 1848 г. рэльеф сталі маляваць на здымках усіх гарадоў. Гэты пераход суправаджаўся буйнымі хронаметрычнымі экспедыцыямі па вызначэнні рознасцей геаграфічных даўгот пунктаў. У выніку квадратныя лісты здымкі (планшэты) замяняліся трапецыямі. Картаграфічная праекцыя Мюфлінга была прынята ў якасці асноўнай, апорныя (трыганаметрычныя) пункты наносіліся на планшэты па значэннях геаграфічных шырот і даўгот. Першыя доследы каляровага друку карт у Расіі з'яўляюцца ў 1845 г., а друк карт у некалькі фарбаў з модных гравюр — да 1855 г. З канца 1859 г. для складання арыгіналаў карт сталі ўжываць фатаграфію.

З прычыны вялікай лясістасці тэрыторыі з 1859 г. пачаты былі трыянгуляцыі нівелір-тэадалітнымі хадамі (паліганаметрыяй), ад астрапунктаў па дарогах з адначасовай нівеліроўкай асноўных ліній уздоўж чыгунак. З 1864 г. асноўныя сілы Корпуса тапографаў пачалі выпраўленні шляхам рэкагнасцыроўкі ранейшых здымак. Працы праводзіліся па зацверджанай інструкцыі ў кожнай губерні трыма-чатырма партыямі тапографаў. Ім прадпісвалася наведаць у губернскіх гарадах

межавую канцылярыю, будаўнічую камісію і параўнаць брульоны здымак з наяўнымі там картамі і планамі, зрабіць выманні са спраў аб усіх зменах мясцовасці са спісам населеных месцаў з указаннем іх шырот і даўгот, і колькасці двароў. Калі змены былі значнымі, тады рабілі здымку ў 1-верставым маштабе, прычым здымалі інструментальна толькі паселішчы, вялікія і галоўныя купецкія дарогі, вялікія рэкі, межы губерняў і паветаў. Засечкамі можна было вызначаць іншыя бачныя на мясцовасці прадметы і арыенціры. Усе здымкі ў маштабе 200 і 250 сажняў у цалі перакладалі фатаграфічным спосабам у 1-верставы маштаб (1:42 000). Пры аздабленні брульонаў крэслілі ўжо трапецыямі на аснове апорных пунктаў, змешчаных у каталогу трыганаметрычных і астранамічных пунктаў, які ўключаў 17 240 трыянгуляцыйных (I-III класаў) і астранамічных пунктаў, вызначаных рускімі астраномамі і геадэзістамі да 1860 г. Праца ішла павольна і да 1871 г. было абследавана каля 50% з усіх 18 заходніх губерняў.

У лістападзе 1865 г. пачалося гравіраванне на медзі новай «**Специальной карты Европейкой России»** у дзесяціверставым маштабе (1:420 000) пад рэдакцыяй капітана Генеральнага Штаба **Івана Афанасьевіча Стральбіцкага** (1828-1900) для замены састарэлай карты Ф. Шуберта. 10-верставога маштабу аказалася недастаткова, таму абмежаваліся нанясеннем жылых пунктаў, якія ўключалі больш пяці двароў. На карце таксама адзначалі панскія фальваркі, мызы, заезныя двары, студні пры дарогах, пяскі, балоты, рэльеф, гідраграфію, лясы, дзяржаўныя, губернскія і павятовыя межы, жалезныя, паштовыя і галоўныя прасёлкавыя дарогі. Карту выдалі ў чатыры колеры: контуры і надпісы — чорным, гідраграфію — сінім, лясы — зялёным, рэльеф — карычневым. Для складання карты скарыстана была канічная праекцыя Гаўса. Сечны конус узяты па паралелях 45° і 59°, а сярэдні мерыдыян — 10° на ўсход ад Пулкаўскай абсерваторыі. Колькасць двароў вызначалі па спісах населеных пунктаў, якія складаў Цэнтральны статыстычны камітэт, і па геаграфічным слоўніку Рускага геаграфічнага таварыства. Да 1872 г. было скончана 152 лістоў карты, потым іх лік узрос да 177. Карта адрознівалася паўнатой зместу, дбайнасцю і падрабязнасцю малюнка рэльефу, а таксама лясоў. Яна ўвесь час абнаўлялася і неаднаразова перавыдавалася (апошні раз у 1925-1934 гг.). Стральбіцкі асобна склаў «Исчисление поверхности Российской Империи, в царствование императора Александра II» (1874), дзе ўпершыню даў дакладныя звесткі пра паверхню Расіі, як у цэлым, так і па губернях і паветах, з асобным вылічэннем выспаў і азёр.

Другі перыяд рэкагнасцыровак пачаўся з 1872 г. з мэтай выпраўлення 3-верставой карты Заходняй памежнай прасторы. Рэкагнасцыроўка

пачалася ў Кіеўскім, Варшаўскім і Віленскім ваенных акругах мізэрным штатам (з 9 афіцэраў і 19 класных) тапографаў. Трыянгуляцыі ўздоўж Заходняй памежнай паласы ў 1871-1917 гг. вяліся па рэках Нёмане і Бабры, у Палессі. Ланцугі трыянгуляцый I-га класа пракладаліся паміж пунктамі трыянгуляцый Тэнэра ці прылягалі да іх. На іх аснове будаваліся шырокія сеткі згушчэння II-га і III-га класаў. На ўсіх працах вымяраліся зенітныя адлегласці для вылічэння вышынь, пункты сетак I-га класа злучаліся з пунктамі геаметрычных нівеліровак. Геаметрычнае нівеліраванне тэадалітам выконвалася з 1871 г. уздоўж ліній чыгунак Масква-Смаленск-Віцебск, Віцебск-Дынабург (Даўгаўпілс), Дынабург-Рыга, Пецярбург-Варшава. Уся нівелірная сетка складалася з 47 ліній, злучаных у восем замкнёных палігонаў, прычым сярэднія хібы вышынь вагаліся ад В±1,7 мм да В±5,6 мм.

У 1877-1878 гг. пачаліся здымкі Заходняй памежнай прасторы ў маштабе 1:21 000, а для гарадоў — 1:8400. У 1907 г. перайшлі да вярставога маштабу 1:420 000, што дазволіла ўдвая павялічыць плошчы здымак пры скарачэнні выдаткаў. Для выдання арыгіналаў здымак ужываўся метад геліягравюры і фотаальграфіі (друк з медных і алюмініевых дошак у чатыры колеры). Да 1894 г. было выдадзена 1780 лістоў 1-верставой карты Заходняй памежнай прасторы. Рэдактарам яе быў вядомы ваенны геадэзіст **Мікалай Дзмітрэвіч Артамонаў**. Карта складзена з выкарыстаннем праекцыі Гаўса. На ёй маляваліся чыгункі і шаша, паштовыя, а таксама некаторыя прасёлкавыя і зімовыя дарогі. Населеныя пункты наносіліся амаль цалкам з лікам двароў звыш 50 (часам і менш) і з указаннем адлегласцей паміж пунктамі. Контуры на ёй друкаваліся чорнай фарбай, а гарызанталі — карычневай. Перасек гарызанталяў на карце ўсталёўваўся ў 10 сажняў (21 м) па вышыні. Прамежкавыя гарызанталі для нахілаў да 5° круцізны праводзіліся праз 4 м, а паўгарызанталі пункцірам паказвалі дробныя вяршыні, лагчыны і іншыя дэталі рэльефу. Рыскі выкарыстоўваліся толькі для малюнка курганоў і абрываў. У якасці арыгіналаў выкарыстоўваліся інструментальныя здымкі губерняў, 3-верставая карта, планы і карты генеральнага межавання, матэрыялы экспедыцыі Рускага геаграфічнага таварыства, замежныя карты і іншыя крыніцы. У наступныя гады, аж да 1919 г., карта сістэматычна выпраўлялася і дапаўнялася новымі звесткамі. Да пачатку Першай сусветнай вайны здымкамі аднаверставога(1:42 000) і двухверставога (1:84 000) маштабаў была пакрыта прастора ўздоўж заходняй мяжы Расіі да лініі Петраград-Пскоў-Мінск-Адэса.

«Стратегическая карта Средней Европы» ў маштабе 1:1 680 000 была пачата яшчэ ў 1869 г. Пад кіраўніцтвам М. Д. Артамонава ўсе яе 12 лістоў былі скончаны да 1886 г. у праекцыі Гаўса. Матэрыяламі для

яе служыла 10-верставая карта і шэраг замежных карт. На карце маюцца буйныя гарады і населеныя пункты, усе жалезныя, шашэйныя і вялікія дарогі. Нанесены крэпасці і ўмацаваныя пункты, рэкі і раўчукі, каналы, азёры, балоты, лясы і горы. Карта літаграфавана на 12 камянях і выдадзена ў чатыры фарбы: контуры і надпісы — чорным, воды — блакітным, лясы — зялёным, рэльеф — карычневым (растушоўка). Карта неаднаразова выпраўлялася і дапаўнялася. Яна адказвала свайму прызначэнню і служыла аж да 1919 г.

У 1914 г. была выдадзена 2-верставая сакрэтная карта Заходняй памежнай прасторы на 200 лістах (у тым ліку Мінская губерня). Рэльеф на ёй маляваўся гарызанталямі, праведзенымі праз 2 і 4 сажні. Карта вылучаецца вялікай дакладнасцю і дэталёвасцю, друкавалася ў два колеры (рэльеф — карычневым) і лічылася найбольш прыгожай рускай тапаграфічнай картай. Падчас Першай сусветнай вайны было перавыдана больш 500 лістоў аднаверставой карты. Пасля нанясення новых чыгунак і іншых выпраўленняў, да канца вайны было перавыдана 820 лістоў 2-верставой карты, з іх 185 лістоў «часовага» выдання з-за спешных прац ваеннага часу. На аснове выпраўлення было падрыхтавана для друку 459 лістоў 3-верставой карты.

Здымкамі на геадэзічнай аснове корпусам ваенных тапографаў з 1822 г. да кастрычніка 1917 г. у розным маштабе была пакрыта амаль уся абжытая тэрыторыя еўрапейскай часткі Расіі на плошчу 7 425 319 км^2, а паўінструментальна і вокам — на плошчы 506 247 км^2.

Тэматычнае картаграфаванне Беларусі

У 1832 г. Галоўным кіраваннем шляхоў зносін быў выдадзены «**Гидрографический атлас Российской империи».** У яго ўвайшлі генеральныя карты маштабаў 20 і 10 вёрст, падрабязныя карты маштабу 2 вёрсты і планы ў маштабе 100 сажняў і буйней.

«**Дорожная карта Европейской России**» ў маштабе 1:1 050 000 выдавалася ў 1864-1867 гг. пад назвай маршрутнай і служыла на працягу амаль дваццаці гадоў. Яна ўтрымлівала даныя пра шляхі зносін, неабходныя для разлікаў па перасоўваннях войскаў. Выдавалася яна літаграфіяй на камянях у тры фарбы: чорнай — контуры і подпісы, сіняй — азёры, зялёнай — межы. Карта мела істотныя недахопы з-за нераўнамернай загрузкі лістоў мясцовымі прадметамі і дарогамі.

Да ранніх узораў геалагічных карт адносіцца «Петрографическая карта Белостокской области, Гродненской и части Виленской губернии» **Г. Вансовіча** 1825 г. Упершыню рэльеф Беларусі цалкам патрапіў у 1862 г. на «Опыт гипсометричной карты части Еўропейской России

и Кавказа» ў маштабе 1:2 100 000, якую выканала Дэпо ваенных карт пад кіраваннем **Івана Фёдаравіча Бларамберга** (1800-1878). Рэльеф на ёй паказаны ізогіпсамі ў футах трыма пасавымі шкаламі: 1) да вышыні 1000, 2) ад 1000 да 10 000; 3) вышэй 2000.

Напярэдадні 1889 г. вядомы географ і геадэзіст **Аляксей Андрэевіч Ціла** (1839-1900) выдаў «**Гипсометрическую карту Европейской России**» ў маштабе 1:2 520 000, якая абапіралася на 51 385 вышынных адзнак і мноства барометрных вылічэнняў. Рэльеф намаляваны гарызанталямі праз 10 саж. (21,336 м). Ніжнія прыступкі вышынь да 200 саж. праз 20 саж. размалёўваліся зялёнай фарбай, а вышыні больш 200 саж. афарбоўваліся праз 50 саж. адценнямі карычневага колеру. Карта выканана на аснове адмысловай карты І. П. Стральбіцкага і трохверставой карты. Гэта карта была перавыдана ў 1896 г. пад назвай «Гипсометрическая карта западной части Европейской России» ў сувязі з прылеглымі часткамі Нямеччыны, Аўстра-Вугоршчыны і Румыніі маштабу 1:1 680 000 з дэманстрацыяй трох пасавых шкал перасеку рэльефу: 1) да 60 саж., 2) ад 60 да 200 саж. і 3) вышэй 200 сажняў.

У 1894 г. Лясным ведамствам пад кіраўніцтвам А. А. Ціла была арганізавана экспедыцыя па вывучэнні вытокаў галоўных рэк Еўрапейскай Расіі, якая дала шырокі матэрыял па рэльефе і гідраграфіі (у прыватнасці, па азёрах). У 1911-1914 гг. «Гипсометрическую карту всей Европейской России» распрацаваў знакаміты даследчык **Юлій Міхайлавіч Шакальскі** (1856-1940) у маштабе 1:12 600 000 для энцыклапедычнага слоўніка Бракгаўза і атласа асветы. Вынікі інтэнсіўных геалагічных даследаванняў знайшлі выраз у «**Геологической карте Европейской России**» **Александра Пятровича Карпінскага** (1893) і 10-верставой (1:420 000) геалагічнай карце Еўрапейскай Расіі. Да 1917 г. было выдана 20 лістоў гэтай карты з усіх 170.

Картаграфаванне лясоў пачынаецца з «Генерального атласа, сочиненного из имеющихся при Адмиралтейской чертежной разных годов описей всякого рода лесам, 1792 года» у складзе 52 дробнамаштабных карт па губернях. Адной з найболей ранніх рукапісных карт лясоў з'яўляецца «Карта для обозрения состояния лесов и лесной промышленности в [Европейской] России», складзеная ў 1840-1841 гг. Міністэрствам дзяржаўных маёмасцей. У 1842 г. было складзена дзве карты; першая з іх уяўляе сабою карту лясоў, на іншай былі пазначаны кліматычныя палосы і панавальныя глебы ў Еўрапейскай Расіі.

Акадэмік, ганаровы член Горы-Горацкага земляробчага інстытута **Канстанцін Сцяпанавіч Весялоўскі** (1819-1901) у 1855 г. склаў першую зборную «Почвенную карту Европейской России», на якой паказаў восем тыпаў глеб у маштабе 1:1 840 000. Карта дапаўнялася

і перавыдавалася ў 1953, 1957 і 1969 гг. На аналагічнай карце маштабу 1:2 520 000 пад рэдакцыяй Васілія Іванавіча Часлаўскага 1879 г. паказана 32 тыпы глеб. Дэпартамент земляробства і сельскай прамысловасці ў 1879 і 1901 г. выдаў «Почвенную карту Европейской России» маштаба 1:2 520 000 з тлумачальным тэкстам знакамітага рускага географа і глебазнаўца **Васілія Васільевіча Дакучаева** (1846-1903). Гэта карта перавыдавалася пасля 1882 г. для характарыстыкі 39 тыпаў глеб губерняў у 10-верставым маштабе.

Заходняя экспедыцыя па асушванні балот пад кіраўніцтвам **Іосіфа Іпалітавіча Жылінскага** да 1899 г. правяла дэталёвую нівеліроўку паверхні тэрыторыі Палесся, зрабіла першыя спробы геамарфалагічнага картаграфавання тэрыторыі. «Генеральная географическая карта реки Днепра от вершины до города Херсона...» маштабу 1:1 050 000 (63 х 98 см) засталася ў рукапісе. У 1846 г. на 12 лістах (60 х 43 см) была выдана «Гидрографическая карта Европейской Росии» маштабу 1:1 680 000. У 1886 г. у Санкт-Пецярбургу выйшлі шэраг карт Дняпра па матэрыялах Дняпроўскай вышукальніцкай партыі пад кіраўніцтвам **Палікарпава** — 50-верставая карта на трох лістах (50 х 70 см) і паменшаныя планы ў маштабе 1:53 350 на 14 лістах (52 х 70 см), і па матэрыялах абследаванняў 1881-1883 гг. дэталёвыя планы ў маштабе 1:21 340 на 23 лістах. У 1888 г. А. А. Ціла выдаў «Карту длины и впадения рек Европейской Росии» ў 5 лістах (61 х 83) у маштабе 1:2 520 000.

У 1897 г. выйшла праца **А. А. Цілы** «Атлас распределения атмосферных осадков на речных бассейнах Европейской России», а ў 1900 г. — «Климатический атлас Российской империи», у якім ахарактарызаваны важнейшыя кліматычныя элементы на тэрыторыі Беларусі на падставе абагульнення назіранняў каля ста метэастанцый I, II і III разраду.

Паштовыя карты выдаваліся з канца XVIII ст. як каморнікамі пры губернскіх чарцёжных, так і Паштовым дэпартаментам па матэрыялах з месцаў. Іх галоўным зместам былі дарогі рознага тыпу, паштовыя станцыі і адлегласці паміж імі. Яны вядомыя як аднalістыя, так і ў выглядзе атласаў Расійскай імперыі 1793, 1808, 1809, 1827, 1829, 1831, 1837, 1843 гг. і асобных губерняў.

У 1842 г. Міністэрства фінансаў выдала каляровую «**Карту промышленности Европейской России**...»[11] у маштабе 1:2 940 000. Выпраўленае і дапоўненае выданне выйшла ў 1853 г. Карта

[11] «Карта промышленности Европейской России с показанием фабрик, заводов и промыслов, мануфактур, главнейших ярмарок, водяных и сухопутных сообщений, портов, маяков, таможен, главнейших пристаней, карантинов и пр.».

перавыдавалася ў 1848, 1851, 1860 гг. Дэпартамент сельскай гаспадаркі ў 1851 г. выпусціў «**Хозяйственно-статистический атлас Европейской России**» ў складзе 14 карт з дэманстрацыяй вытворчасці збожжавых, тэхнічных культур, відаў жывёлагадоўлі і хлебнага гандлю. Інфармацыя перадавалася картаграмамі ў разрэзе губерняў і паветаў. Атлас перавыдаваўся ў 1852, 1857 і 1869 гг. Апошняе выданне было цалкам абноўлена статыстыкам І. І. Вільсанам, які дапоўніў карты шырокім тэкставым і статыстычным матэрыялам у выглядзе асобнага тома.

Тройчы ў 1869, 1870, 1873 гг. выдаваўся «Статистический атлас главных отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России» са спісам фабрык і заводаў, які склаў статыстык **Дзмітрый Аркадзьевіч Ціміразеў** па афіцыйных даных. У атласе змешчана 12 галіновых карт Еўрапейскай Расіі маштабу 1:7 350 000 і дзве рэгіянальныя карты. Інфармацыя прадстаўлена ў выглядзе картаграм па губернях, і значкамі ў адпаведнасці з аб'ёмамі вытворчасці прадукцыі. Цэнтральны статыстычны камітэт на чале з кіраўніком Рускага геаграфічнага таварыства **Пятром Пятровічам Сямёнавым-Цян-Шанскім** (1827-1914) у 1872 г. выдаў агульнаэканамічную «Карту важных отраслей производства Европейской России...»[12] маштабу 1:2 520 000. Яна шматкроць уключалася затым у навучальныя атласы Аляксея Афінагенавіча Ільіна. Начальнік статыстычнага аддзялення канцылярыі Міністэрства гандлю і прамысловасці **Веніямін Пятровіч Сямёнаў-Цян-Шанскі** (1870-1942) у 1911 г. падрыхтаваў «Торгово-промышленную карту Европейской России» маштабу 1:1 680 000 на 9 лістах. Яна паказвала раёны і развіццё прамысловых і сельскагаспадарчых вытворчасцей да шматтомнага выдання «Торговля в Европейской России по районам в 1900 году». У 1914 г. Дэпартаментам земляробства быў выдадзены ў выглядзе картаграм атлас «Сельскохозяйственный промысел в России».

У 1851 г. у выдавецтве генерала **Аляксея Афінагенавіча Ільіна** (1834-1889) з'яўляецца «Подробный атлас Российской Империи с планами главных городов», у якім змешчаны ў 20-верставым маштабе карты Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў. У тым жа выдавецтве ў 1880 г. створана «Карта европейской

[12] «Карта важных отраслей производства Европейской России, а именно: земледелия, лесоводства, животноводства, разведение табака, сахарной свеклы, льна, пеньки, винограда, марены, шелководства, распространение полезных ископаемых и распределения торговых и промышленных пунктов».

России...»[13]. Яе склалі ў колеры рэдактар Цэнтральнага статыстычнага камітэта **А. В. Дуброўскі** і картограф А. Н. Пятроўскі ў маштабе 1:16 800 000 памерам 60 x 71 см. Важным дасягненнем картаграфіі стаў выдадзены ў 1905 г. (2-е выданне 1909) «**Большой всемирный настольный атлас Маркса**», які ўтрымліваў звыш 200 карт рознай тэматыкі на 55 аркушах і паказальнік 130 тысяч геаграфічных назваў. Беларусь дэманструецца тут на чатырох аркушах «Карты Европейской России на 16 листах» у маштабе 1:2 000 000. Вялікай падзеяй стала выданне ў 1916 г. у Вене прафесарам геаграфіі **Эўгеніюшам Ромерам** (1871-1954) з дапамогай розных супрацоўнікаў комплекснага «Геаграфа-статыстычнага атласа Польшчы» на трох мовах (польскай, нямецкай, французскай), у якім змешчаны 65 карт (32,3 x 35 см) пераважна ў маштабе 1:5 000 000. Аўтары прадставілі ў межах 1772-1815 гг. звесткі па прыродзе, адміністрацыйнай будове, гісторыі, насельніцтве, яго рассяленні, веравызнанні, адукацыі, занятках у сельскай гаспадарцы, прамысловасці і транспарце. Гістарычную карту ў маштабе 1:6 000 000 выканаў Владыслаў Сямковіч. Атлас перавыдаваўся некалькі разоў і ў 1918 г. стаў афіцыйным дакументам Версальскай канферэнцыі па вызначэнні меж Польскай дзяржавы.

Даныя пра насельніцтва ў 1851 г. уяўляе карта «Степень населенности губерний и областей Европейской России», падрыхтаванай у складзе шырокага атласа Гаспадарчага дэпартамента Міністэрства ўнутраных спраў пад кіраўніцтвам **Мікалая Аляксеевіча Мілюціна**. Гэту тэму пазней развіваюць генеральныя карты населенасці Расійскай імперыі палкоўніка Генштаба, начальніка архіва ВТД **Аляксандра Вікенцьевіча Ракінта** (1815-1907) 1860 г. і архітэктара Эрнста Густававіча Шуберскага 1862 г. Воласці Віцебскай губерні з іх колькасцю і шчыльнасцю насельніцтва трапілі на карту, выдадзеную ў 1890 г. Цэнтральным статыстычным камітэтам. «Карта густоты населения...»[14] Віцебскай губерні па даных першага агульнага перапісу Расійскай імперыі 1897 г. таго ж ЦСК суправаджалася дыяграмамі адукаванасці яе жыхароў.

Першым, хто зрабіў спробу вызначыць абшар беларускага этнасу паводле моўнага крытэрыю, быў вядомы чэшскі этнограф **Павел Іозэф Шафарык** (1795-1861). Ім у 1842 г. была складзена карта «Славянскія

[13] «Карта европейской России с показанием процента учившихся девочекъ въ сельских училищах к населению учебнаго возраста (отъ 7 до 14 лет включ.) по уездамъ, по сведеніям за 20-ое марта 1880 года».

[14] «Карта густоты населения с процентом грамотных Витебской губернии по данным первой всеобщей переписи 1897 года», Санкт-Петербург 1897.

землі»[15], паводле якой беларусы займалі Мінскую, Магілёўскую, большую частку Віцебскай, Гродзенскай і часткова Віленскую губерні. На поўначы мяжа рассялення беларусаў уключала Невельскі, Веліжскі, Себежскі паветы, на ўсходзе, поўдні і паўночным захадзе яна пралягала па былых рубяжах Вялікага Княства Літоўскага.

Рускі географ, статыстык, акадэмік **Пётр Іванавіч Кёпен** (1793-1864) у 1851 г. выдаў першую «Этнографическую карту Европейской России» маштабу 1:3 150 000, паказаўшы колерам арэалы рассялення 38 народнасцей і этнічных груп, у тым ліку беларусаў. Ён абапіраўся на прыходскія спісы, складзеныя ў 1857 г. святарамі. Гэтыя спісы захапілі ў беларускую этнічную прастору частку Чарнігаўскай (Суражскі і часткова Гараднянскі, Мглінскі і Навазыбкаўскі паветы) і палову Смаленскай губерняў. Карта паўторана ў 1853 і 1855 гг. з тлумачэннямі. У 1864 г. убачыў святло буйнафарматны (415 х 615 мм) «Атлас народонаселения Западно-Русского края по вероисповеданию», складзены ў 1862-1864 гг. этнографам і падпалкоўнікам **Аляксандрам Фёдаравічам Рыціхам** (1831-1914). У атласе прадстаўлены адна агульная карта і 9 карт губерняў (Магілёўская, Віцебская, Мінская, Віленская, Гарадзенская, Ковенская, Кіеўская, Падольская і Валынская). Кожная з губернскіх карт складаецца з каляровага малюнка мясцовасці і статыстычных падлікаў жыхароў праваслаўнага, каталіцкага і лютэранскага веравызнанняў па кожным прыходзе. Гэты ўнікальны атлас у маштабе 1:630 000 выкананы з веданнем справы пад кіраўніцтвам сапраўднага стацкага дарадніка Пампея Мікалаевіча Бацюшкава (1811-1892), які служыў віцэ-дырэктарам Дэпартамента духоўных спраў замежных веравызнанняў пры Міністэрстве ўнутраных спраў, а ў 1865-1867 гг. кіраваў пабудовай больш дзвюх тысяч праваслаўных цэркваў у Заходнім краі і насаджэннем такім шляхам рускай справы. Аўтары ўключылі ў «Рускую вобласць» Люцынскі, Рэжыцкі, Дынабургскі, Дрысенскі паветы Віцебскай губерні, Новааляксандраўскі, Вількамірскі і Ковенскі — у Ковенскай губерні, Дзісенскі, Вілейскі, Ашмянскі, Троцкі, Віленскі, Лідскі — з Віленскай губерні, Навагрудскі — з Мінскай губерні, Слонімскі, Гродзенскі, Ваўкавыскі, Сакольскі, Беластоцкі і Бельскі паветы — з Гродзенскай губерні.

Член Рускага геаграфічнага таварыства **Родрыг Фёдаравіч Эркерт** (1821-1900), спецыяльна для афіцыйнага выдання па этнаграфічным апісанні народаў Расійскай імперыі выдаў у 1862 г. для свайго атласа

[15] «Slovanský zeměvid».

«Этнаграфічную карту Расійскай імперы»[16], а ў наступным — «Этнаграфічны атлас правінцый...»[17]. Ён традыцыйна лічыў веру рашаючым крытэрыем вызначэння народнасцей, адносіў беларусаў да веткі рускага народа, а таму арэал рассялення рускіх ахопліваў межамі Магілёўскай, Віцебскай (без трох латышскіх паветаў) губерняў да р. Бярэзіны, Віленскай, Гродзенскай губерняў і Новааляксандраўскага, Вількамірскага і Ковенскага паветаў Ковенскай губерні. Ён падзяляў беларусаў на сапраўдных, заходніх (чорнарусаў) і падляшан (апалячаных). У сваім «Этнографическом атласе западнорусских губерний и соседних областей», 1864 года выдання, ён прадставіў у маштабе 1:500 000 на асобных лістах памерам 40 х 31 см каляровыя карты яўрэяў, палякаў, рускіх, латышоў, літоўцаў сярод іншых адзінаццаці народнасцей.

Рассяленне беларусаў з розным ступенню дэталёвасці прадстаўлялі шматлікія дробнамаштабныя карты, выдадзеныя ў Расіі і іншых дзяржавах, напрыклад, «Этнографическая карта Российской империи» немца **Генрыха Кіперта** (Берлін, 1862; Санкт-Петербург, 1864), «Карта России и племен, населяющих ее» **Церабянёва** (Москва, 1866), «Карта славянского мира» галоўнага архівіста г. Прагі **Карэля Яроміра Эрбена** (Прага, 1868), «Этнографическая карта славянских народов» **Казіміра Делямара** (Парыж 1868), «Этнографическая карта славянских народностей» капітана Генштаба **Міхаіла Фёдаравіча Мірковіча** (Санкт-Петербург, 1867). З мэтай дакладнага аддзялення рускага народа ад іншых плямёнаў у 1911 г. выдадзена была «Этнографическая карта западного славянства и Западной Руси» філолага і акадэміка **Цімафея Дзмітрыевіча Фларынскага** (1854-1919) у маштабе 1:680 000 і памерам 90 х 111 см. Уплыў А. Рыціха прасочваецца на «Карце народаў Расіі»[18] **Рыхарда Андрэ**, выдадзенай у Лейпцыгу ў 1881 г., і на прымітыўнай «Этнаграфічнай карце Еўропы»[19] **Ж. Гейзендорфера**, выдадзенай на французскай мове ў Парыжы ў 1885 г., якія паказваюць зонай рассялення беларусаў Вільню, Заходняе Палессе і Браншчыну. У 1893 г. Прускі аддзел дзяржаўнай картаграфіі пачаў выдаваць «Карту Сярэдняй Еўропы»[20] ў маштабе 1:300 000 у шмат колераў, з прадстаўленнем

[16] «Carte éthnografique de l'Empire de Russie, par R. von Erkert», Kiepert, Berlin 1862.

[17] «Atlas ethnographique des provinces habitées en totalité ou en partie par des Polonais, par R. d'Erkert», St. Pétersbourg, 1863 («Этнографический атлас провинций, где проживают полностью или частично поляки»).

[18] «Volkerkarte von Russland».

[19] «Carte Ethnographique de L'Europe".

[20] «Ubersichtskarte von Mitteleuropa".

заходніх губерняў. Выданне карты працягвалася да 1945 г. Тэрыторыя пражывання беларусаў была пазначана на нямецкамоўнай «Этнаграфічнай карце Еўропы»[21], выдадзенай у 1855 г. у маштабе 1:6 000 000 і памерам 42 x 31,5 см **Генрыхам Бергхаўзам.**

Вынікі перапісу 1897 г. паслужылі падставай для **Пола Макса Гары Лангханса** (1867-1952) выдаць у 1906 г. карты «Немцы ў Расіі і руская рэвалюцыя»[22] (маштаб 1:3 700 000, памер 68 x 57 см), затым у 1914 г. «Моўную карту Рускай Польшчы пасля першай рускай рэвалюцыі»[23] (маштаб 1:1 200 000, памер 49 x 57 см) і ў 1915 г. «Этнаграфічныя ўмовы ў Прыбалтыцы і Літве»[24] (маштаб 1:2 800 000, памер 26,5 x 30 см). У 1916 г. у Коўне на нямецкай мове выйшла праца «Размеркаванне народаў у Заходняй Расіі»[25], паказваючая на 20 картах у выглядзе картаграм склад нацыянальнасцей у Латвіі, Літве, Польшчы, Беларусі, частцы Украіны). Геаграфічны інстытут у Берне ў 1918 г. выдаў «Этнаграфічную карту Еўропы»[26], якую ў фармаце 87x107 см стварыў загадчык рады нацыянальнасцей бібліятэкі Лазанны **Юозас Габрыс**. Уся тэрыторыя Беларусі на ёй афарбавана колерам засялення выключна беларусамі.

У 1872 г. у сёмым томе «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край» Паўднёва-заходнім аддзелам Рускага геаграфічнага таварыства пад кіраўніцтвам украінскага этнографа, географа і фальклярыста **Паўла Платонавіча Чубінскага** (1839-1884), была змешчана «Карта южнорусских наречий и говоров», якая ў якасці этнічнай прасторы ўкраінцаў у Гродзенскай губерні ахоплівае Брэсцкі і Кобрынскі паветы, значную частку Пружанскага, кавалак Слонімскага і Бельскага, а ў Мінскай губерні — Пінскі і большасць Мазырскага паветаў (памер 68 x75 см, маштаб — 1:2 520 000). Такое ж самае дзяленне этнасаў сустракаецца ў «Подробном атласе Российской империи» генерала **А. Ільіна**, на «Этнографической карте Европы» 1871 г. і «Этнографической карте европейской России». Гэты ж генерал у 1884 г. выдаў «Этнографическую карту русского народа в Европейской России и Австрии с показанием племенных его подразделений на великороссов, малороссов и белоруссов». Арэал гэтых трох этнасаў пазначаны адным карычневым колерам. Берасцейшчына, Піншчына і Старадубаўшчына адрэзаны тут таксама да ўкраінскіх этнічных зямель.

21 «Uberlicht von Europa mit Ethnograph».
22 «Das deutschtum in russland und die russische revolution».
23 «Sprachenkarte von russich polen nach der ersten russischen volkszalkung».
24 «Die etnographischen verhaltnisse im batland und in litauen».
25 «Völker-Verteilung in West-Russland».
26 «Carte ethnographique de l'Europe: echelle moyenne». Маштаб 1:500 000 000.

Член ЦСК **Уладзімір Аленіцын** (1846-1910) у 1884 г. выпусціў у картаграфічным таварыстве А. Ільіна «Карту Юго-Западных губерний Европейской России с показанием процента еврейского населения в черте еврейской оседлости по уездам» (маштаб 1:4 200 000). У 1892 г. Рускае педагагічнае таварыства ў Львове выпусціла карту «Русь-Украина и Белая Русь» у маштабе 1:3 700 000 (58 x 74 см), складзеную студэнтамі Львоўскага ўніверсітэта **М. Кімаковічам** і Л. Ражанскім. Яны выдзелілі 13 этнасаў. Першым этнічныя межы пражывання беларусаў з іх гаворкай на сваёй «Этнографической карте белорусского племени" 1903 г. звязаў выдатны мовазнаўца **Яўхім Фёдаравіч Карскі** (1860-1931). У граніцы «белорусской области» ён уключыў цалкам Магілёўскую губерню, большую частку Гродзенскай з Беластокам (без Бельска, Брэста, Кобрына, Пружан), Мінскую губерню (без Пінска і паўднёвай часткі Мазырскага павета), Віцебскую губерню без паўночна-заходняга кута з Люцынам, Рэжыцай і Дзвінскам, Віленскую губерню без яе заходняй часткі, большую частку Смаленскай губерні без Вяземскага, Сычаўскага, Гжацкага і Юхноўскага паветаў, кавалак Чарнігаўскай з яе пяццю паўночнымі паветамі (Суражскім, Мглінскім, Старадубскім, Навазыбкаўскім, Гараднянскім) і часткай Ноўгарад-Северскага, паўднёвы кавалак Сейненскага павета Сувалкскай губерні, поўдзень Новаалександраўскага павета Ковенскай, поўдзень Іллукстскага павета Курляндскай, паўднёвыя часткі Апочаскага, Вялікалукскага і Тарапецкага паветаў Пскоўскай, поўдзень Асташкаўскага, захад Ржэўскага паветаў Цвярской і захад Бранскага і Трубчэўскага паветаў Арлоўскай губерняў. Карта была вядома венскаму выдаўцу **Артуру Хаберландту** і Густаву Фрэйтагу, якія ў 1915 г. у Вене надрукавалі „Карту народаў Еўропы"[27], праўда з памылкамі.

У 1914 г. члены імператарскай АН і РГТ **І. П. Паддубны**, Мікалай Мікалаевіч Дурнаво, Мікалай Мікалаевіч Сакалоў, Дзмітрый Мікалаевіч Ушакоў выдалі ў маштабе 50 вёрстаў «Диалектологическую карту русского языка в Европе» фарматам 100,5 x 83,7 см, на якой абазначылі сферы гаворак або дыялектаў рускай мовы (вяліка-, мала- і беларускай), прычым у абшар беларускага прыслоўя яны аднеслі Смаленскую, большую частку Бранскай, Калужскай, поўдня Пскоўскай і паўночнага захаду Цвярской губерняў. Гэта супадае з данымі «Военно-статистичестического сборника» 1871 г. аб тым, што беларусы ўяўлялі ветку русскага народа і акрамя традыцыйных Заходнерускіх губерняў (Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай і Гродзенскай) насялялі

[27] „Volkerkarte von Europa".

часткі Віленскай, Ковенскай, Валынскай, Падольскай, Чарнігаўскай, Арлоўскай, Херсонскай, Пензенскай і цалкам Смаленскай губерняў.

Напачатку XIX ст. з'яўляюцца палітычныя атласы для шырокага круга чытачоў у выглядзе атласаў свету і Расійскай імперыі ў выкананні Ф. Пазнякова, А. Максімовіча, С. І. Бараноўскага. У 1828, 1829, 1839 гг. тройчы выдаваўся з дадаткамі «Географический атлас Российской империи, Царства Польского и Великого княжества Финляндского [...] на 70 листах с генеральной картой...», складзены ў 1820-1827 гг. **В. П. Пядышавым**. «Историческая карта Российской империи» маштабу 1:16 800, складзеная ў 1793 г., паказвае пашырэнне Расійскай імперыі ад панавання Пятра І. Тэрытарыяльную экспансію імперыі ўяўляюць «Хронологические и генеалогические таблицы» да розных карт па гісторыі» (1809), «Атлас исторический, хронологический и географический Российского государства» (1829-1831), «Атлас географический, исторический и хронологический Российского государства» (1845), «Планы и карты в военной истории походов россиян в XVIII столетии. Часть І», выдадзеныя ВТД у 1819 г.

У 1827 г. пабачыў свет «Исторический атлас Польши» **Станіслава Плятэра** (1784-1851) у складзе дзесяці карт маштабу 1:600 000 памерам 35,7 х 26,7 см з малюнкам падзей перыяду 1625-1812 гг. Карты суправаджае тэкставы матэрыял. Плятэр праз год прадставіў гістарычны атлас войнаў у Польшчы ў XVII і XVIII стст., у якім на 10 лістах змясціў 20 планаў бітваў з тлумачэннямі. Пазней ён жа склаў яшчэ 12 гістарычных карт на перыяд ад 1136 да 1830 г. Карты засталіся ў рукапісным выглядзе.

Выдатны гісторык і выкладчык Віленскага ўніверсітэта **Іаахім Лялевель** (1786-1861) у 1828 г. выдаў у Варшаве «**Атлас истории и географии древностей**» у складзе 12 лістоў з 22 гістарычнымі картамі і «Атлас да дзеяў польскіх»[28], складзены з дванаццаці карт, які ў 1844 г. быў выдадзены як дадатак да яго працы і які да 1863 г. вытрымаў 11 выданняў. Карты І. Лялевеля выкарыстоўвала ў гістарычным атласе Польшчы (Варшава, 1831) Рэгіна Кажанёўская (1793-1874). У 1831 г. Аўгуст Дуфур (1798-1865) і гісторык, географ, выдаўца, архіварыус **Леанард Ходзька** (1800-1871) распрацавалі гістарычную карту Польшчы перыяду І-га падзелу ў маштабе 1:2 850 000 (53,5 х 41,8 см). У тым жа годзе яны выпусцілі ў Парыжы атлас сучаснай гісторыі Польшчы.

[28] «Atlas historyczny do dziejów polskich».

[29] «Atlas Containing Ten Maps of Poland Exibiting the Political Changes That Country Has Experienced During the Last Sixty Years, From 1772 to the Present Time».

У Лондане ў 1837 г. з'яўляецца гістарычны атлас Польшчы[29] эмігрантаў **Яна Марціна Бансемера** (1802-1840) і Пятра Фалькенгагена-Залеўскага (1809-1883) у выглядзе 10 каляровых карт памерам 43 х 44 см і маштабам 1:2 900 000, сярод якіх маюцца выявы абшараў Рэчы Паспалітай у 1772, 1793, 1795 гг. У 1859 г. **Кастусь Тышкевіч** (1806-1868) прадставіў у Варшаве рукапісны археалагічны атлас, які складаецца з 14 карт (34,1 х 48 см). У 1850 г. у Парыжы з'явіўся «Атлас старажытнай Польшчы» А. Дуфура, які складаўся з 12 тэматычных каляровых карт (51 х 75 см). Польскі гісторык **Фелікс Вратноўскі** (1803-1871), вучань І. Лялевеля, змясціў у 1862 г. у Парыжы ў складзе Атласа старажытнай Польшчы «Карту моў і рэлігій»[30] на плошчы 88 х 65 см і ў маштабе 1:2 000 000. Некалькі выданняў вытрымала «Этнаграфічна-статыстычная карта рассялення палякаў на абшары даўняй Рэчы Паспалітай»[31], якую ў 1909 г. зрабіў для сваёй навуковай працы **Эдвард Чыньскі** ў маштабе 1:3 200 000 і памерам 37 х 34 см. Яму ж належыць і карта этнаграфічнай мяжы паміж палякамі, беларусамі і ўкраінцамі ў Бельскім павеце[32] памерам 18 х 28 см і ў маштабе 1:840 000. Пасля Чыньскага этнічную Польшчу паступова пачалі аддзяляць ад гістарычнай, без усходніх крэсаў, за якімі прызнавалася права на дзяржаўнае самавызначэнне.

У 1859 г. у Парыжы выходзіць «Карта даўняй Польшчы з прылеглымі ваколіцамі суседніх краін паводле новых матэрыялаў»[33] у выкананні эмігранта **Войцеха Хржаноўскага** (1793-1861) у маштабе 1:1 300 000, на 59 лістах памерам 51 х 66 см. На яе 15 аркушах паказвалася наваколле Дынабурга, Вільні, Мінска, Магілёва, Мсціслаўя, Бабруйска, Пінска і інш.

Кракаў стаў месцам выдання ў 1895 г. **Янам Бабірэцкім** (1855-1902) у маштабе 1:3 000 000 і памерам 63 х 58 см агульнай карты «Польша ў 1771 г.» з дэманстрацыяй падзелаў 1772, 1793, 1795, 1815 гг.[34] Яна прадставіла тэрыторыю Рэчы Паспалітай у класічным складзе правінцый,

30 «Atlas de l'ancienne Pologne pour sevir a l'etude de la geographie naturelle et historique des pays compris entre la mer Baltique et la mer noire».

31 «Etnograficzno-statystyczna karta rozsiedlenia ludności polskiej na terytorium dawnej Rzeczypospolitej i krajów ościennych».

32 «Mapa granicy etnograficznej polsko-litewskiej w gub. Suwalskiej i polsko-biało i mało-ruskiej w pow. Bielskim gub. Grodzieńskiej».

33 «Karta dawnéj Polski z przyległemi okolicami krajów sąsiednich według nowszych materyałów».

34 «Mapa Rzeczypospolitej Polskiej z przydaniem kart orientacyjnych trzech podziałów, Ks. Warszawskiego i okręgu Wolnego Miasta Krakowa».

у тым ліку Літоўская правінцыя (ВКЛ) складзена з Белай Русі (Віцебскага, Полацкага, Мсціслаўскага, Мінскага і Смаленскага ваяводстваў), Чорнай Русі (Навагрудскага ваяводства, Мазырскага і Рэчыцкага паветаў) і паса зямлі па р. Прыпяці пад назвай Палессе. Насуперак пастановам сеймікаў ВКЛ XVIII стагоддзя, усе ваяводствы ВКЛ паказаны не ў сваіх межах, а ў традыцыях XVI ст. Карта ў далейшым перавыдавалася чатыры разы.

У 1904 г. польскі гісторык **Аляксандр Ябланоўскі** (1829-1913) выдаў пры падтрымцы Ваенна-геаграфічнага інстытута ў Вене «Исторический атлас русских земель Речи Посполитой Польши» (Варшава, Вена, 1889-1904). Атлас прадставіў межы і цэнтры ваяводстваў, зямель, паветаў і валасцей на 16 лістах карт (60 x 74,5 см) і двух лістах табліц. **Бенедыкт Гертц** у 1905 г. выпусціў у выдавецтве «Літоўскага кур'ера» на лісце памерам 87 x 97см палітыка-адміністрацыйную «Карту шести губерний Литвы и Белой Руси»[35] у маштабе 1:840 000, якая змяшчала населеныя пункты паводле кнігі Н. Роўбы «Павадыр па Літве і Беларусі», пад якой падразумяваліся Мінская, Віцебская і Магілеўская губерні. Бібліятэкар музея ў Раперсвілі **Станіслаў Зялінскі** ў 1913 г. распрацаваў «Храналагічны і алфавітычны спіс бітваў і сутычак 1863-1864 гг.» з адпаведнай рукапіснай картай-схемай на тэрыторыі «Літвы і Русі» ў маштабе 20 км, выдадзенай у Львове. Вядомы польскі картограф і выдавец **Юзэф Міхал Базэвіч** (1867-1929) у 1911 г. выпусціў «Карту Літвы і Русі», на якой паказаў тагачасныя губернскія межы, чатыры тыпы дарог з паштовымі станцыямі, значныя пасяленні ў маштабе 20 вёрстаў[36]. Яму ж належыць і „Атлас Польшчы ў межах 1770 г.". Знакамітым пецярбургскім літографам **І. Кадушкіным** у 1915 г. створана памерам 255 x 255 мм у маштабе 40 вёрстаў «Карта Мінскай губерні», на якой выяўлены лясы, балоты, павятовыя межы і прадстаўлены таблічныя даныя па плошчы паветаў і колькасці іх жыхароў. Аўстрыйскі навуковец **Карл Пеўкер** (1859-1940) прадставіў у 1914 г. у Вене «Генеральную карту Западной России и сопредельных с Веной и Будапештом стран», на якой у маштабе 1:500 000 паказаны тагачасны адміністрацыйны падзел і гідраграфія мясцовасці.

У другой палове XIX ст. у Расіі выдаюцца агульнагеаграфічныя комплексныя навучальныя атласы: напрыклад, «Географический атлас»

[35] «Mapa sześciu gubernij Litwy i Białej Rusi».

[36] «Mapa Litwy i Rusi (Litwa, Białoruś, Podole, Wołyń, Ukraina) na podstawie najnowszych źródeł opracowana».

К. Мікешына (1869), «Краткий учебный географический атлас всех частей света для народных училищ» А. А. Ільіна (1877), а таксама «Учебный атлас всеобщей географии» Юльяна Іванавіча Сімашкі (1821-1893), «Учебный атлас общей географии» Андрэя Леанардавіча Лінберга (1837-1904), «Учебный географический атлас» Эдуарда Юльевіча Петры (1854-1899), «Учебный атлас Российской империи» Якава Кузняцова, якія вар'іраваліся па тэматыцы, тэрытарыяльным ахопе, прызначэнню для розных навучальных устаноў і памерах тлумачальных тэкстаў. У 1896 г. выпушчана «Иллюстрированная карта Европейской России» **М. А. Паўлавай** у маштабе 1:2 500 000 (5 лістоў, 126 х 76 см), на якой намаляваны прамысловасць, сельская гаспадарка, народныя промыслы, этнаграфія, помнікі культуры розных губерняў. Аналагічнымі па ўтрыманні і афармленні былі «Настенная карта Европейской России с изображением народных промыслов» **Мікалая Мікалаевіча Шыпава** маштабу 1:5 000 000 (Херсон, 1901; 92 х 85 см, перавыдана ў 1903, 1905 і 1913 гг.), «Наглядная карта Европейской России» **М. І. Тамасіка** маштабу 1:2 100 000 (Варшава, 1903; 4 лісты, 106 х 172 і 24 х 16 см), аздобленая малюнкамі штодзённага жыцця, агульнанаглядная карта «Западный край», якую ў 1905 г. прадставіла выдавецтва «Асвета» ў маштабе 1:3 700 000 і памерам 210 х 265 см. У 1829 г. выйшаў «Учебный атлас древней и новой России» **Івана Фёдаравіча Ейнерлінга** з паказальнікам 6050 назваў на картах памерам 14 х 11 см. У 1840 г. ён жа выдаў на 29 лістах «Общий учебный атлас древней, средних веков и новой географии В. Левассера». Праз тры гады выданне дапоўнілі палітыка-адміністрацыйнымі картамі на 87 лістах. Чатыры выданні (1843, 1845, 1850, 1861) вытрымаў гістарычны атлас свету для гімназій прафесара рускай мовы Хельсінкскага ўніверсітэта **Сцяпана Іванавіча Бараноўскага** (1817-1890). Гісторыю Беларусі з імперскіх пазіцый адлюстроўваюць навучальныя гістарычныя атласы Расіі гісторыка **Мікалая Іванавіча Паўлішчава** (1801-1879), у выданнях 1845, 1873 гг.; **Мікалая Мікалаевіча Торнау** — 14 выданняў з 1894 па 1916 г.; **Ягора Ягоравіча Замыслоўскага** (1841-1896) — выданне 1865, 1869, 1887 гг.; **Аляксандра Васільевіча Дабракова** (1841-1908) — 14 выданняў з 1868 па 1916 г. для настаўніцкіх і царкоўна-прыхадскіх вучэльняў.

Summary

Mapping of Belarus in 1772-1917

The paper contains an introduction for The Historical Atlas of Belarus which has not been published yet. The text is based on the archival and published maps which were created for the territory of Belarus between the Commonwealth's s partitions(1772–1793–1795) and the Revolution 1917. The review covers basically products of the Russian school of cartographers.

Keywords: cartographic materials, Belarus, the Commonwealth, Russian school of cartography.

Streszczenie

Kartografowanie Białorusi w latach 1772-1917

Artykuł przedstawia treść *Wprowadzenia* do niewydanego jeszcze *Historycznego atlasu Białorusi*. Tekst oparty został na charakterystyce archiwalnych lub publikowanych materiałów kartograficznych, wytworzonych dla terytorium Białorusi w okresie od rozbiorów Rzeczypospolitej (lata 1772-1793-1795) do rewolucji 1917 roku. Przegląd map obejmuje w zasadzie prace rosyjskiej szkoły kartografii.

Słowa kluczowe: materiały kartograficzne, Białoruś, Rzeczpospolita, rosyjska szkoła kartografii.

Jauhien Aniszczenko — docent w Katedrze Zdrowia Publicznego i Opieki Zdrowotnej Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Medycznego w Mińsku. Zainteresowania badawcze: procesy społeczno-polityczne na Białorusi w XVIII-XIX w., w tym związane z rozbiorami Rzeczypospolitej. Autor ponad 480 publikacji, m.in. w czasopismach „Беларускі гістарычны часопіс", „Полымя" oraz 40 książek.

Сяргей Токць
(Гродна)

Холад, голад і зараза: кліматычныя катаклізмы і эпідэміі ў Беларусі ў 40-50-ыя гады XIX стагоддзя

Страх перад голадам і эпідэміямі спадарожнічаў чалавецтву на працягу ўсёй гісторыі. Звычайна прычынамі гэтых няшчасцяў выступалі войны і кліматычныя катаклізмы. У выніку прамысловай рэвалюцыі і ўдасканалення сельскагаспадарчых тэхналогій найбольш развітыя краіны свету станавіліся ўсё больш устойлівымі перад такімі пагрозамі ў мірны час. Развіццё транспартных сетак дазваляла хутка даставіць харчаванне туды, дзе здарыўся неўраджай. Апошняя магутная хваля голаду, не звязаная з ваеннымі падзеямі, пракацілася па Заходняй Еўропе ў сярэдзіне XIX ст. Адной з галоўных непасрэдных прычын быў катастрафічны неўраджай бульбы, якая з'яўлялася на той час асноўным прадуктам харчавання для бяднейшага насельніцтва кантынента. Завезеная з Паўночнай Амерыкі хвароба гэтай расліны *Phytophthora infestans* бязлітасна нішчыла плёны. Найбольш жахлівых памераў дасягнуў т.зв. „Вялікі голад” у Ірландыі, дзе ў выніку мацнейшых неўраджаяў бульбы ў 1844-1849 гадах памерлі ад голаду і выкліканых яго наступствамі эпідэмій больш за 1 мільён чалавек (насельніцтва Ірландыі напярэдадні гэтай катастрофы складала болей 8 млн. жыхароў). Яшчэ больш за мільён ірландцаў эмігравалі за акіян, пераважна ў Злучаныя Штаты Амерыкі. Зялёная выспа ў выніку „Вялікага голаду” змянілася да непазнавальнасці[1].

Значна менш вядома пра выпадкі масавага голаду ў той час на ўсходзе еўрапейскага кантынента. У Галіцыі, якая ўваходзіла ў склад Аўстрыйскай імперыі Габсбургаў, адначасова з ірландскім здарыўся свой „вялікі голад”. За чатыры гады ў гэтай правінцыі (налічвала каля 5 млн. насельніцтва) памерлі ад голаду і выкліканых ім эпідэмій больш за 500 тыс. жыхароў, пераважна сялян. Даходзіла да выпадкаў канібалізму. А галоўнай прычынай зноў жа з'яўлялася тая ж хвароба бульбы, якая і ў Ірландыі была асноўным прадуктам харчавання сярод бедных

[1] S. Grzybowski, *Historia Irlandii*, Wrocław 2003; P. Hamera, *Wielki Głód w Irlandii 1845-1852 w świetle prasy angielskiej*, Kraków 2016.

сялян[2]. Адначасова з голадам выбухнуў і сацыяльны канфлікт. У выніку т.зв. „галіцыйскай разні” ў 1846 г. польскія сяляне забілі некалькі тысяч польскіх жа шляхцічаў. Моцны дэмаграфічны спад назіраўся ў тыя гады таксама ў Каралеўстве Польскім, якое ўваходзіла ў склад Расійскай імперыі.

Голад і эпідэміі рэгулярна наведвалі ў XIX ст. і Беларусь. У айчыннай гістарыяграфіі няма спецыяльных прац, прысвечаных гэтаму пытанню. Яно нават не закранаецца ў абагульняючых калектыўных працах беларускіх гісторыкаў, прысвечаных дадзенаму перыяду, такіх, як *Гісторыя сялянства Беларусі*[3], ці найноўшая на сённяшні дзень праца *Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў XIX стагоддзі*[4]. Пытанне скарачэння колькасці сялянскага насельніцтва ў Заходняй Беларусі і Літве ў палове XIX ст. разгледжана ў фундаментальнай манаграфіі Мікалая Улашчыка „Предпосылки крестьянской реформы 1861 года в Литве и Западной Белоруссии”[5]. На грунце аналізу даных тагачаснай дэмаграфічнай статыстыкі Улашчык прыйшоў да высновы, што „с наступлением периода разложения феодально-крепостнической системы процент крепостного населения начал сокращаться, и одновременно это сокращение явилось важнейшим показателем наступления периода кризиса системы”[6]. Галоўнай высновай Улашчыка адносна жыцця перадрэформеннага сялянства стала наступная: „Крестьянское хозяйство перед реформой явно шло к упадку. Показателем этого было как явное сокращение (абсолютное и относительное) крестьянских посевов и сборов, так и, в особенности, уменьшение числа крепостных. Если да середины 40-х гг. крепостное население увеличивалось, то с этого времени рост прекратился, так как в положении крестьян произошли большие перемены в сторону ухудшения (сокращение участков и рост повинностей) [...]. Основной причиной упадка крестьянского хозяйства можно считать не столько уменьшение крестьянских участков, сколько рост повинностей”[7]. Такім чынам, прычынай скарачэння

[2] J. Szewczuk, *Kronika klęsk elementarnych w Galicji w latach 1772-1848*, Lwów 1939; K. Zamorski, *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Kraków 1991.

[3] *Гісторыя сялянства Беларусі*, т. 1: *Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г.*, Мінск 1997.

[4] *Сацыяльна-эканамічане развіццё Беларусі (канец XVIII — пачатак XX ст.)*, Мінск 2020.

[5] Н. Н. Улащик, *Предпосылки крестьянской реформы 1861г. в Литве и Западной Белоруссии*, Минск 1965.

[6] Тамсама, с. 56-57.

[7] Тамсама, с. 383.

колькасці насельніцтва даследчык лічыў сацыяльна-эканамічныя фактары, а ў першую чаргу — узмацненне эксплуатацыі сялянства з боку землеўладальнікаў, а на прыродныя фактары і эпідэміі ўвагу не звяртаў. І гэты падыход трывала замацаваўся ў айчыннай гістарыяграфіі. У пятым томе апошняй шматтомнай *Гісторыі Беларусі* прыводзяцца даныя, што насельніцтва Беларусі з 1851 па 1858 г. скарацілася з 3 млн. 479,0 тыс. да 3 млн. 398,0 тыс. чалавек, у той час як з 1833 г. па 1851 г. быў зафіксаваны рост на 28,9%[8]. Аўтары тома ўвогуле не звярнулі ўвагі на гэты факт.

Дэмаграфічныя правалы і неўраджайныя гады

Дэмаграфічны крызіс сярэдзіны XIX ст. з асаблівай сілай ударыў па Гродзенскай губерні. Паводле даных 8-й рэвізіі 1834 года ападаткаванае насельніцтва гэтай губерні (у абсалютнай большасці сяляне і мяшчане) налічвала 751 668 чалавек. Паводле 9-й рэвізіі (1851 г.) яго колькасць узрасла да 787 983, што азначала хаця б і не вялікі (каля 5% за 17 гадоў), але ўсё ж рост. А паводле 10-й рэвізіі 1859 года ападаткаванае насельніцтва губерні склала 704 285 чалавек, альбо зменшылася ў параўнанні з 1851 годам на 83 698 (на 10,6%)[9]. Такім чынам, дэмаграфічныя страты ў 1850-ыя гады выглядаюць не нашмат меншымі, чым у Ірландыі ад „Вялікага голаду", калі, канешне, не ўлічваць лічбаў міграцыі.

Статыстычныя даныя адносна дэмаграфічных паказчыкаў Гродзенскай губерні за перыяд 1843-1857 гадоў сведчаць, што з пятнаццаці гадоў у шасці смяротнасць перавышала нараджальнасць (табліца 1). Першы дэмаграфічны спад адбыўся ў 1846-1848 гадах. Так, у 1848 годзе ў губерні памерлі 38 255 чалавек (4,2% ад агульнага ліку ўсяго насельніцтва). Але ўжо ў 1849 годзе смяротнасць зменшылася і амаль вярнулася да нормы. Наступны дэмаграфічны спад, значна мацнейшы за першы, адбыўся ў 1854-1855 гадах. У 1854 годзе памерлі 42 209 чалавек (5,7% ад ліку ўсяго насельніцтва), а ў 1855 годзе — 49 499 (6%)[10]. Найгоршым стаў тады 1855 год, калі ў сярэднім на 1000 нараджэнняў прыйшлося 2230 смярцей, а колькасць памерлых амаль у два з паловай раза перавысіла мінімальны паказчык смярцей, зафіксаваны ў 1857

[8] *Гісторыя Беларусі*, т. 4: *Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII — пачатак XX ст.)*, Мінск 2007, с. 58.

[9] П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Гродненская губерния*, Санкт-Петербург 1863, ч. 1, с. 544.

[10] Тамсама, с. 583.

годзе. Такія высокія паказчыкі смяротнасці ў гэтыя гады, паводле тагачаснага даследчыка Гродзеншчыны Паўла Баброўскага, адбыліся з прычыны халеры, тыфознай гарачкі, ліхаманкі і неўраджаяў[11].

Табліца 1. Паказчыкі дэмаграфічнага развіцця Гродзенскай губерні за 1843-1857 гады

Гады	Колькась нараджэнняў	Колькасць смярцей	На 1000 народжаных памерла
1843	31 361	25 234	804
1844	35 200	21 523	611
1845	32 543	30 401	935
1846	29 857	34 505	1161
1847	33 188	33 272	1011
1848	33 093	38 255	1156
1849	36 500	29 394	805
1850	35 435	33 900	957
1851	40 636	29 157	718
1852	33 075	27 226	823
1853	31 758	28 754	905
1854	26 591	49 209	1850
1855	22 192	49 499	2230
1856	26 968	28 340	1183
1857	31 975	20 836	652

Крыніца: П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Гродненская губерния*, Санкт-Петербург 1863, ч. 1, Приложения, № 56.

Даследчык Мінскай губерні Іларыён Зяленскі ў сваёй працы прыводзіць даныя дэмаграфічнай статыстыкі па гэтай губерні за 1849-1857 гады (табл. 2). З гэтых даных вынікае, што ў 1850 і 1851 гадах назіраўся нізкі паказчык смяротнасці і даволі высокія паказчыкі дэмаграфічнага росту. Заўважнае павышэнне паказчыка смяротнасці адбылося ў 1852 годзе, але дадатныя паказчыкі росту захаваліся. А ў 1854 годзе дэмаграфічная сітуацыя нават палепшылася. І толькі ў 1855 і 1856 гадах колькасць смярцей у Мінскай губерні перавысіла колькасць народзінаў. Такім чынам, паводле прыведзеных Зяленскім даных, дэмаграфічная

11 Тамсама.

сітуацыя на Міншчыне ў першай палове 1850-ых гадоў выглядала ў цэлым трохі лепшай, чым у Гродзенскай губерні.

Табліца 2. Паказчыкі дэмаграфічнага развіцця Мінскай губерні за 1849-1857 гады

Гады	Колькась нараджэнняў	Колькасць смярцей	Дэмаграфічны прырост
1849	43 324	37 427	+5897
1850	39 375	28 327	11048
1851	36 102	28 331	+7771
1852	39 700	35 250	+4450
1853	39 468	35 250	+4218
1854	38 462	30 025	+8437
1855	35 552	43 687	-8135
1856	35 603	36 329	-726
1857	37 004	35 205	+1799

Крыніца: И. Зеленский, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Минская губерния*, Санкт-Петербург 1863, ч. 1, с. 456.

У даследаванні Віленскай губерні Антона Карэвы прыводзяцца даныя дэмаграфічнай статыстыкі за 1844-1858 гады (табл. 3). Паводле гэтых даных найгоршымі ў дэмаграфічных адносінах былі на Віленшчыне 1846 і 1847 гады, калі колькасць смярцей перавышала колькасць народзін. Паводле паказчыка смяротнасці рэкордным стаў 1846 год. З 1848 года дэмаграфічная сітуацыя ў губерні выпраўляецца, а найвышэйшы паказчык прыросту насельніцтва быў зафіксаваны ў 1852 годзе, пасля чаго зноў назіраецца пагаршэнне. Складаным стаў на Віленшчыне 1856 год, калі колькасць смярцей зраўнялася з колькасцю народзін. У 1858 годзе сітуацыя фактычна вяртаецца да нормы. Такім чынам, з гэтых лічбаў вынікае, што асабліва цяжкімі для жыхароў Віленскай губерні былі 1846-1847 гады, а ў 1850-ыя дэмаграфічны крызіс праявіўся тут слабей.

Табліца 3. Паказчыкі дэмаграфічнага развіцця Віленскай губерні за 1844-1858 гады

Гады	Колькась нараджэнняў	Колькасць смярцей	Дэмаграфічны прырост
1844	34 580	20 050	14330
1845	36 163	20 460	+15703
1846	30 711	35 970	-5259
1847	25 547	31 577	-6030
1848	31 794	26 826	+4968
1849	32 761	25 701	+7060
1850	32 761	21 749	+11012
1851	40 103	20 004	+20009
1852	49 624	24 028	+25596
1853	31 652	28 318	+3334
1854	35 634	26 838	+8796
1855	26 416	25 416	+1000
1856	33 514	33 513	+1
1857	30 259	29 894	+365
1858	36 843	22 355	+14488

Крыніца: А. Корева, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Виленская губерния*, Санкт-Петербург 1863, ч. 1, с. 340-341.

Наколькі ўспышкі смяротнасці і дэмаграфічныя спады карэляваліся з неўраджаямі і выкліканым імі голадам? Даныя пра велічыню сабранага сялянамі ўраджаю (зерневых і бульбы) штогод збіралі і захоўвалі губернскія камісіі народнага харчавання. Але ці адпавядалі гэтыя даныя рэчаіснасці? Павел Баброўскі, які карыстаўся імі ў сваім даследаванні, сцвярджаў, што даныя пра сабраны ўраджай заўсёды заніжаліся сялянамі[12]. Тым не менш, гэтыя даныя ўсё ж адлюстроўвалі дынаміку ўраджайнасці ў разглядаемы адрэзак часу. Статыстыка ўраджаяў па Гродзенскай губерні з 1843 па 1857 год выразна сведчыць пра карэляцыю неўраджаяў з дэмаграфічнымі паказчыкамі (табл. 4). Амаль заўсёды на наступны год пасля моцнага неўраджаю назіраўся рост смяротнасці і зніжэнне колькасці нараджэнняў па губерні.

Паводле даных камісіі народнага харчавання самы нізкі ўраджай зерневых быў сабраны ў Гродзенскай губерні ў 1845 годзе. Якраз у гэты год здарыўся і першы неўраджай бульбы ў Ірландыі, выкліканы

[12] Тамсама, ч. 2, с. 46.

надзвычай сырым надвор'ем і завезенай з Паўночнай Амерыкі хваробай гэтай расліны *Phytophthora infestans*. На Гродзеншчыне бульба ў тым годзе якраз урадзіла надзвычай добра, што, напэўна, у нейкай ступені ратавала агульную сітуацыю. Праўда, адзін з чыноўнікаў заўважыў, што яна была незвычайна вадзяністай і хутка псавалася, што было прыкметай *Phytophthora infestans*. Але пра гэтую хваробу бульбы не ведалі тады і ў самой Ірландыі. Ды і гэтая расліна не адыгрывала яшчэ такой вялікай ролі ў харчаванні беларускіх сялян, як у ірландцаў, а значная частка ўраджаю выкарыстоўвалася для прадукцыі гарэлкі на панскіх гарэльнях.

У наступным 1846 годзе атрымаліся слабыя ўраджаі і зерневых, і бульбы. У выніку ў 1846-1848 гадах у губерні назіраліся адмоўныя паказчыкі дэмаграфічнага развіцця. Прычым у 1847 годзе ураджай быў сабраны добры, але відавочным стала пашырэнне бульбяной хваробы. Напрыклад, маршалак шляхты Беластоцкага павета пісаў у Гродна 15 жніўня:

> В настоящее время замечательнее всего, что картофеля в многих местах целыми пашнями портится, а именно: зелень преждевременно усыхает и чернеет, а под корением пополам сгнившие, а остальные здоровые, еще картофеля имеют черные пятна и тоже приходят к порче. По тщательным замечаниям сведущих людей, подобное состояние картофеля происходит от болезни, точно такой же самой, каковая, как известно из газет, в прошедших летах существовала в заграничных краях[13].

Неўраджайным выдаўся 1847 г. і ў Мінскай губерні. Прычым камісія народнага харчавання сцвярджала, што „как в минувшие два неурожайные годы владельцы имений и вообще все сословия поселян истощили собственные хлебные и денежные запасы, то неурожай в нынешнем году по Минской губернии чувствительнее прошлогодняго"[14].

У 1848 г. у Гродзенскай губерні атрымаўся ўвогуле найлепшы ўраджай за ўвесь перыяд з 1843 па 1857 год. Але ў той год яшчэ сказваліся наступствы катастрафічнага 1845 года, паколькі ўслед за голадам прыйшлі эпідэміі заразных хвароб, якія не знікалі аўтаматычна разам з паляпшэннем ураджайнасці. Адной з галоўных прычын росту смяротнасці стала халера. Паводле афіцыйных звестак, якія прыводзіць

[13] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей: НГАБ) у Гродне, ф. 12, воп. 1, спр. 614, арк. 99.
[14] Тамсама, арк. 175-175 адв.

у сваёй працы Павел Баброўскі, гэтая заразная хвароба забрала ў 1848 годзе ў Гродзенскай губерні жыцці 3937 чалавек, што склала болей 10% ад усіх памерлых[15].

Табліца 4. Пасевы і зборы зерневых і бульбы ў Гродзенскай губерні за 1843-1857 гады

Год	Пасеяна (у чвэрцях[16])			Сабрана (у чвэрцях)		
	Азімыя	Яравыя	Бульба	Азімыя	Яравыя	Бульба
1843	338 905	277 679	232 544	131 2525	983 374	1173094
1844	Няма звестак					
1845	361 833	297 942	240 941	706 025	623 612	1296889
1846	356 862	277829	240 171	1 046 929	670 223	886388
1847	397 855	312 209	242 039	1 629 158	952 325	702801
1848	445 462	347 461	261 405	1 916 393	1 167 988	1264494
1849	407 077	305 733	234 401	1 618 598	986 579	1096943
1850	426 849	330 891	250 171	1 312 191	836 650	1248423
1851	436 394	335 881	254 761	1 191 387	448 994	751011
1852	430 959	340 254	225 885	1 562 361	936 996	937849
1853	413 446	311 869	225 383	897 371	668 879	347250
1854	402 168	287 970	179 970	1 039 899	876 050	638982
К.н.п.	435 451	304 132	190 424	1 124 839	864 627	687704
1855	410 365	283 113	187 373	944 080	696 075	593174
К.н.п.	410 365	283 113	187375	944 080	696 075	598174
1856	412 076	287 786	194 633	136 5920	807 620	973806
1857	413 868	264 862	209 388	1 475 844	767 035	916985

Крыніца: П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России*, ч. 2, Приложения, с. 5, № 3.

Наступным неўраджайным годам на Гродзеншчыне выдаўся 1851 год, калі назіраўся найгоршы збор яравых культур у губерні за перыяд з 1843 па 1857 год. Таксама вельмі дрэнна ўрадзіла бульба. Кобрынскі маршалак шляхты пісаў 18 кастрычніка 1851 г. у камісію народнага харчавання: „В 1851 г. картофель почти везде совершенно пропал, а где удержался, не возвращал даже и посева, а то в большей части

[15] П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России*, ч. 1, Приложения, с. 80.

[16] Чвэрць (рус. четверть) — мера сыпучых матэрыялаў, роўная аб’ёму 209,9 л.

гнилой и испорченный, так что может быть негодный к употреблению в пищу и на посев”[17]. Падобныя ацэнкі падае і ваўкавыскі маршалак Юзаф Талочка: „В настоящем году поводом беспрерывных холодов и дождей картофель росла весьма мала, а посему размер оной совершенно ничтожный и обнаруживается гниль. На низменных местах сбор картофеля был совсем скудный, так что не возвратился посев”[18]. І гродзенскі маршалак Ляхніцкі сцвярджаў, што на бульбе з’явіліся „какие то болезненные пятна и замечается, что некоторые [...] подвергаются уже гниению”[19]. З гэтых ацэнак вынікае, што хвароба бульбы пашыралася на Гарадзеншчыне, хаця яе ўплыў на агульную сітуацыяю з харчаваннем не быў крытычным. А вось у Віленскай губерні, паводле афіцыйных даных, ураджай зерневых і бульбы ў 1851 годзе выглядаў добрым (табл. 5).

Табліца 5. Пасевы і зборы зерневых і бульбы ў гаспадарках прыватнаўласніцкіх сялян Віленскай губерні за 1850-1858 гады

Год	**Пасеяна (у чвэрцях)**			**Сабрана (у чвэрцях)**		
	Азімыя	**Яравыя**	**Бульба**	**Азімыя**	**Яравыя**	**Бульба**
1850	172 000	184 000	101 000	528 000	437 000	309000
1851	178 000	189 000	96 000	592 000	472 000	365000
1852	176 500	191 000	105 800	459 560	368 000	283000
1853	172 000	176 500	83 400	205 900	341 700	147800
1854	159 900	193 400	94 200	318 500	331 000	219300
1855	163 600	184 300	89 300	231 820	390 200	232950
1856	168 100	189 100	90 700	506 900	537 400	319700
1857	141 300	163 800	99 300	472 000	440 000	311900
1858	154 100	171 500	100 200	468 600	188 300	252470

Крыніца: А. Корева, *Материалы для географии и статистики*, с. 445.

Неўраджай 1851 года ў Гродзенскай губерні не прывёў да голаду і росту смяротнасці ў наступным 1852 годзе, паколькі хапіла запасаў зерня ў запасных хлебных магазінах, а ўраджай наступнага 1852 года аказаўся даволі добрым. Больш таго, памешчыкі рэзка павялічылі аб’ёмы продажу зерня за мяжу, чаму спрыялі высокія кошты на балтыйскіх рынках. Усе спадзяваліся, што наступныя гады будуць ураджайнымі,

17 НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 5, спр. 1009, арк. 12.
18 Тамсама, арк. 10.
19 Тамсама, арк. 2.

і спяшаліся адрабіць фінансавыя страты мінулых неўраджайных гадоў. Да гродзенскага губернатара Хрыстафора Ховена з паветаў даходзілі звесткі пра масавае раскраданне памешчыкамі запасаў з сялянскіх хлебных магазінаў для продажу.

А ў 1853 годзе быў сабраны вельмі дрэнны ўраджай зерневых і найгоршы бульбы ў Гродзенскай губерні за 15 год, што выклікала моцны голад і магутны выбух эпідэмічных захворванняў у наступным 1854 годзе, які, на няшчасце, таксама аказаўся вельмі неўраджайным. У Віленскай губерні ў 1853 годзе ураджай азімага жыта і бульбы аказаўся катастрафічна нізкі. Тое ж самае можна сказаць і адносна Мінскай губерні. У 1854 годзе ў Гродзенскай і Віленскай губернях ураджаі былі слабыя, але ўсё ж лепшыя, чым у папярэднім годзе. У Мінскай жа губерні яравыя і бульба ўвогуле ўрадзілі ў 1854 годзе нядрэнна (табл. 6).

Табліца 6. Пасевы і зборы зерневых і бульбы ў Мінскай губерні за 1852-1857 гады

Год	**Пасеяна (у чвэрцях)**			**Сабрана (у чвэрцях)**		
	Азімыя	**Яравыя**	**Бульба**	**Азімыя**	**Яравыя**	**Бульба**
1852	394 725	480 219	357 388	1 163 072	1 232 727	998577
1853	401 563	503 380	306 767	760 076	1 019 804	836125
1854	414 362	487 672	315 170	1 048 034	1 461 309	1079343
1855	414 358	478 998	334 286	742 592	1 220 420	1325558
1856	356 360	426 508	286 308	1 309 528	1 287 798	1422375
1857	415 013	487 724	320 205	1 527 118	1 568 366	1369292

Крыніца: И. Зеленский, *Материалы для географии и статистики*, ч. 1, с. 362.

Ураджай 1855 года ў Гродзенскай губерні амаль паўтарыў антырэкорд 1853 года, што рабіла сітуацыю на Гродзеншчыне зусім катастрафічнай. Губерню ахапіў самы моцны ў XIX стагоддзі голад, якому, як заўсёды ў такім выпадку, спадарожнічалі эпідэміі заразных захворванняў. У Віленскай губерні вельмі дрэнна ўрадзіла азімае жыта, слабыя былі ўраджаі яравых і бульбы. У Мінскай губерні дрэнна ўрадзілі азімыя і яравыя пасевы, але ўраджай бульбы быў адносна нядрэнны.

Кліматычныя катаклізмы

Такім чынам, моцныя неўраджаі зерневых і бульбы ўвесь час пераследавалі беларускіх земляробаў у 1840-1850-ыя гады, што стала прычынай голаду, выбуху эпідэмічных захворванняў і ў выніку — дэмаграфічнага спаду. А вось што ў сваю чаргу выступала прычынай

гэтых неўраджаяў? Адказ на гэтае пытанне, на нашу думку, адназначны — кліматычныя катаклізмы.

Увогуле сучаснікі адзначалі, што кліматычныя варункі ў 1830-ыя гады пачалі пагаршацца ў параўнанні з папярэднімі гадамі. У Гродзенскай губерні неўраджаі здараліся ў 1841 і 1842 гадах. Але сапраўдныя праблемы для земляробаў Беларусі распачаліся з лета 1844 года. Як занатавала гродзенская камісія народнага харчавання ў лістападзе таго года, вясной усё выглядала няблага, хаця з паловы красавіка і да паловы мая ўсталявалася халоднае надвор'е з моцным ветрам. У сярэдзіне мая надышло цёплае надвор'е з дажджамі, і ў земляробаў з'явілася надзея на добры ўраджай. Але, „начавшиеся с первых чисел июня и продолжавшиеся до поздней осени почти ежедневные проливные дожди совершенно воспрепятствовали урожаю в нынешнем году хлебов”[20]. Ад бясконцых дажджоў азімы хлеб „лег и подвергся порче [...] множество сена осталось нескошенным”[21].

Пра моцныя і халодныя дажджы на працягу ўсяго лета гаварылася і ў заключэнні віленскай камісіі народнага харчавання: „[...] существовавшие в течение целого лета, в особенности же до июля месяца, постоянные и проливные дожди [...] во время уборки хлеба непереставали проливные дожди с сильными и холодными ветрами”[22]. Аўтар статыстычнага даследавання Віленскай губерні Антон Карэва пісаў, што 1844 год асабліва запомніўся яе жыхарам бесперапыннымі дажджамі, „в продолжение которых реки, выступив из берегов, заносили поля и луга песком и разрушали строения, стоявшие по берегам”[23].

Найгоршым было тое, што дажджы фактычна знішчылі пасевы азімага жыта, а гэта прадракала вялікія цяжкасці ўжо на наступны 1845 год. Віленскі генерал-губернатар Фёдар Міркові у сувязі з гэтым 19 снежня 1844 года прапанаваў абмежаваць вытворчасць гарэлкі ў Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губернях, каб пазбегнуць магчымага голаду, але губернскія камісіі народнага харчавання выступілі супраць гэтай меры, паколькі памешчыцкім гаспадаркам вельмі „нужна бурда, а тем более на вино идет картофель”[24].

У дадатак да ўсяго зіма 1844/1845 года аказалася вельмі марознай, а вясной здарылася моцная засуха. Паліцэйскі чыноўнік Пружанскага павета Гродзенскай губерні Грудзінскі пісаў, што за 25 гадоў службы

[20] НГАБ у Гродне, ф. 12, воп. 3, спр. 74, арк. 2.
[21] Тамсама.
[22] Тамсама, арк. 46 адв.-47.
[23] А. Корева, *Материалы для географии и статистики*, с. 235.
[24] НГАБ у Гродне, ф. 12, воп. 3, спр. 74, арк. 20 адв.

не бачыў такога неўраджаю: „Урожай же нынешнего года не можно сравнивать в половине с прошлогодним [...] крестьяне не могут даже обсеять своих полей [...] ропот на неурожай и ужас голода почти везде от крестьян и евреев слышен"[25]. Палата дзяржаўных маёмасцей Гродзенскай губерні 29 чэрвеня 1845 года пісала губернатару, што „те только из хозяев могут надеяться на несколько лучшую жатву, у которых поля засеяны зерном от урожая 1843 года". Паводле чыноўнікаў палаты яравому хлебу вельмі зашкодзіла працяглая засуха, і толькі з 14 чэрвеня распачаліся дажджы, якія „оживили прозябение хлебов, а также огородных овощей и картофеля, одна надежда хозяев на яровой посев и картофель, которые, по видимому, оказываются не безнадежными"[26]. У выніку ў 1845 г. у Гродзенскай губерні сабралі самы нізкі ўраджай зерневых за перыяд з 1843 па 1857 год.

Якраз у 1845 годзе здарыўся мацнейшы неўраджай бульбы ў Ірландыі. Праўда, бульба ў Беларусі ў тым годзе ўрадзіла добра, што, напэўна, выратавала агульную сітуацыю. Маршалак шляхты Бельскага павета пісаў: „[...] лишь картофель от дождей в августе поправился и может охранить земледельцев от ужасных последствий голода"[27]. І сапраўды, у 1845 годзе быў сабраны найлепшы ўраджай бульбы ў Гродзенскай губерні за 1843-1857 гады. Але маршалкі шляхты звярталі ўвагу на той факт, што яна хутка пачала псавацца. А галоўным было тое, што бульба не адыгрывала такой ролі ў харчаванні беларускіх сялян, як у тых жа ірландцаў, і ў значнай частцы пераганялася ў гарэлку.

Драматычная сітуацыя склалася ў 1845 годзе таксама ў Мінскай губерні. На пасяджэнні камісіі народнага харчавання 4 чэрвеня 1845 года прагназаваўся неўраджай зерневых і магчымы голад „по случаю неурожая хлеба в Минской губернии в минувшем году, истощения настоящего продовольствия и посева всех запасов от прежних лет и ненадежных видов нового урожая по причине весьма ограниченного обсеменения, худо обработанных от дождливой погоды и залива водою полей, употребления к тому тощего зерна и недостатка рабочего скота, падежем коего в прошедшую зиму помещики и крестьяне доведены до затруднительного положения"[28].

У канцы 1840-х гадоў сітуацыя палепшылася, але ўжо ўраджай 1851 года зноў аказаўся вельмі няўдалым. І зноў жа галоўнай прычынай сталі бясконцыя дажджы і сырасць. Асабліва пацярпелі жыхары Гродзенскай

[25] Тамсама, спр. 83, арк. 105-105 адв.
[26] Тамсама, арк. 40 адв.
[27] Тамсама, арк. 129.
[28] Тамсама, арк. 6.

і Віцебскай губерняў. У заключэнні гродзенскай камісіі народнага харчавання ад 16 жніўня 1851 года адзначалася, што пасля сыходу з палёў снегу ўзыходы азімага жыта аказаліся даволі добрымі, „но по случаю существовавших с начала весны холодов и ночных приморозков приостановились в росте". З надыходам цёплага надвор'я пасевы жыта і травы пачалі хутка расці, але зноў надышоў холад з дажджамі, якія працягваліся да 21 мая. У канцы мая прыйшло цяпло, і пасевы аднавілі свой рост, „но, наступившие опять с первых чисел июня по 8 число июля холода при ежедневных почти проливных дождях, много препятствовали произрастению яровых хлебов и трав, а также цвету ржи и мешали уборке сена, которая по случаю залития лугов водою не могла производится"[29]. Бульба ў многіх месцах пачала гнісці ад макраты, яравыя пасевы ў нізкіх месцах прыйшлося перасяваць. З 16 ліпеня добрае надвор'е аднавілася і распачалася ўборка ўраджаю, які аказаўся даволі больш-менш удалым толькі на ўзвышаных месцах. У дадатак дрэнна ўрадзіла бульба. Гродзенская каміссія занатавала ў заключэнні ад 15 лістапада 1851 г.: „по причине мокроты и урожай картофеля чрезвычайно скуден, так что в некоторых имениях едва возвратился посев онаго, к тому же он по причине существующей от нескольких лет болезни во многих местах подвергся гнилости, чем жители лишаются весьма важного пособия в продовольствии"[30].

У заключэнні віцебскай камісіі ад 9 кастрычніка 1851 года гаварылася, што на пачатку вясны ўзыходы жыта былі някепскія, але „с первых чисел апреля, когда земля не успела еще освободиться от весенней влаги, настала холодная погода с проливными дождями, продолжавшимися постоянно более двух месяцев, и по временам утренними морозами, отчего произрастание остановилось [...] на низменных почвах хлеба пропали [...] собраны одни лишь сорные травы". Зямля настолькі набрыняла вільгаццю, што немагчыма было пасеяць яравыя культуры. „К довершению сего несчастия", як адзначыла камісія, у жніўні здарыліся яшчэ начныя маразы, „чрез что зерно совершенно истощилось и потеряло надлежащий вид и качество". Таксама сапасавалася бульба, а капуста была „истреблена червями". У выніку на сялянскіх палетках нават не вярнулася пасеянае зерне[31].

У заключэнні віленскай камісіі ад 15 жніўня 1851 года сцвярджалася, што земляробы не чакаюць добрага ўраджаю з прычыны бесперапынных дажджоў, якія ідуць ад пачатку вясны. Калі надвор'е

29 НГАБ у Гродне, ф. 12, воп. 1, спр. 956, арк. 135.
30 Тамсама, арк. 258 адв.
31 Тамсама, акр. 227.

не выправіцца, канстатавалася ў заключэнні, дык жыхароў губерні „непременно постигнет голод”[32]. У заключэнні ад 31 кастрычніка гэтая ж камісія пісала пра дрэнны ўраджай бульбы, якая падлягае гніенню[33]. На бесперапынныя дажджы, якія „совершенно испортили созревающие озимые и восходившие яровые посевы до того, что теперь и самая хорошая погода не может уже поправить урожаев”, наракаў і маршалак ковенскага павета суседняй Ковенскай губерні[34].

Дажджы нанеслі шкоду і ў Мінскай губерні. У Пінскім павеце ў верасні здарылася „необыкновенное наводнение, от чего были залиты сенокосы и посеянный яровой хлеб”[35]. Апроч таго, маршалак гэтага павета паведаміў, што „картофель [...] по случаю существуемой болезни, почти во многих местах совсем пропал, и к новому посеву принуждены будут жители стараться о новые семена”[36].

Ураджай 1852 года быў нядрэнным ва ўсіх беларускіх губернях, што давала надзею на выхад са шматгадовага крызісу. Але ў наступным 1853 годзе, як вышэй адзначалася, здарылася сапраўдная катастрофа. На пасяджэннях камісій народнага харчавання беларускіх губерняў гаварылася пра крайне неспрыяльныя ўмовы надвор’я. На пасяджэнні мінскай камісіі народнага харчавання ад 8 ліпеня 1853 года было занатавана: „Продолжительная в прошедшем 1852 г. сырая осень и непостоянство зимы, в течение коей несколько раз была большая оттепель, превращающаяся в совершенное бесснежье и сильные морозы, тоже поздние весенние холода и сырая погода, имели гибельное влияние на произрастание озимого хлеба и на посевы и всходы ярового, но с наступлением в мае теплой погоды с благотворными дождями, произрастание ярового хлеба, огородных овощей и трав несколько исправилось”[37].

На пасяджэнні віленскай камісіі ад 10 жніўня 1853 года таксама гаварылася пра маласнежную пераменлівую зіму і халодную вясну: „[...] после непродолжительной осени зима [была] не постоянная, с редкими снегами, которые скоро исчезали от бывших оттепелей, в конце же зимы морозы были сильны, до половины апреля месяца снег находился в довольно значительном количестве с частыми и почти постоянными приморозками, с того же времени хотя поля очистились от снегов, но существовавший зимний ветер с холодными сперва дождями и градом,

32 Тамсама, арк. 150.
33 Тамсама, арк. 252.
34 Тамсама, арк. 138.
35 Тамсама, арк. 270.
36 Тамсама, арк. 267.
37 НГАБ у Гродне, ф. 12, воп. 1, спр. 1032, арк. 12.

продолжавшимися до первых чисел мая, приостановили рост озимого хлеба [...] яровые же посевы совершены были поздно, по случаю дождей, всходы которых сперва были изрядны, но по причине последовавшей засухи продолжавшейся в мае и в начале июня месяца стали желтеть и рост был приостановлен"[38]. Але потым надвор'е на Віленшчыне палепшылася, і ў выніку камісія прадбачыла пасрэдны ўраджай азімага ў панскіх фальварках, „улучшенных хозяйством", але на ўласна сялянскіх палетках прагназаваны ураджай быў „так скуден, что можно считать в трех частях пропавшим, а потому нет надежды, чтобы собранным зерном можно было обеспечить продовольствие и обсеменить осенью поля"[39].

Найгоршай выглядала сітуацыя ў 1853 годзе ў Гродзенскай губерні. На пасяджэнні камісіі народнага харчавання 14 верасня сельскагаспадарчы год быў апісаны так:

> [...] по случаю непостоянной прошедшей зимы и частых в течение оных оттепелей, за тем с начала весны сильных холодов и залития водою низменных мест, а в последствии с половины мая месяца да первых чисел июня засухи, озимые и яровые хлеба, равно как и травы, приостановлены были в росте, а по низменным местам от наводнения совершенно пропали. Однако ж с наступлением в последствии более благоприятствующей произрастанию погоды на возвышенных местах хлеба и травы значительно исправились, и ожидалось посредственного оных урожая, ежели бы погода благоприятствовала уборке. Но с первой половины июня почти постоянно существовала ненастная погода с сильными ветрами, не благоприятствующими цвету ржи, а в многих местах с сильными бурями и градом [...] ненастная погода постоянно не благоприятствовала уборке хлебов и сена[40].

Пра сілу прыродных катаклізмаў сведчыць той факт, што ў маёнтку Рось Ваўкавыскага павета ўладальніка Несялоўскага градам было забіта 15 авечак. Найбольш трагічная сітуацыя складвалася ў Кобрынскім павеце. Тамтэйшы маршалак шляхты паведаміў, што „от проходящих почти ежедневно проливных дождей уборка хлебов и сена приостановилась, а собранный озимый хлеб мокры в соломе, подвергается гнилости, зерно онаго черное, малое и неспособное к обсеменению

38 Тамсама, арк. 124.
39 Тамсама.
40 Тамсама, арк. 145.

полей, которых по причине залития водой не только нельзя засевать, но даже пахать под озимый посев”[41].

Вельмі драматычная карціна земляробчага года паўстае ў справаздачы гродзенскай палаты дзяржаўных маёмасцей ад 15 кастрычніка 1853 г.:

> Настоящий год в отношении народного продовольствия должно отнести к одному из самых гибельных неурожайных лет сряду продолжавшихся с 1844 г., особенно приняв во внимание то, что с того времени хозяева все свои запасы истощили до последняго, между тем нынешняя жатва по случаю постигшаго с половины лета беспрерывнаго ненастья далека не оправдала надежд земледельца: озимый хлеб оказался скудным и маловесным, яровой во множестве погиб на корню, картофель поражен болезнью и весь портится, травы от залития водою так же большей частью остались нескошенными, самыя огородные овощи представляют недостаток; одним словом во всех частях земледельческое хозяйство пришло до крайности[42].

Мінская камісія народнага харчавання на пасяджэнні 31 кастрычніка 1853 года прызнала ўраджай зерневых, бульбы і гародніны ў губерні „скудным”[43]. Камісія адзначыла, што лугі былі залітыя вадой, а „картофель, важное подспорье в продовольствии, тоже от неблагоприятной погоды родился весьма плохо и злокачественный, так что большей частью подвергся уже гнилости”[44]. Члены камісіі палічылі, што сабраныя плёны „не вполне достаточны для обеспечения в продовольствии жителей до новой жатвы”[45]. Пра дрэнны ўраджай азімага гаварылася ў справаздачы віцебскай камісіі народнага харачавання, затое там „огородные овощи родились хорошо”. З улікам запасаў у хлебных магазінах камісія палічыла, што „недостатка в продовольствии не имеется”[46].

У наступным 1854 годзе сітуацыя з надвор’ем у Гродзенскай губерні амаль паўтарылася і, у дадатак, была абцяжарана наступствамі папярэдняга года. Маршалак шляхты Пружанскага павета Швыкоўскі пісаў: „По причине бывшаго от проливных дождей прошлого 1853 года наводнения все болотные и грунтовые луга, быв залиты водою,

41 Тамсама.
42 НГАБ у Гродне, ф. 12, воп. 1, спр. 1059, арк. 170 адв.
43 Тамсама, арк. 187.
44 Тамсама, арк. 187 адв.
45 Тамсама, арк. 189.
46 Тамсама, акр. 183-арк 184 адв.

остались нескошенными, посевы же хлебов произведены были едва в половине, и по большей части хозяева обсеменяли пашни, пресыщенные водою, при чем употреблены были семена с прошлогодняго, совершенного скуднаго урожая худого качества”[47]. Летам 1854 года ізноў пачаліся бясконцыя халодныя дажджы. Ураджай аказаўся трохі лепшым, чым мінулагодні, але сяляне не мелі ўжо сіл, каб належным чынам яго сабраць, паколькі, паводле звестак павятовых маршалкаў, пакутавалі ад недаядання і эпідэмічных захворванняў — халеры, тыфу, ліхаманкі і інш.

Той жа маршалак Швыкоўскі пісаў у палове жніўня: „По деревням между крестьянами существуют разные болезни, как то: горячки, лихорадки, понос и тому подобные при всех со стороны владельцев стараниях и издержках лечение не приносит вожделенных результатов, ибо болезни очень продолжительны, и смертность от оных изнурительная и необыкновенна — обстоятельства эти весьма замедляют уборку хлебов и сена”[48].

Іншыя павятовыя маршалкі таксама заявілі пра дрэнныя ўраджаі ў сваіх паветах, прычынай чаму ў першую чаргу называлі халодныя дажджы. Беластоцкі маршалак, напрыклад, так апісаў прычыны неўраджаю: «По причине бывшей мокроты в течение прошлого 1853 г. невозможно было хорошо приготовить земли к посеву, отчего озимый хлеб поздно засеян, а во многих низменных местах решительно не сеян; на весну сего года продолжительные холода по вскрытию льдов не дозволили успешному произрастанию [...]. От сильных дождей случившихся в исходе июня и в начале июля месяца все болотные луга были залиты водою [...] и потому болотное сено совершенно пропало”[49]. З паведамленняў павятовых маршалкаў вынікала, што насельніцтву губерні ізноў пагражае вострый недахоп харчавання, а ў выніку — голад.

Лепш сітуацыя з надвор’ем і ўраджаем выглядала ў 1854 годзе ў Мінскай губерні. У заключнай за 1854 год пастанове камісіі народнага харчавання адзначалася, што ў цэлым ураджай у гэтым годзе лепшы, чым у мінулым[50]. Гэта, „хотя и не вполне обеспечивает продовольствие жителей губернии до нового урожая”, але, як палічылі члены камісіі, дзякуючы скарачэнню прадукцыі гарэлкі, агародніне, рыбным ловам, лясным заробкам, сплавам па рэках і г.д., жыхары Міншчыны змогуць пратрымацца „без особых пособий Правительства”[51]. Такім чынам,

[47] НГАБ у Гродне, ф. 12, воп. 1, спр. 1097, арк. 269.
[48] Тамсама, арк. 269 адв.
[49] Тамсама, арк. 272 адв.
[50] Тамсама, арк. 268.

у цэлым сітуацыя ў Мінскай губерні не выглядала так драматычна, як у Гродзенскай, і тамтэйшая камісія народнага харчавання не бачыла прычын для ўзнікнення голаду. Праблемы з надвор'ем у Мінскай губерні распачаліся ў канцы вясны: „[...] первых чисел мая проливные дожди с тучами и нередко градом, а более всего холод, продолжавшийся немалое время, сделали весьма вредное влияние на произростание хлебов и трав, сверх того сырость земли препятствовала засеву в полном количестве яровых посевов и огородов, наконец за сим последовали постоянные жары, и в самом отцвете озимого хлеба сильные ветры и парные ночи до того его испортили, что оный был стеблем весьма благовидный, зерном сделался мелкий легковесный, и даже во многих местах оказалась одна солома без зерна. Яровой же хлеб, поздно отсеянный почти пропал, картофель мало родился и [...] начал подвергаться гнилости — только огородные произрастения и травы родили довольно изобильно”[52]. Такім чынам, можна заключыць, што ўмовы надвор'я за 1854 год у Мінскай губерні былі больш лагодныя, чым у Гродзенскай, і не нанеслі так вялікіх страт сельскай гаспадарцы.

У заключэнні камісіі народнага харчавання Віцебскай губерні за 1854 год таксама гаварылася пра недастатковы ўраджай з прычыны празмерных дажджоў і засухі: „Начавшиеся с начала весны умеренные и теплые дожди столь благоприятствующие вообще всему произрастанию и подававшие большую надежду на хороший урожай, впоследствии излишеством и продолжительностью своею много повредили благополучному отцветанию озимого и посевам ярового хлеба, наступившие затем внезапные жары постоянною и продолжительною засухою воспрепятствовали постоянному и полному развитию зерен, преждевременно привели оные к созрению, отчего урожай и умолот вообще оказались неудовлетворительными и не соответствующими тем надеждам, какие подавала весна”[53]. Такім чынам, на Віцебшчыне да працяглых веснавых дажджоў дадалася яшчэ працяглая летняя засуха.

У заключэнні віленскай камісіі ад 30 кастрычніка 1854 года гаварылася: „С начала весны всходы подавали надежду на изобильный урожай, но впоследствии наступили холода и проходили с градом и бурями проливные дожди, а после при самом расцвете хлеба начались сильные жары, воспрепятствовавшие развитию зерна, и потому озимые посевы оказались неудовлетворительными от жары, яровые

[51] Тамсама, арк. 268 адв.
[52] Тамсама, арк. 263.
[53] Тамсама, арк. 257.

созрели преждевременно”[54]. Тым не менш камісія прызнала ўраджай 1854 года „посредственным”. Хаця недахоп зерня складаў 570 228 чвэрцяў, паводле меркавання камісіі, „губерния в текущем году может быть обеспечена продовольствием собственными средствами”[55].

Такім чынам, на ўсёй тэрыторыі Беларусі ў 1854 годзе адзначаліся неспрыяльныя прыродныя ўмовы, найперш холодная вясна і дажджы, якія прывялі да неўраджаю. Але найгоршай выглядала сітуацыя ў Гродзенскай губерні. А наступны 1855 год выдаўся для земляробаў Гродзеншчыны яшчэ горшым. У даследаванні Паўла Баброўскага было змешчана даволі падрабязнае апісанне кліматычных варункаў у Гродзенскай губерні за той год:

> Зима продолжительная, сильные морозы; выпало непомерное количество снега; снег, выпавший еще в начале ноября 1854 г. на замерзшую землю, оставался до апреля. От этого озимые хлеба выпрели.
>
> Весна. Холодная, пасмурная, сырая и действовала поэтому во вред озимого хлеба. Ясные теплые дни со второй половины мая помогли развитию яровых растений; но многие низменные поля были до того напитаны водою, что остались незасеянными.
>
> Лето. Первая половина теплая с частыми проливным дождем и градом. Хотя лето благоприятствовало развитию яровых хлебов и огородных овощей, но черви, появившиеся во множестве, истребили особенно горох, лен, капусту и фрукты. Вторая половина прохладная, пасмурная и сырая. Плохие урожаи: ярового получено едва 1/3 часть обыкновенных сборов. Картофель получен гнилой и испорченный. Огородные овощи, испорченные червями, оказались в малом количестве. Чувствовался большой недостаток хлеба, ибо запасы прежних годов, тоже неурожайных, повывелись. Неслыханная дороговизна.
>
> Осень сначала теплая, умеренно влажная, ясная. Озимые всходы благоприятные. В конце ноября легкие изморози, а в начале ноября установилась зима, так что во второй половине ноября реки замерзли и установился санный путь”[56].

Такім чынам — ізноў працяглыя дажды і холад вясной і летам. Апісанне Баброўскага адпавядае звесткам камісіі народнага харчавання, якімі ён, безумоўна, карыстаўся. У пастанове гэтай камісіі ад 15

[54] Тамсама, арк. 241.
[55] Тамсама, арк. 241 адв.
[56] П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России*, ч. 1, Приложения, с. 65.

лістапада 1855 года сельскагаспадарчы год быў ахарактарызаваны такім чынам: „[...] по всем уездам Гродненской губернии хотя осенью 1854 г. озимые посевы подавали некоторую надежду, если не на хороший, то по крайней мере посредственный урожай, но после продолжительной зимы, при чрезвычайно глубоких снегах, покрывавших немерзлую и влажную землю, слишком мокрой с продолжительными холодами весны и неблагоприятствующей погоды летом, при существовании, кроме того, в Гродненской губернии эпидемической болезни холеры, лишившей многие места рабочих сил, посевы озимого и ярового хлебов, а также картофеля [...] принесли самый незначительный урожай”[57]. Пружанскі маршалак Швыкоўскі пісаў у камісію народнага харчавання 13 лістапада, што, хаця восень 1854 года была цёплай і яснай, і азімае жыта ўзышло даволі добра, але „зима была слишком холодная, продолжительная и снежная, отчего за открытием весны всходы озимого хлеба в некоторых местах исчезли, в прочих же под влиянием благоприятствующего воздуха озимые посевы и луга начали произрастать благополучно, но за сим настали то дожди, то холодный и сильный, наиболее северный ветер, то опять знойный жар, и подобная температура попеременно продолжалась всю весну и лето, по случаю чего от наводнений ранние весенние посевы вымокли, прочие же произведены в пашне худо и слишком поздно обработанной и пресыщенной водою”[58]. І ўсё ж, як сцвярджаў Швыкоўскі, жыта па большай частцы ўзышло і была надзея на ўраджай, „но когда пришло время выполнения самих зерен настала жаркая погода, при коей колосья с зернами начали преждевременно посыхать, лишаясь питательных качеств и как среди того не переставали проходить проливные дожди, по этому [...] солома у ржи протухла и на корма, ниже для крыши сделалась негодною [...] яровые хлеба поросли низко, редко, неколосисто и совершенно ничтожно”. У дадатак да ўсяго ў павеце з’явілася саранча. Маршалак Швыкоўскі пісаў 2 чэрвеня ў Гродна пра яе з’яўленне на азімым жыце ў маёнтках Хойнікі і Паўлавічы. Тэрмінова былі сабраны каля 2 тысяч сялян з суседніх маёнткаў, якія здолелі хутка сабраць і знішчыць небяспечных насякомых[59].

Беластоцкі маршалак Саковіч таксама падаў сумны вобраз вынікаў працы ратаяў у сваім павеце:

57 НГАБ у Гродне, ф. 12, воп. 1, спр. 1131, арк. 7.
58 Тамсама, арк. 1.
59 Тамсама, арк. 33 адв.

В первых числах ноября [1854 г. — С. Т.] упал на землю незамерзшую большой снег, который, постоянно падая целую зиму, пролежал до весны, от чего три части посевов озимаго хлеба пропало посредством испарения под снегом. С наступлением весны первоначально холод, а в последствии проливные дожди, продолжавшиеся до самой жатвы, имели пагубное влияние на произрастание всех плодов. Следствием сего озимый и яровой хлеб, равно картофель и огородные овощи по низменным местам совершенно не родились, а на более возвышенных местах уборка всех произрастений показалась весьма скудною от сильных дождей, проходивших в течение целой весны и части лета, все болотные луга были залиты водою[60].

Саковіч таксама адзначыў, што „с наступлением жатвы уборка озимаго и ярового хлеба и сена весьма была затруднительна и несвоевременна по причине свирепствовавшей холеры и тифозной горячки почти по всем деревням уезда"[61]. Усе маршалкі шляхты Гродзенскай губерні цвердзілі, што сабранага ўраджаю не хопіць на харчаванне і прадракалі вялікі голад, калі не прыняць надзвычайных дзеянняў.

Для сялян суседніх беларускіх губерняў 1855 год выдаўся таксама крайне няўдалым. На пасяджэнні мінскай камісіі народнага харчавання 6 кастрычніка 1855 года была дадзена такая ацэнка: „[...] всходы озимаго хлеба были почти вообще изрядны от благоприятствующей тому погоды, продолжавшейся до ноября месяца. За сим снег покрыл землю немерзлую и влажную от проливных чрез некоторое время дождей. Это и продолжительная до шести месяцев зима при глубоких снегах были причиною, что озимые посевы подверглись разным чувствительным повреждениям, как то: во многих местах, особенно на удобренной и хорошей почве, озимый хлеб испарился, а по низменным местностям, около рек и болот, особенно по Пинскому, Мозырскому и Речицкому уездам вымок от весенних разливов и застоев воды, так что с наступлением весны сего 1855 года немалая часть полей озимаго хлеба обсемена была яровым посевами [...] с мая месяца во время отцвета хлебов наступившие сильные ветры, потом жары и парные ночи повредили хлеб до того, что оный преждевременно созрел, зерно сделалось тощим, неполновесным и многие колосья остались без зерна [...]. Наконец от существующей с июня месяца по настоящее время в Минской губернии эпидемической на людей болезни холеры и свирепствующей во многих

60 Тамсама, арк. 2.
61 Тамсама.

местах с особым ожесточением, также от кровавого поноса и других разного рода болезней, жители, лишась рабочих сил, не могли своевременно собрать с полей созрелого хлеба, высыпавшегося от простоя"[62].

На пасяджэнні віленскай камісіі народнага харчавання ад 16 кастрычніка 1855 года таксама адзначалася, што палеткі вельмі позна „вскрылись от снегов", і да пачатку мая панавала надзвычай халоднае надвор'е, а ўжо пад час красавання жыта распачаліся „частые проливные дожди"[63]. У выніку гэтага азімыя пасевы „удовлетворительные в осень 1854 г., были повреждены от выпавших в ноябре в большом количестве снегов на незамерзлую землю, а после вскрытия полей от снегов едва в половине марта сего года и продолжавшихся холодов до первых чисел мая — оказались почти совершенно пропавшими"[64].

У заключэнні віцебскай камісіі ад 21 кастрычніка 1855 года таксама чытаем пра надзвычай глыбокія снягі мінулай зімой, а потым „проливные весенние дожди с холодами до последних чисел мая [...] впоследствии сухая с сильными жарами погода до половины августа"[65]. Ад гэтага зерневыя выспелі на Віцебшчыне заўчасна, а „картофель по примеру прежних лет подвергся болезни"[66].

У выніку ўраджай 1855 года на беларускіх землях выдаўся вельмі кепскім і амаль паўтарыў антырэкорд 1853 года. Ізноў прычынай былі кліматычныя ўмовы — надзвычай працяглая і снежная зіма, халодная сырая вясна, летнія дажджы, якія чаргаваліся з засухай. На дрэннае надвор'е накладалася знясіленне людзей і працоўнай жывёлы, а таксама дрэнная якасць пасяўнога зерня з папярэдніх неўраджаяў. У гадавой справаздачы гродзенскай губернскай камісіі народнага харчавання чытаем: „[...] хотя осенью 1854 г. озимые посевы подавали некоторую надежду, если не на хороший, то по крайней мере посредственный урожай, но после продолжительной зимы, при чрезвычайно глубоких снегах, покрывавших немерзлую и влажную землю, слишком мокрой с продолжительными холодами весны и неблагоприятствующей погоды летом, при существовании, кроме того, в Гродненской губернии эпидемической болезни холеры, лишившей многие места рабочих сил, посевы озимого и ярового хлебов, а также картофеля [...] принесли самый незначительный урожай"[67].

62 НГАБ у Гродне, ф. 12, воп. 1, спр. 1125, арк. 250.
63 Тамсама, арк. 238-238 адв.
64 Тамсама, арк. 239.
65 Тамсама, арк. 276.
66 Тамсама.
67 НГАБ у Гродне, ф. 12, воп. 1, спр. 1131, арк. 7.

На шчасце ў 1856 годзе надвор'е аказалася лепшым, чым у папярэднія гады. Пружанскі маршалак у Гродзенскай губерні Швыкоўскі падаў найбольш дэталёвае апісанне кліматычных умоў за гэты год: „Осень 1855 года была теплая и ясная, и потому в течение ея озимый хлеб был посеян благополучно и взошел довольно хорошо, зима же была слишком холодная, продолжительная и снежная, отчего за открытием весны всходы озимаго хлеба в некоторых местах исчезли [...] потом улучшилось [...] за сим настали то дожди, то колючий северный ветер, а иногда знойная жара, и подобная температура попеременно продолжалась всю весну и в начале лета. Впоследствии погода более благоприятствовала и хлеб произрастал более надежно"[68]. Палата ж дзяржаўных маёмасцей Гродзенскай губерні ў гадавой справаздачы ад 27 кастрычніка 1856 года так ахарактарызавала сітуацыю дзяржаўных сялян: „Ранние оттепели еще в феврале месяце согнали снег и обнажили землю, обещая близкое наступление весны, но в марте месяце продолжавшиеся сильные морозы нанесли большой вред прозябению, так что множество фруктовых деревьев померзло, а при вскрытии весны засеянные поля далеко не представляли собой тех надежд, какие подавали осенью, к тому же дождливая и холодная весна была причиною, что и яровые посевы были неудачны, особенно произведенные на низменных полях. Урожай картофеля один обеспечил несколько поселянина"[69].

Мінская камісія народнага харчавання на пасяджэнні 24 кастрычніка 1856 года адзначыла, што азімыя пасевы былі вельмі добрымі „от благоприятствующей погоды", але моцныя ветры на пачатку вясны і „чувствительный холод до мая месяца, потом в мае месяце засуха много сделали вредного влияния". Пазней грэчка і агуркі былі знішчаны ў жніўні „сильными морозами", а бульба сапсавалася[70]. Але ў цэлым сітуацыя з'яўлялася нашмат лепшай, чым годам раней, і пагроза голаду адступіла.

У заключэнні віленскай камісіі ад 27 кастрычніка 1856 года сцвярджалася, што азімыя пасевы, якія ўвосень 1855 года выглядалі задавальняюча, „от сильных морозов, особенно на возвышенных местах, были повреждены". Потым пасевы значна пацярпелі ў другой палове красавіка і ў маі „от непостоянной температуры, частых дождей и холода", але „впоследствии вновь исправились". Хаця ўборка зерневых з прычыны частых дажджоў праходзіла складана, але ўраджай атрымаўся

[68] НГАБ у Гродне, ф. 12, воп. 1, спр. 1152, арк. 177.
[69] Тамсама, арк. 145 адв.
[70] Тамсама, арк. 170.

задавальняючым. Ураджай бульбы мог быць значна лепшым, „если бы не подвергался гниению”. У выніку камісія прызнала ўраджай „настоящего, как озимого, так и ярового хлеба [...] удовлетворительным местным потребностям”[71].

Такім чынам, надвор’е ў 1856 годзе шмат у чым нагадвала папярэдні год. Але лета было больш спрыяльным для земляробаў, не такім дажджлівым, як папярэднія, што і выратавала ўраджай. Наступны 1857 год таксама не быў ідэальны для сельскай гаспадаркі, але ўсё ж больш спрыяльны, чым папярэднія. І ў канцы 1850-ых сітуацыя паступова працягвала выпраўляцца.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што галоўнай прычынай бед беларускіх земляробаў у тыя гады былі празмерныя ападкі, якім часта таварышаваў незвычайны холад. Таму сяляне празвалі гэтыя неўраджайныя гады „мокрымі”. Такое надвор’е станавілася прычынай неўраджаяў і голаду, і ў дадатак яшчэ было вельмі неспрыяльным для здароўя аслабленых хранічным недаяданнем людзей.

Голад і хваробы

Дрэннае дажджлівае надвор’е і неўраджай у 1844-1845 гадах хутка аказвалі адмоўны ўплыў на стан здароўя насельніцтва. Найбольш поўныя звесткі на гэтую тэму прыводзіць у сваім даследаванні Гродзенскай губерні Павел Баброўскі. Паводле даных гродзенскай урачэбнай управы, летам 1845 года сярод сялянскіх дзяцей губерні лютавала дызентэрыя, прычынай якой сталі, як сцвярджалі медыкі, „скудная пища, хлеб из недозрелой ржи, незрелые ягоды и особенно грибы”[72]. Да ўрачоў з дызентэрыяй афіцыйна звярнуліся 5922 асобы. Натуральна, што гэта была толькі вяршыня айсберга.

У 1846 годзе зноў выдалася надзвычай сырое надворье. Як гаварылася ў справаздачы той жа гродзенскай урачэбнай управы, „особенное расположение атмосферы весною” садзейнічала пашырэнню тыфу, адзёру і дызентэрыі сярод насельніцтва. Тыф лютаваў са студзеня па красавік, а летам распаўсюдзілася дызентэрыя, „унесшая в могилу множество жертв”[73].

У 1846 годзе ў Гродзенскай губерні дрэнна ўрадзілі як збожжавыя, так і бульба. Голад і хваробы, як звычайна ў такім выпадку, пашырыліся

71 Тамсама, арк. 167-167 адв.
72 П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России*, ч. 1, Приложения, с. 79.
73 Тамсама.

вясной наступнага 1847 года. Вясной і ўвосень распаўсюдзілася ліхаманка, ад якой у губерні памерлі 147, а захварэлі 14 893 чалавек. Забіралі жыцці людзей таксама тыф, адзёр і дызентэрыя[74].

На шчасце, у 1847 годзе ўраджай зерневых, асабліва жыта, атрымаўся добры, хаця бульба зноў неўрадзіла. Але аб'явілася новая бяда. Летам 1848 года з поўдня Расійскай імперыі прыйшла халера. Аслабленае голадам насельніцтва ўяўляла сабой лёгкую ахвяру для гэтай страшнай хваробы. 17 ліпеня халера была зафіксавана ў мястэчку Моталь Кобрынскага павета, а 17 жніўня яна ўжо аб'явілася ў мястэчку Азёры пад Гроднам. Халера лютавала спачатку ў гарадах і мястэчках, і ў меншай ступені ў вёсках. Яе ахвярамі ставала пераважна яўрэйская бедната. Для барацьбы з халерай ва ўсіх гарадах і многіх мястэчках былі створаны часовыя лазарэты, прычым асобныя для хрысціян і іудзеяў. Зрэшты, гэтыя лазарэты прызначаліся для тых, хто не меў адпаведных умоў для лячэння дома — гэта значыцца для бяднейшага насельніцтва. У некаторых гарадах утвараліся часовыя камітэты, якія складаліся з мясцовых лекараў, фельчараў і цырульнікаў. З ліку самых паважаных мяшчан выбіраліся дэпутаты, абавязкам якіх было сачыць за чысцінёй і гігіенай у хатах. Галоўным сродкам прафілактыкі прызнавалася адмова ад нястраўнай і сырой ежы, а таксама „содержание желудка в тепле и устранение простуды".

Увогуле лекары актыўна эксперыментавалі з метадамі лячэння. Праславіўся нейкі лекар з вёскі Дубна Гродзенскага павета, які націраў хворых сумессю з воцату, піва і гарэлкі. Паводле звестак урачэбнай управы, да лекараў звярнуліся ў 1848 годзе 15 737 хворых на халеру, з ліку якіх памерлі 3037, ці 23%. У справаздачы пра барацьбу з халерай гаварылася, што халера „по большей части скорее развивалась и преимущественно была жестока там, где города и деревни лежали в местах низких и топких, при болотах и нечистых прудах, тем более, если поселяне жили тесно и неопрятно"[75]. Прычым са з'яўленнем халеры „все прочие болезни утихли". Першыя хворыя на халеру паміралі на працягу некалькіх гадзін, але з часам хвароба набывала больш працяглы характар працякання. Лекары заўважылі, што ахвярамі эпідэміі ставалі пераважна асобы сярэдняга ўзросту, і ў многіх выпадках яна развівалася „просто от продолжительного влияния холодного и сырого воздуха"[76]. Але галоўным хваробатворчым чыннікам былі прызнаны

[74] Тамсама.
[75] НГАБ у Гродне, ф. 9, воп. 1, спр. 6, арк. 218.
[76] Тамсама.

растройствы сістэмы стрававання. Акрамя халеры ў 1848 годзе ў Гродзенскай губерні яшчэ лютаваў тыф, які „особенно поражал людей нежного телосложения”, а таксама ліхаманка і дызентэрыя.

Ураджай 1848 года аказаўся ў Гродзенскай губерні надзвычай удалым. Але ліхаманка, дызентэрыя і тыф працягваліся ў тым годзе і на працягу ўсяго наступнага 1849 г., хаця і не прынеслі „значительной смертности”. Халера зноў выявілася ў студзені 1849 года, а потым яшчэ ў кастрычніку, але цяпер ахвяр было значна менш, чым годам раней. Усяго за 1849 год захварэлі на халеру ў Гродзенскай губерні 688 чалавек, а з іх ліку памерлі 209[77]. У 1850 годзе сітуацыя з хваробамі і смяротнасцю фактычна вярнулася да нормы. У выніку неўраджаяў і голаду, выкліканых надзвычай вільготным і халодным надвор’ем, на працягу 1846-1848 гадоў колькасць памерлых на Гродзеншчыне перавышала колькасць народжаных. У 1848 г. у губерні памерлі 38 255 чалавек (4,2% ад усяго насельніцтва), што амаль удвая перавышала звычайныя лічбы. Але ўжо ў 1849 годзе смяротнасць рэзка знізілася. Халера з’явілася таксама і ў Віленскай губерні. У 1849 годзе тут, паводле афіцыйных даных, захварэлі 211 чалавек, з іх ліку памерлі 74[78].

Неспрыяльнае надвор’е і голад, як можна меркаваць паводле статыстычных даных, выклікалі дэмаграфічны спад у Віленскай і Гродзенскай губернях (па Мінскай не маем даных). Але ўсё ж другая палова 1840-х гадоў не стала такой трагічнай для мясцовага насельніцтва, як у Ірландыі, ці ў адносна блізкай Галіцыі? Хвароба бульбы, якая знішчыла плёны ў тых краінах, да Беларусі напэўна дайшла трохі пазней. А галоўнае, што сама бульба яшчэ не стала асноўным прадуктам харчавання насельніцтва. У значнай частцы яе пераганялі на панскіх броварах у гарэлку. Спрацавала і сістэма абароны ад голаду, якая функцыянавала ў Расійскай імперыі. Першай лініяй гэтай абароны былі запасныя хлебныя магазіны, якія звычайна ўтвараліся ў маёнтках памешчыкаў, і куды сяляне кожны год „ссыпалі” пэўныя аб’ёмы збожжа. Скарыстаць з гэтых магазінаў можна было толькі ў выніку моцнага неўраджаю і толькі з дазволу міністэрства ўнутраных спраў. За гэтым павінны былі сачыць маршалкі шляхты і абраныя памешчыкамі адмысловыя дэпутаты.

Другой лініяй абароны былі запасныя грашовыя капіталы. Жыхары губерні плацілі асобны грашовы збор на выпадак голаду. Гэтыя грошы

[77] П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России*, ч. 1, Приложения, с. 81.

[78] А. Корева, *Материалы для географии и статистики*, с. 694.

часткай захоўваліся ў мясцовых казначэйствах, а часткай — у Пецярбургу ў Ахоўнай (*Сохранной*) казне. На гэтыя грошы ў крайнім выпадку і зноў жа толькі з дазволу міністра ўнутраных спраў прадугледжвалася закупка збожжа для галадаючых сялян. У цяжкія 1845-1848 гады ў цэлым хапіла збожжа з запасных магазінаў, хаця грашовая дапамога таксама аказвалася. Але мясцовыя памешчыкі панеслі вялізныя фінансавыя страты і пагразлі ў пазыках. Усе спадзяваліся на ўраджайныя гады і прагнулі хутчэй вярнуць страчанае. Хутка раслі аб'ёмы продажу збожжа за мяжу, а таксама прадукцыя гарэлкі. Але аказалася, што неўраджай і голад 1845-1847 гадоў быў на Гродзеншчыне толькі ўступам для куды больш цяжкіх выпрабаванняў, якія чакалі яе жыхароў у 1850-ыя гады.

Пачатак 1850-х гадоў выглядаў на Беларусі ў эпідэміялагічных адносінах даволі спакойным. У 1851 годзе ў Гродзенскай губерні перыядычна з'яўляліся тыф, адзёр і дызентэрыя, але ў цэлым „болезней было меньше, и смертность была незначительная"[79]. У выніку неўраджаю 1851 года і сырога надвор'я ў 1852 годзе з'явіліся „многие болезни, зависящие от состояния атмосферы, в особенности сильно действовали эпидемии: грипп, тиф, лихорадка, понос, корь, вариолонд[80] и холера"[81]. У Гродзенскім павеце вясной 1852 года распачалася эпідэмія адзёру. Халера з'явілася ў канцы ліпеня ў Берасцейскім і Бельскім паветах, адкуль пачала пашырацца па ўсёй губерні. 1 лістапада яна аб'явілася ў губернскім Гродне. Усяго за год у губерні захварэлі 3821 чалавек, з іх памерлі 1332 (35%)[82]. Як адзначыў Павел Баброўскі, „холера поражала преимущественно низший класс"[83]. У Гродзенскім і Пружанскім паветах увесь 1852 год лютаваў тыф.

Ва ўмовах незвычайна сырога надвор'я ў 1853 годзе эпідэмія халеры ўзмацнілася. За год да лекараў з гэтай хваробай у Гродзенскай губерні звярнуліся 7256 чалавек, з ліку якіх памерлі 2608 (36%)[84]. Паводле даных мінскага губернатара ад 31 снежня 1853 года ў Мінскай губерні за 1853 год на халеру захварэлі 5881 чалавек, з ліку якіх памерлі 2044

79 П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России*, ч. 1, Приложения, с. 81.

80 Падманная воспа.

81 П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России*, ч. 1, Приложения, с. 81.

82 Тамсама.

83 Тамсама.

84 Тамсама.

(34,8%)[85]. У Віленскай губерні ў 1853 годзе пашырыліся халера і тыф. На гэтыя хваробы захварэлі 3353 чалавек, з якіх 897 (27,3%) памерлі[86].

У 1854 годзе на тэрыторыі Беларусі і Літвы надвор’е заставалася вельмі неспрыяльныям. Асабліва зашкодзіла землябробам халодная вясна. Найгоршай выглядала сітуацыя ў Гродзенскай губерні. У выніку ў 1854 годзе маштабы эпідэмій і смяротнасць дасягнулі ў гэтай губерні сапраўды катастрафічных памераў. Статыстычныя даныя ўрачэбнай управы за гэты год, на жаль, не захаваліся, таму дэталі нам невядомыя. Але колькасць памерлых дасягнула амаль 50 тысяч чалавек. Можна меркаваць, што ахвярамі эпідэмій стала больш за 20 тысяч чалавек. Несумненна, што былі шматлікія выпадкі і непасрэднай смерці ад голаду, але такія выпадкі хаваліся ўладамі і памешчыкамі.

У наступным 1855 годзе на халеру ў Гродзенскай губерні захварэлі, паводле афіцыйных звестак, 14 857 чалавек, з іх памерлі 5357, ці 11% ад усіх памерлых за гэты год у губерні. Усяго ж за 1848-1857 гады ў гэтай губерні памерлі ад халеры 12 031 чалавек, ці 3,6% ад усіх памерлых. Але гэта была толькі вяршыня айсберга, паколькі да лекараў звярталіся практычна толькі шляхта і гараджане, а колькасці хворых сярод сялян фактычна ніхто не лічыў. Павел Баброўскі так апісвае працэс пашырэння халеры і іншых заразных захворванняў сярод насельніцтва Гродзеншчыны ў тыя галодныя гады: „[...] у народа вышли все запасы, он употребляет несозревшие плоды, ест зелень без соли и круп; по недостатку хлеба является водянка, народ становится слабым и истощенным [...]. Холера 1848, 1852-1855 гг. не обращала внимания ни на возраст, ни на пол и положение в свете. Лихорадки заменяются горячками, развивается тиф со своими синими пятнами, предвестниками смерти [...]. Засуха сушит хлеб и кормовые травы; дожди препятствуют сбору хлеба; обнаруживается неурожай — предвестник (1845 и 1855 гг.) дороговизны, лишений, разных болезней и страданий и новых могил [...]”[87].

Ад пачатку 1855 года халера пачала спарадычна аб’яўляцца ў розных месцах губерні, а ў чэрвені набыла характар эпідэміі ў Гродзенскім, Бельскім і Ваўкавыскім паветах. З другой паловы ліпеня халера разышлася па ўсёй губерні, „наиболее поражая людей низшаго класса и евреев”[88]. Свайго піку эпідэмія дасягнула ў жніўні, калі сяляне павінны былі цяжка працаваць на жніве. Маршалак Слонімскага павета

[85] НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 28, спр. 423, арк. 456.

[86] А. Корева, *Материалы для географии и статистики*, с. 695.

[87] П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России*, ч. 1, с. 364.

[88] Тамсама, ч. 1, Приложения, с. 82.

пісаў, што „при свирепствовании еще в сем году во время самой уборки хлебов весьма сильной холеры, следствием которой из некоторых деревень, в особенности расположенных по низменным местам при берегах реки Щары, крестьяне, бросив хозяйства, разбежались и, кроме того, падеж рогатого скота много воспрепятствовал своевременному сбору с полей, помещичьи крестьяне решительно не будут не токмо в состоянии уплатить подлежащие с них подати, но даже прокормить себя в течение двух первых месяцев осени”[89]. У верасні хвароба аслабіла сваю смяротную хватку ў Гродне і іншых гарадах, потым у мястэчках, але на вёсцы працягвала лютаваць да кастрычніка. Прычым хвароба дзейнічала вельмі хутка — часта смерць надыходзіла ўсяго праз некалькі гадзін ад першых яе праяваў, і не дапамагалі ніякія лекі. Усяго да лекараў за 1855 год у Гродзенскай губерні звярнуліся 14 537 захварэўшых на халеру, а з іх ліку памерлі 5357 (36%)[90].

Апроч халеры ў 1855 годзе лютавалі тыф, ліхаманка і дызентэрыя. Высокая смяротнасць назіралася ад тыфу. Павел Баброўскі ў сваім даследаванні Гродзенскай губерні так ахарактарызаваў 1855 год: „Этот год ознаменовался страшным неурожаем, за ним последовал голод, от которого люди пухли”[91]. Паводле ацэнкі даследчыка ў 1855 годзе, „когда вследствие неурожаев, продолжавшихся несколько лет сряду, истощились все запасы и народ испытывал крайнюю нужду, врачебными пособиями в городских и военно-временных больницах, а также у частных врачей, пользовались 50 796 больных, в том числе 16 тысяч холерных”[92]. Прычым у гэтай лічбе не ўлічваліся вайскоўцы, якія лячыліся ў вайсковых шпіталях і лазарэтах, а таксама „все больные из простонародья, которые или по предубеждению, или по невозможности и бедности, не прибегали к врачам”[93].

За дапамогай да афіцыйнай медыцыны звярталіся прадстаўнікі вышэйшых і сярэдніх станаў грамадства, а таксама практычна ўсё яўрэйскае насельніцтва. У суме гэта складала па губерні каля 200 тысяч чалавек. Да гэтай лічбы можна дадаць яшчэ самых заможных сялян, якім „удается обратиться к медику”. На падставе гэтых лічбаў Павел Баброўскі прыйшоў да высновы, што ў 1855 годзе ад заразных хвароб пакутаваў прыкладна адзін з чатырох жыхароў губерні, якія належалі

89 НГАБ у Гродне, ф. 12, воп. 1, спр. 1125, арк. 3.

90 П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России*, ч. 1, Приложения, с. 82.

91 Тамсама.

92 Тамсама, ч. 1, с. 365.

93 Тамсама.

да вышэйшых і сярэдніх класаў, прычым з ліку захварэўшых памерлі каля 11%.

Натуральна, што сапраўдныя маштабы пашырэння эпідэмічных захворванняў сярод сялянскага насельніцтва не знаходзілі адлюстравання ў афіцыйнай статыстыцы. Пра гэта Павел Баброўскі напісаў: „До каких же размеров болезненность доходит в низшем классе — у крестьян и вообще у людей, которые всего сильнее ощущают недостаток, нужду и даже голод в неурожайные годы! Должно быть эта цифра слишком велика, если в 1855 году смерть похитила из массы населения 49 209 людей обоих полов или 6%”[94]. На падставе афіцыйных даных губернскай урачэбнай управы Бабpоўскі падлічыў, што ў 1855 годзе ў Гродзенскай губерні перахварэла на халеру, тыф і іншыя заразныя хваробы каля 500 тысяч жыхароў, альбо „болезнь постигла пятерых из каждых восьми здоровых”[95]. Сярод хворых на халеру, якія звярталіся да лекараў, памерлі 37%, а хворых на тыф — 17%. Паказчыкі смяротнасці сярод сялян ніхто нават не падлічваў: „Такова была картина 1855 года, когда во многих деревнях находили вымершими от голода целые семейства, и народ находился в каком-то страшном оцепенении [...]”. Прычым, як адзначыў гэты даследчык, „смертность не выходила из обыкновенных пределов в старческом и младенческом возрастах и похищала преимущественно взрослых людей, всего более необходимых для народного благосостояния”[96].

Эпідэміі лютавалі і ў астатніх беларускіх губернях. Паводле даных дзяржаўных улад на 21 верасня 1855 года ў Мінскай губерні было зафіксавана 25 202 хворых на халеру, з якіх 9109 (36,1%) чалавек памерлі. Акрамя таго, „от других болезней, кровавого поноса, горячек и т.п. болело 2690 и из них умерло 493 души”[97]. Таксама на Міншчыне адзначаўся вялікі падзеж працоўнай жывёлы. У Віленскай губерні, паводле даных Антона Карэвы, у 1855 годзе захварэлі на халеру і тыф 6035 чалавек, з ліку якіх памерлі 29,9%. Сярод памерлых 34% забрала халера, 20,9% — тыф, 17,7% — дызентэрыя[98].

Тут трэба нагадаць, што ў гэты час Расійская імперыя вяла знясільваючую і безнадзейную Крымскую вайну. На дапамогу ад імперскага цэнтра беларускія губерні ў часе бедства разлічаваць не маглі. Сістэма

94 Тамсама.
95 Тамсама.
96 Тамсама, с. 366.
97 НГАБ у Гродне, ф. 12, воп. 1, спр. 1125, арк. 250.
98 А. Корева, *Материалы для географии и статистики*, с. 695.

запасных хлебных магазінаў і харчовых грашовых капіталаў не вытрымала. У Гродзенскай губерні хлебныя магазіны былі апустошаны ўжо ў 1852 годзе пасля папярэдняга неўраджаю.

Інфармацыя пра памеры голаду і эпідэміі набыла ў гэты час для дзяржаўных улад канфідэнцыяльны характар. У гадавых справаздачах дзяржаўных устаноў, на падставе якіх губернатар рыхтаваў выніковую справаздачу на імя імператара, пра голад і хваробы амаль нічога не гаварылася. Напрыклад, гродзенская ўрачэбная ўправа падавала дакладныя лічбы пра колькасць здохлых ад хвароб хатніх жывёл, але там нічога не гаварылася пра памерлых ад голаду, халеры і тыфу людзей. У раздзеле „Эпідэмічныя захвараванні" ўзгадвалася толькі пра поспехі ў барацьбе з венерычнымі захворваннямі[99].

Губернскія ўлады фактычна абмяжоўваліся патрабаваннямі да памешчыкаў карміць сялян, у якіх не было хлеба. Была прынята норма выдаваць гарнец зерня (прыкладна 2,8 л) на тыдзень на аднаго чалавека. І тое, гэтая норма выдавалася толькі ў выпадку выканання паншчыны. Памешчыкі ж у большасці пагразлі ў пазыках. Асноўны прыбытак ім прыносіў продаж зерня за мяжу, які амаль спыніўся ва ўмовах голаду. Таксама моцна зменшылася прадукцыя гарэлкі.

Трэці запар моцны неўраджай 1855 года прадракаў сапраўды жахлівую катастрофу ў Гродзенскай губерні. І вясной 1856 года пачынаюць спраўджвацца самыя змрочныя прагнозы. Віленскі генерал-губернатар Уладзімір Назімаў занатаваў 10 красавіка:

> При проезде моем чрез Гродненскую губернию я заметил везде по дороге множество разного сословия людей, которые собственно от голода приостанавливают проезжающих, прося милостыню для покупки хлеба, коего они с давнего времени не употребляли. По личном удостоверении моем, я к сожалению убедился, что кроме бедных свободного состояния людей и помещичьи крестьяне во многих встречающихся по дороге деревнях, претерпевая такой же недостаток, питаются или хлебом, совершенно похожим на навоз, или во многих местах, не имея и такого хлеба, какою то похлебкою из сушенных трав с самою незначительною примесью муки из ячменя. Почти все крестьяне оказались похудалыми от недостатка здоровой пищи, многие с опухшими лицами и другие в совершенном истощении сил валяясь по избам, являли признаки болезней, развивающихся в них от голода и нездоровой пищи[100].

[99] НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 28, спр. 708, арк. 85.
[100] НГАБ у Гродне, ф. 12, воп. 1, спр. 1125, арк. 211 адв.-212.

На шчасце, у сакавіку 1856 года скончылася Крымская вайна. Урад пастанавіў вывесці з Гродзенскай губерні, якая аказалася ў найбольш складаным становішчы, частку размешчаных там войскаў. Запасы сухароў з вайсковых інтэнданцкіх складоў пачалі распрадаваць памешчыкам па адносна даступных цэнах. Гэта дапамагло ўратаваць насельніцтва тых мясцовасцей, дзе сітуацыя была найгоршая. Па-другое, напэўна сярод жыхароў губерні ўжо выпрацаваўся так званы калектыўны імунітэт да эпідэмічных захворванняў, а самыя слабыя і хваравітыя ўжо памерлі ў папярэднія гады. Таксама рэзка зменшылася нараджальнасць, і ў сялянскіх, і бяднейшых мяшчанскіх сем'ях было цяпер адносна менш немаўлятак, чым звычайна, што павышала працаздольнасць і біялагічную ўстойлівасць гэтых сямей. Істотную ролю, напэўна, адыграў і той факт, што ўмовы надвор'я былі лепшымі, чым у папярэднія гады — макрата і сырасць зменшыліся, а ўраджай зерневых і бульбы аказаўся неблагім. Прынамсі паводле афіцыйных лічбаў смяротнасць у 1856 годзе заўважна зменшылася. Як пісаў Павел Баброўскі „с прекращением голода, болезней, эпидемий и с наступлением мира, осенившего народы на всем пространстве обширного нашего государства"[101].

Эпідэмічныя захворванні працягвалі збіраць свой страшны плён і ў іншых беларускіх губернях. У Віленскай губерні ў 1856 годзе на халеру і крывавы панос захварэлі 3907 чалавек, з ліку якіх памерлі 2996 (76,6%)[102]. Але сітуацыя ў цэлым пачала выпраўляцца. Хоць у 1856 годзе ўраджай не выглядаў удалым, у 1857 годзе ў Гродзенскай губерні аднавіўся дэмаграфічны рост, прытым, што ўраджай гэтага года быў амаль такі самы, як у папярэднім. Да канца 1850-х гадоў эпідэміялагічная сітуацыя ў беларускіх губернях вярнулася да нормы.

Такім чынам, голад і эпідэміі ў 1853-1856 гадах з асаблівай сілай ударылі па насельніцтве Гродзенскай губерні. Паводле самых асцярожных падлікаў, яны забралі за гэтыя гады болей 50 тысяч жыхароў Гродзенскай губерні, што складала звыш 6% насельніцтва. У Віленскай і Мінскай губернях наступствы кліматычных катаклізмаў і неўраджаяў у 1850-ыя гады былі не такімі трагічнымі. Першапрычынай неўраджаю і голаду сталі надзвычай неспрыяльныя ўмовы надвор'я, якія некаторыя даследчыкі называюць апошнім подыхам „малой ледніковай эпохі". Гэтая эпоха выклікала заўважнае пахаладанне ў Еўропе ў XIV — пачатку XIX стагоддзя. Так, холад вясной і ўлетку, празмерныя ападкі і сырасць прывялі ў Гродзенскай губерні ў 1850-ыя гады

[101] П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России*, ч. 1, с. 583.
[102] А. Корева, *Материалы для географии и статистики*, с. 695.

да трохгадовага неўраджаю, апроч таго стваралі ідэальнае асяроддзе для пашырэння эпідэміялагічных захворванняў.

Але голад і высокую смяротнасць нельга спісаць толькі на надвор'е. Кліматычныя ваганні агалілі эканамічныя і сацыяльныя праблемы тагачаснага грамадства. Аграрная гаспадарка Беларусі насіла залежны характар. Асноўны прыбытак памешчыкам і купцам прыносіў замежны гандаль зернем. Напрыклад, паўгалодныя сяляне Гродзеншчыны вырошчвалі хлеб для Прусіі, дзе ўзровень развіцця сельскай гаспадаркі быў нашмат вышэйшы. Дзяржаўная казна Расійскай імперыі галоўны прыбытак атрымлівала ў выглядзе водкупаў на продаж гарэлкі, якія ў суме нашмат перавышалі ўсе астатнія падаткі. А ў гарэлку пераганялася значная частка зерня і бульбы. І ўсё гэта базавалася на прымусовай прыгоннай працы сялян, якім на выпадак голаду гарантаваліся (ды і тое не заўсёды) тры літры зерня на тыдзень на аднаго чалавека. Пасля голаду і эпідэмій ужо хіба ўсе — памешчыкі, дзяржаўныя чыноўнікі, сяляне — зразумелі, што прыгонная сістэма павінна быць рэфармавана. Праўда, усе бачылі рэформы па-свойму. Землеўладальнікі, напрыклад, марылі вызваліцца ад адказнасці за харчаванне сялян у часе голаду, але зусім не збіраліся аддаваць апошнім зямлю. Нездарма, менавіта памешчыкі Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў першымі звярнуліся да імператара Аляксандра II з прапановай адмяніць прыгоннае права. У кожным разе перамены, як гаворыцца, віселі ў паветры. У імперыі з прыходам маладога імператара пачалася палітыка лібералізацыі. У 1861 годзе Аляксандр II адмяняе прыгоннае права. А неўзабаве выбухнула паўстанне супраць імперыі. Беларусь даволі хутка мадэрнізуецца нават у варунках аўтарытарнай імперскай улады. Неўраджайныя гады і эпідэміі перыядычна здараюцца ў паслярэформенны перыяд, але іх наступствы былі ўжо непараўнальна меншыя, чым у час неўраджаю 1840-1850-х гадоў.

Summary

Cold, Famine and Plagues: Climatic Cataclysms and Epidemics in Belarus in the 1840s

A powerful wave of famine and diseases swept across Europe in the 1840s. It also reached Belarus. Statistical data indicate a demographic decline in the territory of Belarus in the 1840s. This decline was caused by severe crop failures. The crop failures were caused by natural disasters – a very large amount of rain and cold. Famine and damp weather led to outbreaks of epidemic diseases. Cholera posed the greatest threat to human lives. The state system of protection against famine turned out to be powerless in the fight against the elements. Official medicine was available only to the upper and middle classes. The most unfavourable conditions developed in the Grodno province in 1853–1855. According to the most conservative estimates, famine and disease took more than fifty thousand lives in this province in 1854 and 1855. State authorities sought to conceal this information. The situation

began to improve in 1856. The end of the Crimean War played an important role. Famine and diseases exposed serious social problems, which had existed earlier. The serf economy turned out to be ineffective. As a result, all strata of the society came to understand the need for reforms, and above all – to free the peasantry from serfdom.
Keywords: demographic decline, crop failure, famine, epidemic.

Streszczenie

Chłód, głód i zaraza: klimatyczne kataklizmy i epidemie na Białorusi w latach 40-50. XIX wieku

W latach czterdziestych XIX wieku przez Europę przetoczyła się potężna fala głodu i chorób, która dotarła także do Białorusi. Dane statystyczne z lat 40-50. XIX wieku świadczą o niżu demograficznym na jej terytorium. Spadek liczby ludności w tym okresie był rezultatem poważnego nieurodzaju, spowodowanego klęskami żywiołowymi – bardzo dużą ilością opadów i chłodem. Głód i wilgoć doprowadziły do wybuchu epidemii. Największe zagrożenie dla życia ludzi stwarzała cholera. Państwowy system zapobiegania głodowi okazał się bezsilny w konfrontacji z żywiołem. Oficjalna medycyna była dostępna tylko dla wyższych i średnich klas. Najbardziej niesprzyjające warunki panowały w guberni grodzieńskiej, w której w latach 1854–1855 według bardzo ostrożnych szacunków głód i choroby pochłonęły życie ponad 50 tysięcy osób. Władze państwowe starały się ukryć niepokojące informacje. Sytuacja zaczęła się poprawiać w 1856 roku. Ważną rolę odegrało także zakończenie wojny krymskiej. Głód i choroby obnażyły nurtujące społeczeństwo problemy. Gospodarka pańszczyźniana okazała się nieefektywna. W rezultacie wszystkie warstwy społeczne zrozumiały potrzebę reform, a przede wszystkim konieczność wyzwolenia i uwłaszczenia chłopów.
Słowa kluczowe: kryzys demograficzny, nieurodzaj, głód, epidemia.

Siarhiej Tokć — profesor w Katedrze Teorii i Historii Prawa „BIP-Uniwersytet Prawa i Technologii Informacyjnych” (Filia w Grodnie), pracownik Centrum Studiów Białoruskich przy Uniwersytecie Warszawskim. Zainteresowania badawcze: historia społeczna i polityczna Białorusi w XIX-XX wieku, mikrohistoria. Autor ponad 150 publikacji, w tym dziewięciu książek.

Святлана Марозава
(Гродна)

Белая, 1873 год: расправа са святым

У 60-я — 70-я гады XIX стагоддзя ў еўрапейскай навуцы і грамадстве актуалізавалася гістарычная памяць пра ўніяцкага святога Язафата (Кунцэвіча). Найперш узмацнілася яго шанаванне ў Беларусі, Літве і Польшчы. Паўстанцы 1863 года абвясцілі святога Язафата сваім заступнікам. У сувязі з гэтым у 1865 годзе ў Ватыкане было прынята рашэнне распаўсюдзіць гэты культ на ўсю Рымска-каталіцкую царкву і распачалася падрыхтоўка да кананізацыі.

У адказ у Расійскай імперыі была прадпрынята масіраваная атака на гістарычную памяць пра Язафата Кунцэвіча з мэтай яго дыскрэдытацыі, каб перашкодзіць кананізацыі. Цар Аляксандр II пісаў папе Пію IX, што Язафат Кунцэвіч недастойны такога гонару ў Каталіцкай царкве, і падмацоўваў свае аргументы некалькімі дакументамі, у тым ліку падробленым знакамітым лістом канцлера Льва Сапегі 1622 года[1].

Наступ з боку Масквы і Пецярбурга быў падмацаваны шэрагам наспех выдадзеных кніжак, якія кампраметавалі ўніяцкага пакутніка, прадстаўлялі яго як злачынцу, пераследніка і ненавісніка, каб не дапусціць абвяшчэння каталіцкім святым. Асабліва апалчыліся супраць яго ідэолагі заходнерусізму Міхаіл Каяловіч і Ксенафонт Гаворскі.

Рашэнне папы аб кананізацыі Кунцэвіча, па словах М. Каяловіча, „можа стаць ударам прама ў рускае сэрца” і „можа моцна адбіцца ў Заходняй Расіі, асабліва з-за абуральнай руплівасці многіх вялікарускіх чыноўнікаў”, якія кіруюць гэтай краінай „паліцэйскім спосабам”: нішчаць крыжы на дарогах, нават пастаўленыя ў памяць аб вызваленні сялян; здзекуюцца над святынямі; „мужыкам у іншых месцах загадваюць адрошчваць бароды, перашываць сярмягі па вялікарускім кроі”. Па перакананні ідэолага заходнерусізму, у Заходняй Расіі, дзе „ваенная дыктатура глыбока ўрэзалася ў каляіну”, „цяпер самае крытычнае становішча”. Асудзіўшы „здзек гэтых паўнаўладных нікчэмнасцей”, ён выказаў думку, што „найпершых рускіх нягоднікаў трэба душыць той жа вяроўкай, якая душыла здраду польскую”[2].

[1] V. Panucevič, *Sv. Josaphat, Archijapiskap Połacki. 1623-1963: Referat čytany na Tydni Chryścijanskaj Jednašci 19 studzienia 1963*, Chicago 1963, s. 180.

[2] Рукапісны аддзел Расійскай нацыянальнай бібліятэкі (далей: РА РНБ), ф. 629,

„Чакаць больш зручнага часу падрыхтаваць многіх супраць гэтай справы [кананізацыі — С. М.] нельга, — пісаў М. Каяловіч папячыцелю Віленскай навучальнай акругі Івану Карнілаву. — На днях выступаю са з'едлівым артыкулам супраць папы, Язафата і разам супраць Баболі"[3]. М. Каяловіч прапанаваў ажыццявіць шэраг мер, каб нейтралізаваць ажыўленае пакланенне святому. Сярод іх — перадрукаваць, як мага хутчэй, у «Виленском вестнике» і ва ўсіх губернскіх ведамасцях ліст Сапегі да Язафата Кунцэвіча з гісторыі Бантыш-Каменскага[4]; перадрукаваць і распаўсюдзіць артыкул пра Кунцэвіча, надрукаваны ў мінулым годзе ў „Вестнике Западной и Юго-Западной России", а таксама дакумент 1623 года з апісаннем розных пакутаў праваслаўных ад Кунцэвіча; прадпісаць усім праваслаўным святарам пры любым зручным выпадку распавядаць у пропаведзях пра «жорсткасць» Язафата Кунцэвіча[5].

Разумеючы, што рашэннем папства аб кананізацыі Кунцэвіч „узняты да значэння постаці гістарычнай", К. Гаворскі ўзяўся зрынуць гэтага куміра з пастамента, на які яго ўзнялі сучаснікі. Ён асудзіў „аблудных нашых сабратоў", якія ўзводзяць яму статуі, алтары і храмы, паляць фіміям, выдумляюць гімны і службы. Шанаванне Кунцэвіча ён назваў ідалапаклонствам. Сцвярджаў, што папа Пій IX, „гледзячы на яго скрозь туман двух с паловай стагоддзяў, прагледзеў шмат грэшнага ў жыцці Язафата і супрацьзаконнага ў яго дзеяннях"[6].

спр. 393: Письмо М. О. Кояловича И. П. Корнилову. 1860-е годы (копия), л. 1-2 адв.

3 Тамсама, л. 3.

4 Існуе дзве рэдакцыі ліста канцлера Вялікага Княства Літоўскага Льва Сапегі Язафату Кунцэвічу ад 12 сакавіка 1622 г.: аўтэнтычная, створаная самім карэспандэнтам, і сфальшаваная, якая існуе ў некалькіх версіях. Адны гісторыкі схіляюцца да думкі аб магчымым фальшаванні яшчэ ў часы самога Язафата, тым больш, што ў лісце да мітрапаліта Іосіфа Руцкага ад 10 жніўня 1622 г. ён пісаў: „Пісары копіі тых лістоў зрабіўшы, іх злачынцам аддаюць". Але ўважлівы аналіз дае падставу думаць, што пераробка зроблена ў канцы XVIII ст. Яе адхіленне ад праўдзівага тэксту выклікана як некваліфікаванасцю перакладчыка, які не меў дастатковых ведаў у польскай і лацінскай мовах, так і яго тэндэнцыйнасцю. Галоўным фальсіфікатарам даследчыкі перапіскі Язафата Кунцэвіча лічаць Мікалая Бантыш-Каменскага. Яго задачай было не столькі высвятленне гістарычнай праўды, колькі пашырэнне ідэй і поглядаў, выпрацаваных Сінодам. У выніку „ампутацыі", зробленай Бантыш-Каменскім, ліст Сапегі, які ўтрымліваў парады, перасцярогі, ператварыўся ў абурэнне нібыта гвалтоўнымі дзеяннямі полацкага архіепіскапа. Гл.: *Эпісталяцыя Сьвятога Язафата: Збор дакумэнтаў*, уклад. і апр. М. Баўтовіча, Полацак 2006, с. 16, 24, 26.

5 РА РНБ, ф. 629, спр. 393, л. 3.

6 К. А. Говорский, *Иосафат Кунцевич, полоцкий униятский архиепископ*, Вильна 1865, с. 3-4, 17.

Заходнееўрапейскія вучоныя адказалі на сціплыя „кніжкі для народа” пра Язафата Кунцэвіча, што ў 1860-я гады выйшлі з-пад пяра М. Каяловіча і К. Гаворскага, капітальнымі навуковымі працамі пра святога, заснаванымі на грунтоўнай базе крыніц. Гэта працы Марціна[7] і Гвэпіна[8] з Францыі, Пелеша з Аўстрыі[9], Канціеры з Італіі[10], Лёозгарна з Германіі[11].

У чэрвені 1867 года папа Пій IX абвясціў Язафата Кунэціча святым усёй Каталіцкай царквы. Гэты была ўрачыстасць міжнароднага значэння. У ёй удзельнічала больш за 500 дастойнікаў з усяго свету, розных рас і абрадаў.

У фокусе тых падзей апынуўся горад Белая[12] на Падляшшы, а ў ім — уніяцкая пабазыльянская царква Нараджэння Маці Божай, дзе зберагаліся мошчы святога Язафата. Як яны апынуліся ў Бялай?

Паколькі Пётр I, будучы са сваім войскам у Беларусі пад час Паўночнай вайны, знішчаў тут унію, уніятаў, у тым ліку фізічна, і культ святога Язафата, мошчы святога былі вывезены з Полацка. Спачатку іх схавалі ў Жыровічах, але калі сюды стала набліжацца рускае войска, мошчы перавезлі ў Белую, у манастыр ва ўладаннях Радзівілаў і змясцілі ў замкавую капліцу. Пры набліжэнні маскоўскага войска да Бялай мошчы замуравалі ў замкавай сцяне. Пасля вайны Радзівілы, якія сталі лічыць мошчы сваёй уласнасцю, не вярнулі іх базыльянам. Тыя скардзіліся ў Рым. Паколькі патрабаванні Апостальскага прастола вярнуць мошчы Радзівілы ігнаравалі, той у 1743 годзе даў дазвол на іх захаванне ў Белай пры ўмове будаўніцтва Радзівіламі за свой кошт уніяцкай царквы і манастыра для базыльянаў. Царква была пабудавана ў 1747-1759 гадах. У 1765 годзе ў яе перанеслі мошчы святога[13].

7 S. I. Martinov, *Le plan d'abolition de l'eglise grecque Unie*, Paris 1873; той жа, *Saint Josaphat et ses detracteurs*, Lion 1875.

8 A. Guepin, *Saint Josaphat archeveque de Polock, martyr de l'Unite Catholique et l'Eglise Grecque Unie en Pologne*, Paris 1874-1878, vol. 1-2; той жа, *Un apotre de l'Uniondes Eglis an XVII siecle Saint Josaphat et l'Eglise Greko-slave en Pologne et en Russie*, Paris 1897-1898, vol. 1-2.

9 J. Pelesz, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den altesten Zeiten bis die Gegenwart*, Wien 1878-1880, bd. 1-2.

10 N. Contieri, *Vita di S. Giosafat arcivescovo e martire Ruteno dell' ordine di S.Basilio*, Roma 1867.

11 J. Looshorn, *Der heilige Martyrer Josaphat Kuncevicz, Erzbischof von Polock*, Munchen 1898.

12 Белая — традыцыйная беларуская назва сучаснага польскага горада Бяла-Падляска, што знаходзіцца ў Люблінскім ваяводстве ў 36 км ад мяжы з Рэспублікай Беларусь. У XV-XVIII стагоддзях горад уваходзіў у склад Берасцейскага ваяводства Вялікага Княства Літоўскага.

13 V. Panucevič, *Sv. Josaphat, Archijapiskap Połacki. 1623-1963: Referat čytany na Tydni Chryścijanskaj Jednaści 19 studzienia 1963*, Chicago 1963, c. 176-178.

Абвяшчэнне святога Язафата патронам антымаскоўскага змагання 1863 года суправаджалася на Падляшшы і Холмшчыне ўрачыстасцямі. Вялікія працэсіі прыходзілі тады ў Белую з абразамі святога, каб пакланіцца яго мошчам.

Пра падзеі 1861-1873 гадоў у Белай, звязаныя з шанаваннем святога Язафата і выдаленнем яго з публічнага культу, распавядае аб'ёмістая архіўная справа з фонду Дэпартамента духоўных спраў замежных веравызанняў, выяўленая намі ў Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве ў Санкт-Пецярбургу[14].

Яшчэ ў 1861 годзе ў галоўным алтары бельскай царквы з'явілася мармуровая рака, куды збіраліся змясціць мошчы святога Язафата. Пакуль жа яны захоўваліся ў старой труне, якая жалезнымі скобамі і чатырма замкамі была прымацавана да сцяны. Ключы ад труны захоўваліся ў горадзе Холме — цэнтры епархіі, у Холмскай духоўнай кансісторыі.

Пад час паўстання за прастолам царквы была размешчана вялікая карціна «Пакутніцкая смерць Язафата Кунцэвіча», якую напісаў у 1861 годзе вядомы польскі жывапісец Юзэф Зімлер, што працаваў у гістарычным жанры. За сваю працу ён атрымаў ад заказчыка, імя якога засталося невядомым, 100 рублёў. Карціна прызнавалася „выдатнай у мастацкіх адносінах".

Вясной 1865 года вышэйшыя пецярбургскія і мясцовыя свецкія і духоўныя ўлады ўзяліся за царкву і яе рэліквіі. Устанаўленне ў храме пад час паўстання гэтай карціны было расцэнена як „палітычная маніфестацыя супраць урада і рускай народнасці", арганізаваная з мэтай абуджэння грэка-ўніяцкіх настрояў. Было прызнана, што карціна мае „абуральны змест" і „варожы характар", шкодная для тутэйшага краю і мае быць з царквы выдалена. Але як гэта зрабіць, каб не абурыць грамадскую думку?

Рашэнне знайшоў ваенны начальнік Бельскага павета. 20 снежня ён прапанаваў: карціну з царквы асцярожна выдаліць, „не надаючы гэтай справе выгляду ганенняў на памяць Язафата, але засноўваючыся на выключна яўным рэвалюцыйным характары гэтай выявы, выстаўленай у царкве пад час мяцежнага хвалявання ў выглядзе палітычнай маніфестацыі супраць урада і рускай народнасці"[15].

Прыхаджанам растлумачылі „абуральны змест" і „варожы характар" карціны. З храма яе прыбралі і адправілі ў Маскву, у Румянцаўскі

[14] Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей: РДГА), ф. 821, воп. 4, спр. 2109: О мнимых мощах Иосафата Кунцевича, находящихся в Бельской по-василианской церкви. 3 мая 1865 года — 5 сентября 1874 года.

[15] РДГА, ф. 821, воп. 4, спр. 2109, л. 19.

музей. А заадно туды накіравалі чатыры барэльефы, знятыя з падножжа статуі ў Сувалках, што былі там устаноўлены пад час маніфестацый 1861 года, з выявамі святога каралевіча Казіміра, польскай каралевы Ядвігі, езуіцкага місіянера XVII стагоддзя Андрэя Баболі. Адзін з барэльефаў уяўляў сабой выяву Язафата Кунцэвіча з тапаром, уваткнутым у галаву — сімвалам яго пакутніцкай смерці. „Уяўна святыя місіянеры каталіцызму на Русі, аб прызнанні якіх святымі столькі [...] намагаюцца цяпер палякі," — так характарызаваліся барэльефныя выявы двух апошніх гістарычных персанажаў у суправаджальных дакументах у расійскую сталіцу[16].

Ад дырэктара Румянцаўскага музея за гэтыя падарункі прыйшла падзяка.

У 1867 годзе, калі ў Рыме ішоў працэс кананізацыі Язафата Кунцэвіча, расійскія ўлады ўстрывожыліся, што ў Белай, дзе знаходзіцца труна епіскапа, з гэтай нагоды „можна чакаць нейкіх маніфестацый". Вось пачнуць пасля кананізацыі сцякацца ў Белую на паклон масы народа, а каталіцкае і ўніяцкае духавенства будзе служыць малебны і акафісты новаму святому. Таму вырашылі выдаліць мошчы святога з публічнага культу. У красавіку гэтага года начальнік Бельскага павета прасіў „забяспечыць яго інструкцыяй, як належыць паступіць у выпадку рэлігійнага руху ўніятаў і асабліва духавенства", пры гэтым раіў прыняць прэвентыўныя меры, каб магчымыя маніфестацыі папярэдзіць[17].

Сярод такіх мер мясцовыя ўлады разглядалі выкрыццё, што мошчы святога не з'яўляюцца нятленнымі. Труну Язафата прапаноўвалі асведчыць, накіраваць у Пецярбург. Пры гэтым агаворвалі, што зрабіць усё трэба раптоўна, каб заўчасна не ўзбуджаць чуткі.

Больш прымальнай здалася ідэя выдаліць мошчы Язафата з царквы пад выдуманай прычынай яе рамонту. Знайшлі, што гэта — вельмі зручны выпадак, якім трэба скарыстацца, каб выдаліць Язафата не толькі з царквы, але і з межаў Холмскай епархіі наогул.

Обер-пракурор Сінода граф Дзмітрый Талстой (ён жа — міністр народнай асветы Расійскай імперыі), які разглядаў гэтыя прапановы, не палічыў зручным зусім выдаляць грабніцу. Ён раіў проста перанесці яе з царквы ў склеп пад храмам. А „каб не было спакусы і магчымых замахаў" вярнуць грабніцу на яе месца, то ў склепе яе і замураваць. Прычым зрабіць гэта, на думку высокага расійскага саноўніка, трэба было галосна.

16 Тамсама, л. 33 адв.
17 Тамсама, л. 41, 46.

Пазней, у 1873 годзе, обер-пракурор Д. Талстой пісаў імператару Аляксандру II:

> Уяўныя мошчы Кунцэвіча заўсёды ўзбуджалі рэлігійны фанатызм у навакольнага люду, прыцягваючы да сябе на пакланенне масу народу. [...] Часы ўзмоцненай польскай агітацыі ў царкве ў 1831, 1839 і 1863-1864 гадах былі ў той жа час момантамі выключнага напалу рэлігійнага фанатызму, які ўзбуджаўся імем уніяцкага пакутніка.
>
> Таму ўяўлялася неабходным выдаліць прадмет яго шанавання, які нядобранамераныя людзі выкарыстоўвалі як зброю для ўзбуджэння жарсцей і парушэння добрай грамадзянскай згоды ў асяроддзі мясцовага насельніцтва.
>
> Але справа гэта, закранаючы рэлігійныя пачуцці народа, патрабавала выключнай абачлівасці і для яе выканання належала чакаць зручнага выпадку. Маючыя адбыцца работы па ўнутранай пераробцы грэка-ўніяцкай царквы ў вёсцы Бяла давалі добрапрыстойную нагоду разам з вынясеннем з яе ўсяго начыння выдаліць таксама і труну з уяўнымі мошчамі Язафата[18].

Улады непакоіла, што „прыбранне мошчаў можа выклікаць нараканні ў народзе" на Падляшшы, дзе „настроі розумаў у народзе нацягнутыя і сур'ёзныя"[19]. Ды і не хацелі прыцягваць да сябе ўвагу іншых дзяржаў. Таму на такі крок рашыліся толькі ў 1873 годзе, калі Уніяцкая царква дажывала на Падляшшы свае апошнія дні, а час прыглушыў міжнародную памяць аб кананізацыі. Непасрэднымі арганізатарамі гэтай справы сталі настаяцель бельскай царквы протаіерэй Ліўчак[20], ён жа — сакратар Холмскай кансісторыі, і адміністратар Холмскай епархіі протаіерэй Попель, якія дзейнічалі па даручэнні Сінода.

Загадчык пабудовамі ўніяцкіх цэркваў у Царстве Польскім 27 красавіка 1873 года прасіў з Белай, каб яму „дазволілі адразу [...] пакончыць з Язафатам, бо правалокі даюць магчымасць агітатарам падрыхтаваць хваляванні"[21].

Прыхаджане і святары, калі даведаліся пра непазбежнасць вынясення мошчаў святога на час рамонту храма, прасілі кансісторыю аб дазволе зрабіць гэта з „належнай царкоўнай цырымоніяй". Начальства ж хацела правесці „без шуму і агалоскі, якая можа адбіцца ва ўсім

[18] РДГА, ф. 821, воп. 4, спр. 2109, л. 123-124.

[19] Тамсама, л. 61 адв.-62.

[20] Ливчак — так пададзена прозвішча ў дакументах Дэпартамента духоўных спраў замежных веравызанняў Міністэрства ўнутраных спраў Расійскай імперыі.

[21] РДГА, ф. 821, воп. 4, спр. 2109, л. 72-72 адв.

каталіцкім свеце". Але найбольш баяліся, што калі пачнуць труну замуроўваць, то прыхаджане, братчыкі царквы ўздымуць усё навакольнае насельніцтва[22].

Без агалоскі, аднак, не атрымалася.

На 23 мая губернатар загадаў дэкану Філевічу склікаць у Белую ўсіх святароў, каб прысутнічалі пры пераносе мошчаў. Праўда, святар Шокальскі[23] (Сакольскі), які гаварыў пра непрыстойнасць месца для ўстаноўкі труны з мошчамі, да перанясення не быў дапушчаны. У Белую прыбылі таксама капітан, сакратар губернатара, начальнік жандармерыі з атрадам жандараў і аддзел салдат. З Холма прывезлі ключы ад грабніцы Язафата.

У ноч з 25 на 26 мая 1873 года ў адным з аддзяленняў царкоўнага склепа з дошак былі зроблены ўзвышэнне для труны з мошчамі і дзверы з акоўкай і замком. Ноччу ж знялі драўляную абшыўку, зробленую прыхаджанамі для труны святога Язафата, і падпілавалі жалезныя скобы, якімі яна была прымацавана да сцяны. Труну пры гэтым не адкрывалі, старыя пячаткі на ёй не парушылі, а змясцілі яе ў новаўладкаваную труну, якую апячаталі.

26 мая да царквы пачаў збірацца народ, які даведаўся пра перанос святых мошчаў. Сабралася каля ста прыхаджан. Апранутыя ў рызы святары чыталі малітвы. Запрошаны цясляр адкруціў шрубы, якімі труна святога была прымацавана да сцяны

Але тут пачаліся праблемы...

Калі благачынны Філевіч адслужыў службу і прапанаваў братчыкам і прыхаджанам дапамагчы духавенству перанесці труну, ніхто не крануўся з месца: ні само „дашчэнту перапалоханае духавенства", якое спаслалася на сваю малую колькасць для ўздыму сапраўды цяжкай труны; ні братчыкі і прыхаджане, якія растлумачылі, што не смеюць сваімі грэшнымі рукамі дакрануцца да святыні, не зрабілі ні кроку да труны. Акрамя святара Ліўчака. Але ўсе яго далейшыя звароты да вернікаў і ўгаворванні засталіся беспаспяховымі.

Атрымалася замінка. Царкву зачынілі на замок. Накіравалі тэлеграму да губернатара: „Што рабіць?" — „Узяць 8 жандараў і скончыць усю авантуру", — быў яго загад. Апоўдні зноў паклікалі да царквы святароў. За гэты час уцёк і з'ехаў з Белай святар Васкрэсенскага прыхода Іаан Кунцэвіч. Затое выкліканы з вёскі Канстанцінава дэкан Мікалай

[22] Тамсама, л. 72 адв.-79.

[23] Шокальский — так пададзена прозвішча ў дакументах Дэпартамента духоўных спраў замежных веравызанняў Міністэрства ўнутраных спраў Расійскай імперыі.

Каліноўскі падышоў да алтара, выцягнуў з нішы саркафаг і загадаў жандарам узяць яго. Тыя ў прысутнасці жыхароў Белай і ваколіц і святароў вынеслі мошчы з царквы ў склеп. Зробленыя ў гэты склеп дзверы замкнулі на ключ і апячаталі. Ключ аддалі бельскаму благачыннаму для перадачы ў Кансісторыю.

Настаяцель бельскай царквы протаіерэй Ліўчак дакладваў начальству, што перанясенне мошчаў „паўплывала непрыемна толькі на бельскіх мяшчан, але не на вясковы люд, які складаў большасць яго прыхаджан”[24]. Праз некалькі дзён прыйшоў загад губернатара замураваць грабніцу з мошчамі, каб ніхто не змог яе са склепа забраць. Протаіерэй згадзіўся „для канчатковага супакаення падазронай асцярогі з боку ўніяцкага насельніцтва” без шуму і агалоскі замураваць склеп.

Праўда, гэтага Ліўчака абвінавачвалі ў нядобрасумленнасці: пры любой нагодзе ён глуміўся над Язафатам, але ў той жа час прасіў Кансісторыю, каб труну ў яго царкве захавалі на даступным для пакланення народа месцы, бо яна з’яўлялася крыніцай яго прыбытку.

Употай, без парушэння пячатак на дзвярах, 5 жніўня была замуравана цаглянай сцяной арка, што вяла ў той адсек падвала, дзе былі пастаўлены мошчы. 3 верасня разламалі дашчэнту алтар, на якім раней стаяла труна. Ікона ў срэбнай аправе з выявай Язафата, што знаходзілася ў алтары, была здадзена святару Ліўчаку.

З Пецярбурга 18 жніўня загадалі адміністратару Холмскай епархіі Попелю ўвесь склеп замураваць, „каб падазроныя асцярогі і ўзбуджаная ўвага з боку прыхаджан супакоіліся і аслаблі”[25]. 30 верасня цаглянай кладкай замуравалі адзінае акенца ў царкоўным склепе і адзіны ў яго ўваход. Кладку затынкавалі ў адной плоскасці са сцяной. Протаіерэй Попель паведаміў сталічным уладам, што звесткі пра замураванне склепа ўспрымаюцца мясцовым насельніцтвам індыферэнтна і не робяць кепскага ўражання, паколькі, па перакананні народа, мошчы былі пахаваны самім духавенствам[26].

Аб перанясенні мошчаў далажылі імператару. „Вельмі рады, што яно адбылося без усялякіх беспарадкаў,” — была яго рэзалюцыя 14 лістапада 1873 года на данясенні графа Д. Талстога[27].

21 лістапада прастору, у якой знаходзілася лесвіца ад люка на падлозе царквы да гэтага ўваходу, наглуха засыпалі смеццем і паверх насыпу

[24] РДГА, ф. 821, воп. 4, спр. 2109, л. 103 адв.
[25] Тамсама, л. 111, 113.
[26] РДГА, ф. 821, воп. 4, спр. 2109, л. 123-124.
[27] Тамсама, л. 123.

паклалі падлогавыя бэлькі. Чацвёртага снежня была завершана ўкладка новай падлогі ў царкве, прычым быў замураваны і сам люк.

І, урэшце, як рапартавалі ў Пецярбург, 5 снежня была разабрана мармуровая рака, змешчаная ў 1861 годзе ў галоўным алтары і падрыхтаваная для мошчаў Язафата Кунцэвіча. „Гэтай апошняй работай усялякі след існавання азначаных мошчаў у бельскай царкве быў знішчаны"[28]. На ўсё гэта выдаткавалі 153 рублёў 69 ½ капейкі.

У жніўні 1874 года завяршаўся рамонт царквы ў Белай. Паўстала пытанне аб яе асвячэнні. Баяліся, што асвячэнне „магло бы падаць па прычыне вядомых [...] мошчаў падставу да нараканняў і можа быць нават беспарадкаў у асяроддзі прыхаджан"[29].

Царкву асвяцілі 15 жніўня 1874 года. Асвячэнне прайшло спакойна.

Замураваныя ў 1873 годзе ў глыбокім і вільготным склепе базыльянскай царквы ў Белай мошчы Язафата Кунцэвіча выявіў у 1916 годзе, пад час Першай сусветнай вайны, нямецкі афіцэр пры раскопках, праведзеных па просьбе аўстра-венгерскай арміі. У 1917 годзе была зроблена спроба перадачы мошчаў католікам, але рашэннем ваеннага кіраўніцтва аўстрыйскай арміі іх вывезлі па-за межы ваенных дзеянняў, у Вену.

У 1918 годзе ва ўніяцкай царкве святой Барбары ў Вене папская камісія, якую ўзначальваў мітрапаліт Іосіф Шаптыцкі, каб пацвердзіць аўтэнтычнасць, падвергла мошчы кананічнаму агляду. Апроч уніяцкага духавенства прымалі ўдзел прадстаўнікі венскага ардынату, спецыялісты па кансервацыі, вядомыя медыкі і іншыя. Камісія пацвердзіла поўную аўтэнтычнасць рэліквіі. Добра захавалася галава святога, тулава, правая рука (левая была аднята яшчэ ў 1743 годзе і перададзена базыльянам у Полацк), ногі. З агляду галавы лекары ўстанавілі, што смерць наступіла ад удару сякерай (бердышом), а не ад выстралу агнястрэльнай зброі, бо слядоў уваходу кулі няма. У цэлым добра захаваліся і старыя епіскапскія шаты, часткова са слядамі крыві, а на правай руцэ епіскапа — добрай работы стары пярсцёнак з вялікім смарагдам.

Мошчы апранулі ў новы базыльянскі хабіт і новыя шаты епіскапа. Залататканы амафор ахвяраваў мітрапаліт І. Шаптыцкі. Украінскія эмігранты ахвяравалі для святога Язафата залаты епіскапскі крыж і ладную бронзавую труну са шклянымі сценамі, праз якія мошчы былі добра бачныя[30].

28 Тамсама, л. 130.

29 Тамсама, л. 133 адв.

30 У. Талочка, *Св. Язафат у Вільні*, «Наша Слова», 15.04.2020.

Пад канец Другой сусветнай вайны, калі Савецкая Армія набліжалася да Вены, мошчы былі сакрэтна перавезены ў Рым. Сусветная рэліквія, якую ў 1873 годзе ў Белай па загадзе з Пецярбурга выкінулі ў склеп, сёння захоўваецца ў галоўным храме каталіцкага свету — ватыканскай базіліцы святога Пятра і з'яўляецца аб'ектам пакланення каталікаў і грэка-каталікаў з усяго свету. Пазбаўленне ад гэтай рэліквіі, як і ад царкоўнай уніі наогул, абярнулася для беларусаў Падляшша культурным збядненнем, знішчэннем і вымываннем мясцовай спадчыны, зменай ідэнтычнасці.

Summary

Biała, 1873: Discreditation of the saint

The article is devoted to the description of the events of 1865-1874 in the town of Biała in the Siedlce governorate, connected with the destruction of the historical memory about the Uniate Saint Josaphat Kuntsevich, when his veneration increased in Belarus, Poland and Lithuania. The Vatican's decision in 1865 to extend his cult to the entire Catholic Church and the act of canonization in 1867 were answered by the secular and ecclesiastical authorities of the Russian Empire with a campaign to discredit the saint. The town of Belaya in Podlasie and its Uniate Church of the Nativity of the Virgin, where the relics of the saint were kept, were in the centre of those events. Details of the neutralization of the influence of the cult of St. Josaphat on religious and social sentiments in the region and of the prevention of Catholic and Uniate pilgrimages to the church are presented on the base of the documents from the Russian State Historical Archive.

Keywords: Uniate saints, Josaphat (Kuntsevich), cult, veneration, canonization, Biała of the the Siedlce governorate, Church of the Nativity of the Virgin, reburial.

Streszczenie

Biała, 1873: rozprawa ze świętym

Artykuł opisuje wydarzenia z lat 1865-1874 w gminie Biała powiatu bialskiego guberni siedleckiej wokół niszczenia pamięci historycznej o unickim świętym Jozafacie Kuncewiczu, którego kult szerzył się na Białorusi, w Polsce i na Litwie. Na decyzję Watykanu z 1865 r. o upowszechnieniu jego kultu w całym Kościele katolickim oraz na akt kanonizacji w 1867 r. świeckie i kościelne władze Imperium Rosyjskiego zareagowały kampanią dyskredytującą świętego, szargającą jego pamięć. Centrum wydarzeń stał się unicki kościół pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Białej na Podlasiu, w którym przechowywano relikwie świętego. Na podstawie dokumentów z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego autorka przybliża szczegóły działań zmierzających do zneutralizowania wpływu kultu św. Jozafata na nastroje religijne i społeczne w regionie oraz do zapobieżenia pielgrzymkom katolików i unitów do kościoła w Białej.

Słowa kluczowe: święty unicki Jozafat (Kuncewicz), relikwie, kult, kanonizacja, atak na pamięć, dyskredytacja, Biała powiatu bialskiego guberni siedleckiej, Kościół NMP w Białej, reakcja parafian i duchowieństwa.

Swiatłana Marozawa — profesor doktor, pracownik naukowy w Katedrze Historii Białorusi, Archeologii i Specjalnych Dyscyplin Historycznych Grodzieńskiego Uniwersytetu Państwowego im. Janki Kupały. Zainteresowania naukowe: historia Kościoła unickiego

(grekokatolickiego) na Białorusi w latach 1596-1839 i postunickiej Białorusi. Autorka około 400 prac naukowych, w tym monografii *Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596-1839 гады),* Гродна 2001; *Сваёй веры ламаць не будзем...: Супраціў дэўнізацыі ў Беларусі (1780-1839 гады)*, Гродна 2014. Za drugą monografię została przez Białoruski PEN-Club nagrodzona medalem Franciszka Bahuszewicza. Autorka i współautorka trzech dziesiątków podręczników do historii Białorusi. Od 2005 r. na podstawie podręczników przygotowanych z udziałem S. Marozawej w szkołach prowadzone są lekcje historii Białorusi od końca XVIII do początku XX w.

Tatsiana Lisouskaya
(Brześć)

Późny protestantyzm na Białorusi Zachodniej w polityce tożsamości narodowej

Pod względem religijnym Białoruś Zachodnia była terytorium wielowyznaniowym. Według spisu powszechnego z 1921 roku 1 281 900 osób (57,3%) należało do Kościoła prawosławnego, 692 900 (30,9%) — do Kościoła rzymskokatolickiego, 241 500 (10,8%) — wyznawało judaizm, a 23 700 (1%) — inne religie[1]. Do ostatniej grupy włączono ewangelików (późne wyznania protestanckie). W 1923 roku późne wspólnoty protestanckie liczyły 1453 osoby, a według stanu na 1929 rok liczba wyznawców neoprotestantyzmu (według różnych źródeł) wynosiła od 7433 do 7807 osób[2].

Dla władz II Rzeczypospolitej kwestia państwowej polityki etniczno-wyznaniowej na ziemiach przyłączonych uwarunkowana była złożoną strukturą etniczną i wyznaniową Białorusi Zachodniej. Przyłączenie ziem białoruskich władze polskie traktowały jako ostateczne ukształtownie granic państwowych i patrzyły na nie jak na integralną część państwa polskiego, wobec czego niezbędna była integracja Białorusi Zachodniej z resztą państwa. W związku z tym na Białorusi Zachodniej prowadzono politykę narodową i religijną zmierzająca do osiągnięcia tych celów. Po długich dyskusjach politycznych i próbach wdrożenia przez rządy Józefa Piłsudskiego tzw. polityki asymilacji państwowej z późnych lat dwudziestych stopniowo przechodzono do polityki asymilacji narodowej, której główną ideą było włączenie ludności ziem przyłączonych w sferę kultury polskiej i stopniowy wzrost polskości tych ziem oraz stopniowa zmiana tożsamości narodowej miejscowej ludności. Wielkie znaczenie w tym procesie miał odegrać czynnik religijny.

Politykę asymilacyjną realizowano za pomocą polonizacji — zarówno poprzez szersze wykorzystanie języka polskiego, wprowadzanie polskich szkół, krzewienie polskiej kultury etc., jak i zwalczanie czynnika białoruskiej tożsamości narodowej, likwidację ruchu narodowego. Biorąc pod uwagę ogromne znaczenie w kształtowaniu świadomości narodowej czynnika

1 П. Эберхардт, *Дэмаграфічная сітуацыя на Беларусі: 1897-1989*, рэд. У. Люкевіч, Берасце 1998, 282 с.

2 Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (dalej: ДАБВ), ф. 1, воп. 2, спр. 2326, арк. 67; Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP), sygn. 379, k. 22-29, 169, 256.

religijnego, do realizacji zadań integracyjnych dążono poprzez zwiększenie wpływu Kościoła rzymskokatolickiego.

Jeszcze w 1923 roku wojewoda poleski Stanisław Downarowicz sformułował zasady tzw. polonizacji selektywnej, zaczynając ją od najmniej aktywnych i najmniej świadomych pod względem narodowym Poleszuków — tzw. tutejszych. Jego następca wojewoda Wacław Kostek-Biernacki poparł koncepcję polonizacji selektywnej, natomiast nieprzyjazny stosunek wobec Poleszuków jako elementu wrogiego dla administracji państwowej uważał za szkodzący państwu. Zgodnie z rozporządzeniem wojewody Poleszuków, którzy nie identyfikują się z konkretną narodowością, należało uznać za Polaków. Poleszucy i inni obywatele, przychylni kulturze polskiej i ulegający jej wpływom, bądź bierni w sensie narodowym powinni byli być traktowani z wielką życzliwością[3].

Zatem w kwestii narodowej na pierwszy plan wysuwa się sprawa asymilacji tych grup społecznych, które są do tego najbardziej skłonne. Właśnie tak była postrzegana bierna pod względem narodowym tzw. ludność tutejsza. W ramach polityki asymilacji narodowej i zmiany tożsamości narodowej istotną rolę odgrywał komponent religijny. Proces asymilacji miał rozpocząć się od „tutejszych" — katolików, później planowano dołączyć do nich również prawosławnych[4].

Pojawienie się na ziemiach przyłączonych nowych wspólnot późnoprotestanckich — ewangelicznych chrześcijan baptystów, ewangelicznych chrześcijan, chrześcijan wiary ewangelicznej, adwentystów dnia siódmego i metodystów — wymagało zrozumienia miejsca ruchu protestanckiego w strukturze etnicznej i wyznaniowej Białorusi Zachodniej i opracowania koncepcji włączenia ruchu protestanckiego do polityki etniczno-wyznaniowej władz polskich. Głównymi cechami charakteryzującymi późnoprotestancki ruch białoruski były czynniki tożsamościowe białoruskiego ruchu ewangelicznego:

- struktura narodowościowa wspólnot;
- język wykorzystywany w działalności wspólnot;
- relacje z białoruskim ruchem narodowym[5].

[3] А. М. Загідулін, *Беларускае пытанне ў польскай нацыянальнай і канфесійнай палітыцы ў Заходняй Беларусі (1921-1939 гг.)*, Гродна 2010, s. 53.
[4] Tamże, s. 53-54.
[5] ДАБВ, ф. 1, воп. 10, спр. 2307, арк. 23.

Struktura narodowościowa wspólnot późnoprotestanckich

Pod względem narodowościowym późnoprotestanckie wspólnoty ewangelicznych chrześcijan baptystów, ewangelicznych chrześcijan, chrześcijan wiary ewangelicznej, adwentystów dnia siódmego i metodystów składały się głównie z Białorusinów, co potwierdzają bardzo nieregularne, fragmentaryczne źródła dokumentalne. We wspólnotach zielonoświątkowców, baptystów, adwentystów i metodystów w poszczególnych powiatach województwa poleskiego, wileńskiego i nowogródzkiego na ogólną liczbę 2272 osób 95,2% stanowili Białorusini, a 4,75% — Polacy (tab. 1).

Tabela 1. Skład narodowy i język kultu wspólnot protestanckich w latach 1924-1936

Wspólnota	**Konfesja**	**Skład narodowościowy**		**Język kultu**		
		Bialorusini	**Polacy**	**białoruski / tutejszy**	**rosyjski**	**polski**
województwo poleskie						
Brześć	ADS	7	11			X
Brześć	EChB				X	X
Annaspaska	ECh				X	X
Wólka Podgrodzka	ECh w Duchu Apostolskim	18		X		
Płoska	ChWE	36		X		
Puhaczewo	EChB	15		X		
Puhaczewo	ECh w Duchu Apostolskim	20	1	X		
Zadworce Stare	EChB	5		X		X
Kruhel	EChB	43		X		
Stradecz	ECh w Duchu Apostolskim	132		X	X	X
Jamno	EChB	10			X	X
Cerkiewniki	EChB	25		X		
Podbłocie	ECh w Duchu Apostolskim	33		X		

Podlesie	ECh	44		X		
Horodeczno	EChB			X	X	
Mościcze	ADS			X		
Niehniewicze	ChWE-ADS			X	X	
powiat piński	ChWE	820	13			
Drohiczyn	ECh w Duchu Apostolskim	460	3			
województwo nowogródzkie						
powiat słonimski	metodyści			X		
powiat słonimski	EChB	35	15	X	X	X
powiat słonimski	ChWE			X		
Baranowicze	ECh			X	X	X
Baranowicze	ChWE	129	16			
Lida	ChWE	20	6		X	X
Stołbce	EChB				X	X
województwo wileńskie						
Wilno	ChWE	60	15	X	X	X
Mołodeczno	EChB	252	28			
Kleck	metodyści			X	X	X
Ogółem (osób)		**2164**	**108**			
Ogółem (%)		**95,2 %**	**4,75 %**	**46,3%**	**26,8%**	**26,8%**

Wykaz skrótów: ADS — adwentyści dnia siódmego; ChWE — chrześcijanie wiary ewangelicznej; ECh — ewangeliczni chrześcijanie; EChB — ewangeliczni chrześcijanie baptyści. Źródło: ДАБВ, ф. 1, воп. 10, спр. 2837, арк. 1-38; ф. 67, воп. 1, спр. 760, арк. 121; ф. 67, воп. 1, спр. 1569, арк. 48, 11839; ф. 67, воп. 1, спр. 1570, арк. 39; ф. 67, воп. 1, спр. 1819, арк. 22; ф. 67, воп. 1, спр. 1824, арк. 98. Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці, ф. 551, воп. 1, спр. 712, арк. 20; ф. 551, воп. 1, спр. 1374, арк. 2; ф. 662, воп. 3, спр. 3, арк. 9. AAN, MWRiOP, sygn. 1412, k. 233-234; MWRiOP, sygn. 1442, k. 73-78, 83-84.

Najmniejszą liczbę Polaków w społecznościach późnoprotestanckich odnotowano w województwie poleskim (od 1 do 9%), natomiast w województwie wileńskim i nowogródzkim ich udział był większy: we wspólnocie chrześcijan wiary ewangelicznej w Wilnie w 1931 roku było 20% Polaków[6], a w powiecie słonimskim — 30%[7]. Wspólnota ewangelicznych chrześcijan baptystów w Baranowiczach w 1923 roku składała się z byłych Polaków katolików (10%), Białorusinów katolików (25%), Białorusinów prawosławnych (56%), Rosjan prawosławnych (5%), Żydów (3%) i Niemców (1%)[8] (tabela 2). Wynika to z czynnika geowyznaniowego — osadnictwa katolików i prawosławnych.

Tabela 2. Skład narodowy wspólnoty chrześcijan wiary ewangelicznej w Baranowiczach w 1923 roku

Narodowość	**%**
Polacy katolicy	10 %
Rosjanie prawosławni	5 %
Żydzi judaiści	3 %
Białorusini katolicy	25 %
Białorusini prawosławni	56 %
Niemcy	1 %
Razem	160 osób

Źródło: ДАВБ, ф. 662, воп. 3, спр. 3, арк. 9.

Na terenie województwa poleskiego wśród członków różnych odłamów późnego protestantyzmu — we wspólnotach ewangelicznych chrześcijan baptystów, ewangelicznych chrześcijan, chrześcijan wiary ewangelicznej — dominowali Białorusini. Wynikało to ze struktury narodowościowej województwa, gdzie większość stanowiła ludność białoruska, a także z faktu, że rozpowszechnienie wspomnianych wyznań odbywało się przeważnie poprzez ziemie rosyjskie i ukraińskie. Istniały silne związki i współpraca wspólnot białoruskich i ukraińskich, a w ich działalności wykorzystywano głównie język „tutejszy" lub rosyjski.

Odsetek Polaków we wspólnotach adwentystów dnia siódmego był większy, co było wynikiem przenikania adwentyzmu na ziemie białoruskie przez kraje Europy Zachodniej, silnej orientacji na polskie centra tego ruchu i braku

6 AAN, MWRiOP, sygn. 1412, k. 233-234.
7 ДАБВ, ф. 551, воп. 1, спр. 712, арк. 20.
8 ДАБВ, ф. 662, воп. 3, спр. 3, арк. 9.

bliskich związków z innymi wspólnotami słowiańskimi. Wśród 18 członków społeczności adwentystów w Brześciu w 1939 roku 11 było Polakami, byłymi katolikami[9].

Kształtowanie się wspólnot ewangelicznych chrześcijan baptystów, chrześcijan wiary ewangelicznej, adwentystów dnia siódmego i metodystów na Białorusi Zachodniej w latach 1921-1939 odbywało się głównie na bazie białoruskiej ludności prawosławnej, w przeciwieństwie do Kościoła ewangelicko-augsburskiego, którego podstawą byli migranci z Holandii. Rozwój późnych ruchów protestanckich na bazie ludności prawosławnej był spowodowany zarówno dezorganizacją życia religijnego po I wojnie światowej, jak i niedostateczną aktywnością duszpasterską księży prawosławnych.

Czynnik językowy w działalności wspólnot późnoprotestanckich

W codziennej działalności religijnej białoruskie wspólnoty późnoprotestanckie posługiwały się głównie językiem białoruskim lub jego gwarami, nazywanymi potocznie językiem „tutejszym" (46,3%), niektóre wspólnoty prowadziły nabożeństwa w języku rosyjskim (26,8%), inne w języku polskim (26,8%) — zob. tabela 1. Potwierdzają ten fakt również władze lokalne, które stwierdzały, że „sekciarze" prowadzą nabożeństwa głównie w języku białoruskim, rosyjskim lub „tutejszym", polski jest rzadko używany. Brak jasnej definicji terminu „język tutejszy" sugeruje, że miano na myśli język białoruski, który był głównym środkiem komunikacji w wewnątrzwspólnotowych działaniach późnych wspólnot protestanckich.

Jednak w działalności najważniejszych organizacji protestanckich na Białorusi Zachodniej ograniczone używania języka białoruskiego obserwuje się przede wszystkim w literaturze religijnej i jej dystrybucji oraz w edukacji religijnej.

Wydawnictwo Stowarzyszenia Kościołów Chrystusowych Wiary Ewangelicznej w Kobryniu wielkim nakładem wydało Biblię, Nowy Testament, broszury i inną literaturę religijną w języku rosyjskim, ukraińskim i polskim. W latach 1932-1933 wydawnictwo kobryńskie rozprowadziło 955 egzemplarzy Biblii i 11 355 Nowego Testamentu w języku rosyjskim. Oficjalny organ Związku Słowiańskich Baptystów w Polsce „Христианский союз" oraz czasopismo „Маяк" ukazywały się w języku rosyjskim[10]. Białoruskie

[9] ДАБВ, ф. 1, воп. 10, спр. 2837, арк. 38.

[10] Т. В. Лисовская, *Религиозно-просветительская деятельность протестантских организаций на территории Полесья в 1921-1939 гг.*, [w:] *Трансфармацыя культуры і грамадства беларускага Палесся: мінулае, сучаснасць, перспектывы*, Брэст 2003, с. 86-92.

wspólnoty wykorzystywały również rosyjskojęzyczne publikacje Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego[11].

Późnoprotestanckie wspólnoty na Białorusi Zachodniej korzystały także z literatury religijnej w innych językach: ukraińskim — z czasopism „Будівник Церкви Божей", „Післанец правди", „Свідок правды", wydawnictw *Малая сокровищница*, *Псалмоспівы*; oraz polskim — z czasopism „Przystęp", „Życie i Zdrowie", „Znaki Czasu", „Nowe Drogi", „Nasz Gość"[12].

Przy dużej ilości literatury religijnej w języku polskim, rosyjskim i ukraińskim wydawnictw w języku białoruskim praktycznie nie było. Tylko w czasopiśmie „Маяк" w latach 1927-1928 ukazywała się rubryka w języku białoruskim redagowana przez Łukasza Dziekucia-Maleja[13].

Białoruskojęzyczna literatura religijna była wydawana głównie przez misję metodystów, ściśle związaną z białoruskim ruchem narodowym. W 1925 roku w Wilnie misja opublikowała *Główne podstawy metodyzmu*, od 1929 roku wychodziła gazeta „Nowa Droga", w latach 1935-1936 ukazywało się czasopismo „Светач Хрыстовае навукі"[14], w 1930 roku wydano broszurę *Курс нядзельнй школы* i śpiewnik *Божая Ліра*[15]. W 1931 roku przy wspólnym wysiłku baptystów (Łukasz Dziekuć-Malej) i metodystów, z udziałem Antona Łuckiewicza opublikowano Nowy Testament w języku białoruskim[16].

Niewielka ilość literatury białoruskojęzycznej oraz wykorzystywanie literatury religijnej w języku rosyjskim, ukraińskim i polskim wynikało przede wszystkim z faktu, że większość publikacji była wydawana poza Białorusią Zachodnią i przeznaczone one były do użytku wszystkich wspólnot na terenie ówczesnej Polski. Praktycznie jedynie wydawnictwo Kościoła Chrystusowego w Kobryniu zaspokajało zapotrzebowanie na literaturę religijną nie tylko białoruskich, ale również ukraińskich wspólnot, członków całego Stowarzyszenia Kościołów Chrystusowych Wiary Ewangelicznej.

Przynależność białoruskich wspólnot do ogólnopolskich organizacji, jednoczących słowiańskie społeczności II Rzeczypospolitej zdecydowała o powszechnym używaniu języka rosyjskiego i polskiego podczas zjazdów, konferencji, organizacji szkół biblijnych i kursów regionalnych. Ogólnopolskie konferencje i zjazdy Związku Słowiańskich Baptystów i Związku

[11] ДАБВ, ф. 67, воп. 1, спр. 966, арк. 8.

[12] *История евангельских христиан-баптистов в СССР*, Москва 1989, с. 162, 290.

[13] ДАБВ, ф. 67, воп. 1, спр. 1247, арк. 33-34.

[14] AAN, MWRiOP, sygn. 1453, k. 501, 535.

[15] Ю. Бачышча, *Дзейнасць царквы метадыстаў на ніве беларускага адраджэння ў 20-30-я гг. XX ст.*, [w:] *Евангельская царква Беларусі: гісторы і сучаснасць*, Мінск 2014, с. 199.

[16] Г. Пікарда, *Нябеснае полымя. Досьлед пачаткаў беларускага перакладу Новага Запавету і Псальмаў (1931)*, „Спадчына", 1995, № 4, с. 152-175.

Słowiańskich Wspólnot Chrześcijan Wiary Ewangelicznej w Warszawie i Łodzi odbywały się w języku polskim — urzędowym i wspólnym dla wszystkich polskich oraz słowiańskich wspólnot i stowarzyszeń. W tym samym czasie odbywały się regionalne konferencje Związku Chrześcijan Wiary Ewangelicznej i Stowarzyszenia Kościołów Chrystusa w Kobryniu, Krzemieńcu, Brześciu po rosyjsku, a przedstawiciele mogli mówić po białorusku i ukraińsku. W ten sposób w 1929 roku na zjeździe Stowarzyszenia Kościołów Chrystusa Wiary Ewangelicznej w Kobryniu słowo powitalne i modlitwa zostały wygłoszone po polsku, po czym delegaci przeszli głównie na język rosyjski lepiej rozumiany przez większość uczestników zjazdu[17].

W 1938 roku Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zwróciło się do administracji wojewódzkich z prośbą o wyrażenie ustnej woli rezygnacji z rozpowszechniania literatury rosyjskojęzycznej i zastąpienia jej wydawnictwami polskimi[18]. Wykazując lojalność wobec państwa, pod koniec lat 30. XX w. organizacje baptystów i zielonoświątkowców zwiększyły ilość literatury polskojęzycznej: od 1938 roku w języku polskim zaczęło ukazywać się czasopismo Zjednoczenia Kościołów Chrystusowych „Słowo Pojednania”[19], w czasopiśmie „Христианский союз” ukazała się rubryka „Przyjaciel Młodzieży” w języku polskim. Jednak literatura rosyjskojęzyczna dominowała przez cały okres międzywojenny. Na konferencji Stowarzyszenia Kościołów Chrystusowych jego sekretarz Jerzy Sacewicz stwierdził, że „publikacja czasopisma «Христианский союз» po polsku nie jest możliwa, ponieważ członkowie wspólnot nie mówią dobrze po polsku”, wyraził też zaniepokojenie, że wykorzystanie literatury w języku polskim doprowadzi do odpływu ludzi ze wspólnoty[20].

Zatem w kwestii językowej w działalności późnych wspólnot protestanckich możemy zauważyć, że we wspólnotach ewangelicko-baptystycznych, adwentystycznych i zielonoświątkowych język białoruski wykorzystywano w stopniu ograniczonym, oraz utrzymywała się tendencja do rusyfikacji ich działalności.

Relacje z białoruskim ruchem narodowym

Aktywne kontakty z białoruskim ruchem narodowym utrzymywali niektórzy przedstawiciele ewangelicznych chrześcijan baptystów — Piotr

[17] AAN, MWRiOP, sygn. 1455, k.50-54.
[18] ДАБВ, ф. 67, воп. 1, спр. 1570, арк. 10, 217.
[19] AAN, MWRiOP, sygn. 1455, k. 212.
[20] ДАБВ, ф. 1, воп. 10, спр. 2289, арк. 28.

Kraszenin i Łukasz Dziekuć-Malej, który w latach 1918-1921 uczestniczył w tworzeniu Gromady Młodzieży Białoruskiej w Grodnie, w 1919 roku przewodniczył radzie szkolnej w Grodnie, był członkiem warszawskiego oddziału Białoruskiego Komitetu Narodowego[21], członkiem Prezydium Towarzystwa Szkoły Białoruskiej[22]. Niektórzy przywódcy i członkowie białoruskiego ruchu narodowego byli zwolennikami protestantyzmu, np. Szymon Rak-Michajłowski i Piotr Miotła oraz metodyzmu — Radosław Ostrowski[23].

W białoruski ruch narodowy najbardziej angażowali się metodyści, którzy nawiązali kontakty z białoruskim środowiskiem narodowym. W 1924 roku za pośrednictwem Eliasza Lewkowicza (pseudonim literacki Haliasz Leuczyk), sekretarza Amerykańskiego Komitetu Metodystów w Warszawie, Kościół metodystyczny dotarł do inteligencji białoruskiej w Wilnie. Pomimo założeń ideologicznych Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady, odrzucających hasła religijne, niektórzy jej przywódcy byli wyznawcami protestantyzmu lub ich zwolennikami, byli związani z metodystami. Do utworzonego w 1924 roku Wileńskiego Komitetu Amerykańskiego weszli m.in. Aleksander Własow, Bronisław Taraszkiewicz, Józef Hawrylik, Adam Bildziukiewicz[24]. Podobny komitet istniał w Radoszkowiczach[25]. Bracia Ostrowscy, Konstanty Jezowitow i S. Kraniewski byli zwolennikami metodyzmu[26].

Metodyści koncentrowali się na szerzeniu wiary wśród młodzieży o orientacji narodowej. Misja współpracowała z Towarzystwem Szkoły Białoruskiej, finansowała internaty dla uczniów gimnazjów białoruskich w Wilnie, Klecku, Radoszkowiczach i Słonimiu[27]. W porozumieniu z dyrektorem gimnazjum w Klecku Grzegorzem Jakubionkiem pastor metodystów John Witt okresowo organizował nabożeństwa i spotkania modlitewne dla gimnazjalistów[28], przy czym nabożeństwa odbywały się głównie po

[21] AAN, MWRiOP, sygn. 1443, cz.1, t. III, k. 58.

[22] М. Аўсяная, У. Ляхоўскі, *Дзекуць-Малей Лукаш*, [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 3, с. 224-225.

[23] О. Латышонак, *Беларускія палітыкі й пратэстанты. Ад „Гомана" да Грамады*, „Спадчына", 2003, № 1, с. 69-71.

[24] O. Łatyszonek, *Białoruski ruch narodowy a protestantyzm w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995, Warszawa 1995, s. 33-40.

[25] AAN, MWRiOP, sygn. 381, k. 69.

[26] Г. Пікарда, *Нябеснае полымя. Досьлед пачаткаў беларускага перакладу Новага Запавету і Псальмаў (1931)*, „Спадчына", 1995, № 4, с. 168.

[27] AAN, MWRiOP, sygn. 1412, k. 69.

[28] ДАБВ, ф. 2, воп. 1, спр. 752, арк. 45.

białorusku[29]. Eliasz Lewkowicz, który przywiązywał szczególną wagę do posługiwania się językiem białoruskim, wielokrotnie proponował organizację wykładów religijnych w tym języku[30]. Kościół metodystyczny prowadził edukację religijną dla członków organizacji białoruskich. W 1927 roku Edmund Chambers i John Witt przeprowadzili w Wilnie kursy edukacji religijnej dla 21 studentów narodowości białoruskiej, w większości zwolenników Hromady[31]. Senatorowie Aleksander Własow, Antoni Łuckiewicz i Paweł Wołoszyn również ukończyli kursy metodystyczne w Warszawie[32]. Metodyści wydawali też literaturę religijną w języku białoruskim.

Niezwykły związek Kościoła metodystycznego z białoruskim ruchem narodowym należy tłumaczyć wspólnymi planami koniunkturalnymi. Metodyści byli zainteresowani wspieraniem wpływowej Hromady. Współpraca misji metodystycznej z przedstawicielami białoruskiego ruchu narodowego miała na celu wykorzystanie ich wsparcia do szerzenia religii w kręgach białoruskiej młodzieży o orientacji narodowej i nie zakładała realizacji żadnych celów politycznych. Jednak starania metodystów o rozwój ruchu o cechach ruchu narodowego na Białorusi Zachodniej nie przyniosły spodziewanych wyników. Liczba zwolenników metodyzmu nawet w najliczniejszych wspólnotach przy białoruskich gimnazjach w Radoszkowiczach i Klecku nie przekroczyła kilkudziesięciu osób.

Z drugiej strony, w latach dwudziestych pewna część białoruskiej inteligencji postrzegała protestantyzm jako narodową alternatywę dla polskiego katolicyzmu i rosyjskiego prawosławia, wolnego od wpływów zarówno Rosji, jak i Polski. W 1939 roku E. Lewkowicz w liście do Jana Pietrowskiego napisał: „Dla mnie i dla ciebie nadchodzi czas wielkiej misji Chrystusa na Białorusi — aby uformować początek białoruskiego Kościoła chrześcijańskiego, na podstawie metodyzmu. [...] To będzie nasza wielka i Boża sprawa”[33]. Biorąc jednak pod uwagę apolityczny charakter metodyzmu jako organizacji religijnej, brak nawet zaczątków wspólnej płaszczyzny politycznej, niewielką liczbę wspólnot i zwolenników, współpracę białoruskich działaczy narodowych z metodystami charakteryzowała raczej interakcja na poziomie osobistym niż celowa strategia stworzenia nowej idei białoruskiej bądź kościoła narodowego.

29 ДАБВ, ф. 67, воп. 1, спр. 760, спр. 965, арк. 85.
30 AAN, Urząd Wojewódzki Wileński, sygn. 1, k. 479.
31 AAN, MWRiOP, sygn. 1453, k. 501.
32 ДАБВ, ф. 95, воп. 1, спр. 365, арк. 8.
33 Ю. Бачышча, *Дзейнасць царквы метадыстаў на ніве беларускага адраджэння ў 20-30-я гг. XX ст.*, [у:] *Евангельская царква Беларусі: гісторы і сучаснасць*, Мінск 2014, с. 204.

Tożsamość narodowa ruchu późnoprotestanckiego w społeczeństwie Białorusi Zachodniej

Na proces samoidentyfikacji narodowej późnego ruchu protestanckiego na lokalnej, głównie białoruskiej bazie społecznej, duży wpływ wywarł brak białoruskich struktur organizacyjnych, włączenie białoruskich wspólnot ewangelicznych w struktury ogólnopolskich związków, aktywne związki z ośrodkami rosyjskimi, wspólnotami ukraińskimi, jak również polityka narodowościowa Polski, skierowana na wyeliminowanie elementów narodowych. Czynniki te skomplikowały proces identyfikacji narodowej późnego ruchu protestanckiego na Zachodniej Białorusi w okresie międzywojennym. Analizując działalność późnego ruchu protestanckiego w latach 1921-1939, jego strukturę narodową i relacje z białoruskim ruchem narodowym, należy stwierdzić brak jasno wyrażonej samoidentyfikacji narodowej i idei narodowej[34].

Wynikało to z tego, że, po pierwsze, baza etnospołeczna ruchu, głównie białoruska ludność prawosławna na wsi, charakteryzowała się biernością w kwestii narodowej. Po drugie, autochtoniczny element społeczny tego ruchu, odpowiadający etnospołecznej strukturze społeczeństwa zachodniobiałoruskiego, nie przykładał znaczenia do tożsamości narodowej jako do czynnika konsolidacji tworzącej się mniejszości religijnej. Uaktualnienie kwestii tożsamości narodowej jest bardziej charakterystyczne dla obcych niż autochtonicznych mniejszości religijnych, takich jak np. Ewangelicki kościół augsburski na Białorusi Zachodniej, których wyznawcy (osadnicy holenderscy m.in. z kolonii Neidorf i Neibrow) w procesie asymilacji przyjęli polską tożsamość etniczno-państwową. Dlatego społeczności białoruskie ewangelicznych chrześcijan baptystów, chrześcijan wiary ewangelicznej, adwentystów dnia siódmego w kwestii narodowej zachowały „tutejszą" samoidentyfikację i nie okazały zainteresowania skupieniem się na białoruskości oraz zachowaniem lub rozwijaniem białoruskiej tożsamości narodowej w swojej działalności (z wyjątkiem metodystów).

Podsumowanie

Z punktu widzenia narodowego większość wyznawców kościołów ewangelicznych chrześcijan baptystów, chrześcijan wiary ewangelicznej, adwentystów dnia siódmego i wspólnot metodystycznych stanowili Białorusini.

[34] Т. В. Лісоўская, *Пратэстантызм у кантэксце этнаканфесійных працэсаў у Заходняй Беларусі*, [у:] *Евангельская царква Беларусі: гісторыя і сучаснасць (да 600-годдзя Евангельскай царквы ў Беларусі)*, Мінск 2016, с. 148-177.

Mimo to jednak większość białoruskich wspólnot posługiwała się językiem białoruskim głównie na poziomie gospodarstwa domowego i praktyk religijnych. W innych sferach działalności język białoruski był wykorzystywany w małym stopniu. Brak niezależnych białoruskich organizacji i wejście wspólnot białoruskich w struktury ogólnopolskich związków prowadziło do używania języka polskiego jako języka urzędowego lub języka rosyjskiego we współpracy ze wspólnotami białoruskimi, ukraińskimi i polskimi w ramach tych organizacji. Ta okoliczność, a także powiązania z ośrodkami rosyjskimi, wspólnotami ukraińskimi, dystrybucja literatury w języku rosyjskim, ukraińskim i polskim z niewielką ilością literatury białoruskiej skomplikowały proces formowania się tożsamości narodowej późnego ruchu protestanckiego na Białorusi Zachodniej w okresie międzywojennym.

Dlatego wspólnoty białoruskie ewangelicznych chrześcijan baptystów, chrześcijan wiary ewangelicznych i adwentystów dnia siódmego zachowały „tutejszą" samoidentyfikację w kwestii narodowej, nie okazując zainteresowania białoruskością oraz zachowaniem lub rozwijaniem białoruskiej tożsamości narodowej w swojej działalności (za wyjątkiem metodystów). Przede wszystkim uwarunkowane to było tym, że na tym etapie późny ruch protestancki na głównym miejscu stawiał zadania nie natury politycznej, lecz religijnej (szerzenie wiary) i organizacyjnej (tworzenie i formowanie wspólnot). Ponadto bazą społeczną późnoprotestanckich wspólnot była głównie „tutejsza" ludność prawosławna, bierna w kwestii narodowej, co spowodowało, iż kwestia rozwoju protestantyzmu jako narodowo ukierunkowanego ruchu religijnego stała się sferą osobistych pomysłów i wysiłków poszczególnych działaczy.

Jednak, nie zważając na brak jasno wyrażonej samoidentyfikacji narodowej i idei narodowej, lojalność organizacji późnoprotestanckich wobec państwa i włączenie ich w skład organizacji ogólnopolskich, wspólnoty protestanckie Białorusi Zachodniej nie przystawały do nurtu polskiej polityki tożsamości narodowej, skierowanej na polonizację ludności Kresów Wschodnich, z powodu szybkiego wzrostu liczby zwolenników, używania języka białoruskiego i rosyjskiego, sprzyjania rusyfikacji społeczności lokalnej i współpracy metodystów z białoruskim ruchem narodowym. Świadczyło to, że wspólnoty protestanckie nie znalazły się pod polskim wpływem, a zatem ich działania nie przyczyniały się do umocnienia polskości na ziemiach białoruskich. W związku z tym późne wyznania protestanckie zostały scharakteryzowane jako „niepożądane dla polskiej państwowości"[35].

[35] AAN, MWRiOP, sygn. 386, k. 108.

Decydujący zwrot w polityce narodowościowej na ziemiach białoruskich nastąpił pod koniec lat 30. XX wieku i charakteryzował się otwartą i jednoznaczną polonizacją Białorusinów, co znajduje odzwierciedlenie w szeregu przepisów, dotyczących m.in. kwestii religijnych. W rozporządzeniu tajnym Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświaty Publicznej dla Poleskiego Komisariatu Wojewódzkiego z 21 grudnia 1938 roku zostały zreferowane główne zasady polityki wobec organizacji protestanckich:

1. Ustalenie kontroli nad ruchem protestanckim w celu zlikwidowania zależności od środków zagranicznych oraz niedopuszczenia do wykorzystania protestantyzmu dla wzmocnienia mniejszości narodowych.
2. Zwalczanie wszystkimi sposobami organizacji religijnych, które propagują ideologię komunistyczną i zasady antymilitarne (do takich organizacji zaliczano m.in. wspólnoty ewangelicznych chrześcijan baptystów, sztundystów, zielonoświątkowców, chrześcijan wiary ewangelicznej, adwentystów dnia siódmego, metodystów)[36].

Oprócz tego w *Monografii polskiej praworządności w województwie wileńskim* przygotowanej w maju 1939 roku przez wojewodę wileńskiego przedstawiono szereg metod asymilacji narodowej ludności Kresów Wschodnich:

- po pierwsze, państwo poprzez swoje organy administracyjne i samorządowe musi dbać o ludność i współpracować przede wszystkim z tymi grupami społecznymi, które są najbardziej podatne na odbiór polskości i są lojalne wobec państwa;
- po drugie, dokument przewidywał, że aby osiągnąć ten cel, należy wykluczyć wszystkie czynniki przemawiające do świadomości narodowej, a również zastosować wszelkie możliwe metody zbliżające społeczeństwo do polskiej kultury i tworzące lojalny stosunek wobec polskiej państwowości.

W drugiej połowie 1939 roku zaplanowano konferencję na temat sytuacji polityczno-religijnej na terenach województw wschodnich[37], jednak z powodu wybuchu wojny projekt nie został zrealizowany.

W kontekście polityki narodowościowej protestanckie organizacje i wspólnoty były postrzegane wyraźnie negatywnie z powodu przytoczonych czynników, jak również z przyczyny „mentalnego anarchizmu, który skłania ludzi do szukania rozwiązania problemów duchowych poza tradycyjnymi organizacjami religijnymi". Dlatego na podstawie zasady polityki asymilacji

[36] AAN, MWRiOP, sygn. 385, k. 147.
[37] AAN, MWRiOP, sygn. 385, k. 165-173.

ziem białoruskich, nieprzewidującej rozwoju i umocnienia elementów religijnych i narodowych na ziemiach przyłączonych, które nie przyczyniają się do realizacji wyznaczonych celów, polityka i działania władz państwowych miały na celu powstrzymanie rozwoju późnego ruchu protestanckiego.

Summary

Late Protestantism of Western Belarus in the Politics of National Identity

The article is dedicated to issues of national identity of representatives of Protestantism in Western Belarus in the context of the Polish policy of national identity. The author has collected and analyzed statistics on nationality, the language of everyday use of members of the Protestant communities, and on the language of cult practice and religious activities. The analysis of objective and subjective factors that complicated the process of national self-identification allows the author to conclude that there was no pronounced national self-identification of the late Protestant Movements in Belarus.

Keywords: Protestant Movements, Evangelical Christians, Baptists, Pentecostals, Methodists, Adventists, Western Belarus, national identity.

Змест

Позні пратэстантызм Заходняй Беларусі ў палітыцы нацыянальнай ідэнтычнасці

Артыкул прысвечаны пытанням нацыянальнай ідэнтычнасці прадстаўнікоў позняга пратэстантызму ў Заходняй Беларусі ў кантэксце польскай палітыкі нацыянальнай ідэнтычнасці. Аўтарам сабраны і прааналізаваны статыстычныя даныя аб нацыянальнай прыналежнасці, мове штодзённага ўжывання членаў познепратэстанцкіх суполак і пра мову культавай практыкі і рэлігійнай дзейнасці. Аналіз аб'ектыўных і суб'ектыўных фактараў, якія ўскладнілі працэс нацыянальнай самаідэнтыфікацыі, дазваляе аўтару зрабіць выснову пра адсутнасць ярка выяўленай нацыянальнай самаідэнтыфікацыі.

Ключавыя словы: познепратэстанцкія рухі, евангельскія хрысціяне, баптысты, пяцідзясятнікі, адвентысты, Заходняя Беларусь, нацыянальнач самаідэнтыфікацыя.

Tatsiana Lisouskaja – dr nauk historycznych, kierownik Katedry Nauk Humanistycznych na Wydziale Historii Brzeskiego Uniwersytetu Państwowego. Zainteresowania badawcze: historia wyznań protestanckich na Białorusi. Autorka 102 publikacji, w tym 3 monografii.

Андрэй Буча
(Мінск)

Штрыхі да біяграфіі Любові Вернікоўскай

Тэме беларускай прысутнасці ў міжваеннай Чэхаславакіі (далей — ЧСР) прысвечана вялікая колькасць навуковых публікацый. Асобным накірункам у вывучэнні дадзенай праблематыкі з'яўляецца гістарычная біяграфістыка, у межах якой даследуюцца жыццёвыя лёсы актыўных дзеячаў беларускай эміграцыі.

У лік тэм, актуальнасць якіх бясспрэчная, варта залічыць даследаванне лёсаў жанчын беларускай Прагі. На сённяшні дзень багата напісана пра пражскія гады ў жыцці Людмілы Краскоўскай, Палуты Бадуновай, Ларысы Геніюш[1]. Біяграфіі Любові Вернікоўскай, Марыі Голуб-Бучынскай, Марыі Крэчэўскай, Аляксандры Мамонька, Паліны Захаркі і іншых пражскіх беларусак яшчэ чакаюць сваіх даследчыкаў. На нашу думку, абрывачнасць звестак і цяжкадаступнасць архіўнага матэрыялу з'яўляюцца тымі прычынамі, якія тармозяць даследчы працэс.

Працуючы ў чэшскіх архівах, нам пашчасціла знайсці некаторыя дакументы, якія праліваюць святло на жыццё Любові Вернікоўскай. Гэтая жанчына была ў ліку тых нямногіх пражскіх беларусаў, якія здолелі абараніць доктарскую дысертацыю ў Карлавым універсітэце. Менавіта з яе Віктар Вальтар напісаў галоўную гераіню рамана „Роджаныя пад Сатурнам", прысвечанага жыццю беларускай эміграцыі ў Празе, Галену Вярхоўскую. Ужо гэтыя два факты характарызуюць Любоў Вернікоўскую як яскравую і неардынарную асобу.

Думку аб тым, што Вальтар у „Роджаных пад Сатурнам" напісаў з Вернікоўскай вобраз Галены Вярхоўскай, у свой час выказала сведка падзей, пра якія распавядаецца ў рамане, Краскоўская[2]. І сапраўды,

[1] Л. Геніюш, *Выбраныя творы*, Мінск 2000, 602 с.; В. Лебедзева, *Пуцявінамі змагання і пакутаў: Палута Бадунова*, Мінск 2004, 70 с.; М. Трус, *Беларуская прысутнасць у міжваеннай Чэхаславакіі праз прызму аднаго лёсу (да 100-годдзя з дня нараджэння Людмілы Краскоўскай)*, [у:] *Дыяспара. Культуралогія. Гісторыя. Матэрыялы IV Міжнароднага кангрэса беларусістаў*, Мінск 2006, с. 63-67; той жа, *Берагіня гістарычнай памяці: Старонкі жыцця Людмілы Краскоўскай*, „Роднае слова", 2009, № 4, с. 18-21; Ф. Сокалава, *Ларыса Геніюш і Прага: некалькі штрыхоў да гісторыі беларускай эміграцыі ў Чэхіі*, [у:] *Беларуская дыяспара як пасрэдніца ў дыялогу цывілізацый. Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў*, Мінск 2001, с. 285-291.

[2] В. Вальтар, *Выбраныя творы*, Мінск 2009, с. 268.

супастаўленне, вядомых нам фактаў біяграфіі Вернікоўскай з жыццём гераіні рамана Вальтара, падцвярджае слушнасць меркавання Краскоўскай.

У „Роджаных пад Сатурнам" знаходзім вычарпальнае апісанне знешнасці Любові Вернікоўскай. Дазволім сабе працытаваць гэты ўрывак з рамана:

> У гэты момант на балконе паказалася Вярхоўская. Усе замоўклі і ўпіліся ў яе вачыма.
>
> Яна была проста апранута, але ў гэтай прастаце чуўся смак, чуўся голас мастака, які наўмысля збягаў крыклівых фарбаў і формаў.
>
> Чорнае шоўкавае паліто прыгожа абцягвала яе стройную фігуру. Чорны капялюш з маленькімі скрыдламі, як у амурчыка, вельмі добра падкрэсліваў белізну і кругласці твару, на якім гарэлі сінія вочанькі-вочы. Праз паліто віднелася сіняе ўбранне з прыгожа адцяняўшай форму шыі кружаўной устаўкай. На нагах былі жоўтыя чаравікі.
>
> Вобраз быў цікавы. Самае вабнае ў ім вочы. Яны смяяліся раней, чым яна хацела смяяцца. Здавалася, яны заўсёды былі насмешлівымі, крыху вострымі і калючымі. Ад іх прамяніўся дзіўны сіні свет, які, здавалася, ішоў здалёку, з нейкай глыбіні. Калі б змясціць гэтыя вочы ў цёмны пакой, яны, напэўна, асвяцілі б усё дзіўным, фарфарэсцыруючым святлом. Асабліва яны пачыналі цікава блішчэць, калі яна смяялася ўва ўсю моц сваіх лёгкіх, — дзіўным, звонкім, як песня жаўранка, смехам[3].

Звестак пра жыццёвы шлях Любові Вернікоўскай захавалася мала. У каментарыях да рамана „Роджаныя пад Сатурнам" сцвярджаецца, што яна прыходзілася дачкой беларускаму дзеячу Тодару Вернікоўскаму; была выпускніцай Навагрудскай беларускай гімназіі і Карлавага ўніверсітэта ў Празе; у 1930-х гадах пабралася шлюбам з украінцам і выехала ў Германію[4].

Аднак, у Нацыянальным архіве Чэхіі мы знайшлі анкету, якую Вернікоўская запоўніла для Чэшска-ўкраінскага камітэта па забеспячэнні адукацыі беларускіх і ўкраінскіх студэнтаў у ЧСР. Згодна з данымі гэтага дакумента Вернікоўская нарадзілася 21 лютага 1904 года ў вёсцы Пагарэлае Мінскай губерні (сёння Асіповіцкі раён Магілёўскай вобласці) у сям'і праваслаўнага святара Уладзіміра Вернікоўскага. Скончыла Віленскую беларускую гімназію. У верасні 1923 года прыехала

[3] Тамсама, с. 103.
[4] Тамсама, с. 268.

ČESKO-UKRAJINSKÝ KOMITÉT V Č. S. R. — ЧЕСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ В Ч. С. Р.

(Українська студ. поміч.)

Ч. реєстр. 1374. 5516

Ч. провір. ком.

Ч. конт. книги

18/10. 23.

з 1.X. 23 річ.

АНКЕТА.

1. Призвище і імя Вярнікоўская Любоў
2. Час і місце уродження 21/II 1904 Пагарэлае Менскай губ. Сав. Беларусь
3. Приналежність до Беларусі
4. Народність Беларуска горожанство
5. Стан: вільний (—а), одружений (—а) дзяўчына
6. Середні школи: рід гуманітычны час 1923 г.
   місцевість Вільня виклад. мова беларуская
   іспит зрілости ч. день, місцевість Вільня
7. Високі школи:
   а) перед війною: час відділ
   місцевість
   державні іспити, згл. риґорози
   б) в часі війни: час відділ
   місцевість іспити, риґорози
   в) по війні:
   в Ч. С. Р. час відділ
   місцевість семестер
8. Фахові школи , евент. заняття мистецтвом
   ремеслом
9. Приїзд до Ч. С. Р., час із
   причина спосіб ціль
10. Заняття:
   а) перед війною вучаніца
   б) в часі війни вучаніца
   1. в тім часі військова служба неукраїнська, армія
   рід зброї частина
   час
   2. служба військова українська: армія
   рід зброї частина
   час приділення
   Подробиці: ранений відзначений полонений
   участь в боях
   3. Час, місце полону, інтернування
   Теперішне заняття:
   військове приділення: чинний запасний

Неточно та неясно виповнена анкета не буде узглядднена!

ў Чэхаславакію. Бацькі Вернікоўскай — Уладзімір і Алена, — на момант запаўнення анкеты жылі ў Савецкай Беларусі.

Для пацвярджэння даных анкеты мы звярнуліся па дапамогу да даследчыцы роду Вернікоўскіх Алены Кароўчанка. Яна праглядзела метрычныя кнігі царквы ў Пагарэлым і іншыя даступныя дакументы, але ніякіх звестак пра хрышчэнне Вернікоўскай у 1904 годзе ў царкве ў Пагарэлым не знайшла. Акрамя таго Кароўчанка высветліла, што ў Тодара Вернікоўскага, які, што вельмі цікава, паходзіў са святарскага роду з Пагарэлага, не было ўласных дзяцей. Таму, верагодней за ўсё, у анкеце Любоў Вернікоўская падала карэктныя звесткі пра бацькоў.

Дзякуючы захаваным дакументам (найперш у чэшскіх архівах) і эпісталярыям (асабісты архіў Людмілы Краскоўскай) ёсць магчымасць рэканструяваць менавіта пражскі і троху брэменска-берлінскі этапы жыцця Любові Вернікоўскай.

Яшчэ вясной 1923 года Уладзімір Жылка, на той час студэнт Карлавага ўніверсітэта, прасіў Антона Луцкевіча прысылаць на навучанне ў Прагу „разумных, думаючых хлапцоў, чэсных і любячых, якія маглі б потым з гонарам заступіць Вас, старшых”. І як прыклад такіх „Вашых сёлетніх матурыстаў” ён прыводзіў Міколу Ільяшэвіча, Яўгена Дыліса, Лявона Мэнке, Любоў Вернікоўскую[5]. З ліста Жылкі вынікае, што Вернікоўская была выпускніцай Віленскай беларускай гімназіі. Таксама можна меркаваць, што менавіта рэкамендацыя Жылкі паўплывала на ўключэнне Вернікоўскай у спіс жадаючых вучыцца ў Празе, які складала Таварыства беларускай школы ў Вільні (у кіраўніцтва гэтай арганізацыі ўваходзіў А. Луцкевіч).

У Прагу Вернікоўская дабіралася складаным бязвізавым шляхам. Яна нелегальна перайшла польска-чэхаславацкую мяжу. Акалічнасці пераходу мяжы нам невядомыя. Але ўжо ў верасні 1923 года Вернікоўская была ў Празе. Па прыездзе ў ЧСР яна адразу ж зарэгістравалася ў Беларускай грамадзе ў Празе. Трэба меркаваць, што старшыня Грамады Мікола Вяршынін дапамог Вернікоўскай атрымаць дазвол на жыхарства і паклапаціўся аб залічэнні яе ў лік студэнтаў.

9 лістапада 1923 года Любоў стала студэнткай філасофскага факультэта Карлавага ўніверсітэта ў Празе. У якасці дакумента аб сярэдняй адукацыі яна прадставіла пасведчанне аб заканчэнні Віленскай беларускай гімназіі, выдадзенае ёй 18 ліпеня 1923 года. Падчас вучобы ва ўніверсітэце праз Чэшска-ўкраінскі камітэт па забеспячэнні адукацыі

[5] *Лісты Уладзіміра Жылкі да Антона Луцкевіча (1922-1926 гг.)*, [у:] *Шляхам гадоў: гісторыка-літаратурны зборнік*, Мінск 1994, с. 20.

беларускіх і ўкраінскіх студэнтаў у ЧСР Вернікоўская атрымлівала стыпендыю. Навучанне скончыла ў красавіку 1929 года, паспяхова абараніўшы доктарскую дысертацыю. Навуковым кіраўніком Вернікоўскай быў вядомы вучоны-славіст Яўген Аляксандравіч Ляцкі. Ён узначальваў кафедру рускай мовы і літаратуры на філасофскім факультэце Карлавага ўніверсітэта ў Празе, кіраваў выдавецтвам „Пламя", быў адным з уплывовых дзеячаў рускай эміграцкай групы ў ЧСР. Ураджэнец Мінска, прафесар Ляцкі ўсяляк спрыяў і дапамагаў беларусам, якія жылі ў Празе, падтрымліваў розныя беларускія ініцыятывы. Яўген Ляцкі быў для Любові Вернікоўскай больш чым навуковы кіраўнік. Яна цёпла выказвалася пра сям'ю вучонага. Перапісвалася з яго жонкай Відай Паўлаўнай не толькі падчас вучобы ва ўніверсітэце, але і пасля выезду з ЧСР.

Пад кіраўніцтвам прафесара Ляцкага Вернікоўская падрыхтавала доктарскую дысертацыю на тэму «„Слова пра паход Ігаравы" як мастацкі і гістарычны помнік». Доктарская дысертацыя Вернікоўскай захоўваецца ў архіве Карлавага ўніверсітэта ў Празе.

Даследаванне Вернікоўскай выканана на рускай мове. Большая частка дысертацыі, прысвечана пошуку беларускіх элементаў у „Слове пра паход Ігаравы". Ва ўводзінах Вернікоўская адзначала: „Невольно напрашивается вопрос достаточно ли приведенных В. Ластовским аргументов для заключения, что „Слово о полку Игореве" принадлежит „крыўскай пісьменнасьці". Исследованию этого вопроса мы и посвятим две главы своей работы. В первой части рассмотрим данные самого „Сл[ова]", свидетельствующие о том, что это памятник белорусский. Во второй — насколько белорусская народная традиция сберегла элементы древней эпической традиции XII века"[6]. Завяршаецца дысертацыя аўтарскім перакладам „Песьні аб Ігаравым паходзе" на беларускую мову.

Падчас вучобы Вернікоўская прымала ўдзел у працы славістычнага семінара філасофскага факультэта Карлавага ўніверсітэта. Студэнты гэтага семінара ўдзельнічалі ў арганізацыі традыцыйных „Славянскіх вечароў". На адным з такіх вечароў, які адбыўся 21 сакавіка 1927 года ў зале „Мяшчанскай Бяседы", Вернікоўская прадэкламавала вершы беларускіх паэтаў[7].

[6] Archiv Univerzity Karlovy, filozofická fakulta, dizertace I, sign. 1539, L. Vernikovská, s. 28.

[7] *Sławianski viečar*, „Biełaruskaja Krynica", 1927, nr 15, s. 3.

Па-за ўніверсітэтам Вернікоўская была ўключана ў грамадскае і культурнае жыццё беларускай дыяспары ў Празе. Як ужо адзначалася вышэй, Любоў была членам Беларускай грамады ў Празе. Акрамя таго, яна ўваходзіла ў склад Аб'яднання беларускага паступовага студэнцтва (далей — АБПС). Гэтая арганізацыя гуртавала студэнтаў, якія прытрымліваліся левых поглядаў. Лідарамі АБПС былі Тамаш Грыб, Ігнат Дварчанін, Уладзімір Жылка, Язэп Мамонька, Васіль Русак. Восенню 1924 года АБПС спыніла дзейнасць.

Большая частка былых сяброў АБПС на чале з Жылкам і Дварчанінымзаснавалі таварыства „Незалежнасць". Менавіта членам гэтага культурна-асветнага таварыства стала Вернікоўская. Студэнты, згуртаваныя ў „Незалежнасці", станоўча ацэньвалі дзяржаўна-культурнае будаўніцтва Савецкай Беларусі. Лідары арганізацыі ўсё больш схіляліся да думкі, што ў Мінску рэалізуецца беларускі дзяржаўны праект на савецкай аснове. Пасяджэнні „Незалежнасці", на якіх зачытваліся і абмяркоўваліся рэфераты, адбываліся кожную суботу. Характар дзейнасці арганізацыі трапна ілюструе тэматыка рэфератаў, падрыхтаваных ягонымі сябрамі: „Ірланцкі вызваленчы рух і Беларусь" (І. Дварчанін), „Зямельнае пытанне і Беларусь" (А. Шах), „Крытычны агляд «Спадчыны» Я. Купалы", „Пясьнярскі Менск" (У. Жылка, Л. Вернікоўская, М. Каберац)[8].

Пасля спынення дзейнасці „Незалежнасці", Вернікоўская хутчэй за ўсё далучылася да „Грамады". Гэтая прасавецкая культурна-асветная арганізацыя знаходзілася пад ідэалагічным кантролем Марксісцкай групы. Стратэгічнай мэтай „Грамады" з'яўлялася падрыхтоўка беларускіх студэнтаў да ўступлення ў Саюз студэнтаў-грамадзян БССР у ЧСР. Як вынікае з назвы, Саюз у сваіх шэрагах аб'ядноўваў жадаючых атрымаць савецкае грамадзянства і пасля сканчэння вучобы выехаць у Савецкую Беларусь. Ускосныя даныя сведчаць пра членства Вернікоўскай у Саюзе студэнтаў-грамадзян БССР у ЧСР. У лісце да Краскоўскай (25 траўня 1930 года) Міхась Каберац згадаў, што Вернікоўскай было „адмоўлена ў звароце да С.С.С.Р."[9].

Такім чынам, у другой палове 1920-х гадоў Любоў Вернікоўская прымала актыўны ўдзел у дзейнасці прасавецкіх арганізацый беларускай моладзі, была захоплена ідэяй выезду ў Савецкую Беларусь, але ў атрыманні савецкага грамадзянства ёй адмовілі.

[8] Дабрасельскі, *Беларуская калёнія ў Празе-Чэшскай*, „Сялянская ніва", 1926, № 3, с. 3; *Лісты Уладзіміра Жылкі да Антона Луцкевіча (1922-1926 гг.)*, [у:] *Шляхам гадоў: гісторыка-літаратурны зборнік*, с. 36.

[9] *З архіваў Людмілы Краскоўскай*, „Запісы БІНіМ", 2013, № 36, с. 200-201.

У кола блізкіх сяброў па пражскім перыядзе жыцця Вернікоўскай уваходзілі Краскоўская, Каберац, Лявон Рыдлеўскі, Мікола Абрамчык, Яўген Дыліс, Лізавета Булаўская.

Не толькі ў дапражскім, але і ў пасляпражскім жыцці Любові Вернікоўскай шмат лакун і таямніц.

З нядаўна апублікаваных літаратуразнаўцам Міколам Трусам эпісталярый[10], якія захоўваліся ў Краскоўскай, стала вядома, што пасля заканчэння вучобы (невядома толькі, калі дакладна, але не пазней за люты 1930 года) Вернікоўская выехала з Чэхаславакіі ў Германію.

Сам факт пярэбараў Вернікоўскай ў Германію вельмі здзівіў яе сябра Міхася Каберца. Яго рэакцыя на гэтую навіну была наступнай: „Я і дасюль сабе не магу ўявіць, што гэта такое сталася з Любай. Ня ведаю, чым гэта назваць, гэройствам ці глупствам, але ў кожным разе з яе боку гэта вялікая неразважнасць і граічыць амаль што са злачынам. Такое маё перакананьне, але магчыма, што ўсе мы памыляемся. І што толькі ў Брэмэн Любу пацягло, і што яе там увесь час стрымлівае?”[11]

Як высветлілася, „стрымліваў” Вернікоўскую муж, украінец Яўген Кульчыцкі, які працаваў ва ўкраінскай школе ў Брэмене. Гэтай інфармацыі Каберац не ведаў. Невядома, калі дакладна Вернікоўская выйшла замуж за Кульчыцкага, і дзе адбылося вяселле. Нам вядома толькі тое, што ў сакавіку 1929 года старшыня Камітэта па забеспячэнні адукацыі рускіх і ўкраінскіх студэнтаў у ЧСР, на ўтрыманні якога знаходзілася Вернікоўская, у лісце ў рускі пашпартны аддзел МЗС ЧСР пісаў, што не мае нічога супраць выезду выпускніцы ўніверсітэта Вернікоўскай у Германію.

Вернікоўская знайсці працу па сваёй спецыяльнасці ў Брэмене не змагла. Не працаваць, відаць, таксама не магла. Заробку мужа не хапала, каб пракарміцца абодвум. Таму Любоў вымушана была ўладкавацца на фабрыку. „Фабрычны хлеб”, як пісала Вернікоўская Краскоўскай, быў „не дужа салодкім”. Яна працавала ад 6 да 12 гадзіны. Пасля прыходзіла дадому на абед. Пасля абеду вярталася на фабрыку і працавала там яшчэ тры гадзіны[12].

У красавіку 1930 года маладая сям’я чакала нараджэння сына. На цяжкую фабрычную працу Вернікоўская хадзіла будучы цяжарнай. У цытаваным вышэй лісце да Краскоўскай (люты 1930 года) Любоў пісала, што ейнаму мужу ў хуткім часе прыйдзецца шукаць новую

10 Тамсама, с. 189-215.

11 Тамсама с. 200-201.

12 *З архіваў Людмілы Краскоўскай*, „Запісы БІНіМ”, 2013, № 36, с. 206.

працу, бо ўкраінскую школу ў Брэмене збіраліся закрыць. Такім чынам, умовы жыцця Вернікоўскай у Брэмене былі дужа цяжкія.

Жывучы ў Германіі, Любоў Вернікоўская не парывала сувязей з Радзімай. Выпісвала з Мінска часопісы „Полымя" і „Узвышша". Перапісвалася з сябрамі па студэнцкіх пражскіх часах. У лісце да Краскоўскай (люты 1930 года) пісала, што „не губляе надзеі вярнуца да Беларусаў і на Беларусь"[13].

Не пазней за верасень 1930 года Вернікоўская пераехала ў Берлін. У сталіцы Германіі тады працу знайсці было складана. Шчыраваў эканамічны крызіс. Таму Любоў разглядала варыянты з пераездам у Парыж. Пра далейшы лёс гэтай незвычайнай таленавітай жанчыны нам больш нічога невядома.

Падчас працы ў Літаратурным архіве нацыянальнага пісьменства ў Празе мы выявілі два лісты Вернікоўскай Ляцкаму, датаваныя 15 чэрвеня 1927 года і 24 лістапада 1930 года. Ніжэй публікуем гэтыя лісты цалкам на мове арыгінала і з захаваннем правапісу.

Ліст Любові Вернікоўскай Яўгену Ляцкаму.
Прага, 15 чэрвеня 1927 г.

Многоуважаемый Евгений Александрович!

Сегодня я узнала, что вчера 14.VI в Прагу приехал ректор Белорусского Минского университета Ў. Пічэта. Он пробудет здесь, приблизительно, до 25.VI (точно не знаю).

В 20х числах проф. Пичэта выступает с информационным докладом по инициативе «Общества сближения с Новой Россией».

Лично поговорю с профессором на собеседовании со студентами-беларусами, которое состоится в эту субботу или воскресенье. На всякий случай сообщаю его адрес:

Praha = Smichov, Plzeňská tř. Pensionat «Praha».

Беспокою Вас, Евгений Александрович, только потому, что знаю о Вашем интересе к Белоруссии.

Привет Виде Павловне.

Уважающая Вас

Л. Верниковская[14]

[13] *З архіваў Людмілы Краскоўскай*, „Запісы БІНіМ", 2013, № 36, с. 208.

[14] Literární archiv Památníku národního písemnictví, f. 988 (Ljackij Jevgenij Aleksandrovič), korespondence vlastní.

Ліст Любові Вернікоўскай Яўгену Ляцкаму.
Берлін, 24 лістапада 1930 г.

Берлин 24.XI.30

Глубокоуважаемый Евгений Александрович!

Уже несколько раз писала Вам, Евгений Александрович, и все не решалась послать. Очень уж изменились условия моей жизни по сравнению с Пражскими.

Не буду останавливаться на прошлом — в нем мало светлого.

Уже в продолжении нескольких месяцев я живу в Берлине. Использовать мое пребывание здесь так, как бы я хотела не позволяют мне условия моей жизни. Работу найти не только по специальности, но вообще какую бы себе бы то ни было здесь немыслимо. Единственное, что остается — это совершенствоваться в немецком языке. Два раза в неделю хожу на курсы, читаю уже почти что без словаря. В разговоре ошибки делаю, но объясняюсь свободно.

Очень соскучилась без книг на русском языке. Буду очень благодарна, Евгений Александрович, если Вы мне пришлете хоть что-нибудь из последних Ваших трудов по русской литературе. У меня до этого времени остался глубокий интерес к литературе и мне очень тяжело примириться с той мыслею, что я сейчас оторвана от умственной и вообще более всесторонней жизни.

Жаловаться нельзя, Евгений Александрович, но я просто по старой памяти делюсь с Вами своим горем. Всеми силами стремлюсь отсюда вырваться. Хочу ехать в Париж. Уже хлопочу о разрешении на въезд туда. Насколько мне известно, там получить работу тоже не легко, но во всяком случае легче, чем в Германии. Мне бы сильно хотелось работать по специальности, или, по крайней мере, умственно, т.к. физическая работа никогда не принесет мне морального удовлетворения.

Если можете, Евгений Александрович, прийдите в данном случае мне на помощь своей рекомендацией и советом, как мне поступить и куда обратиться если мне удастся попасть в Париж.

Французским языком я владею легко, т.к. в свое время я им занималась и грамматику знала очень хорошо.

Деньги на поездку и первые две-три недели жизни там у меня будут.

Моя фамилия сейчас — Кульчицкая-Верниковская.

О себе я уже написала очень много. Теперь разрешите, Евгений Александрович, спросить, что нового у Вас? Над чем работаете сейчас с Видой Павловной? Пишите ли что-нибудь о белорусской литературе? Что нового в университете? Для меня все это близко и интересно.

Виде Павловне шлю свой искренний привет и просьбу: Если Евгений Александрович не будет иметь времени или же забудет, что я с нетерпением жду скорого ответа, даже в том случае если он будет отрицательный, напомнить ему об этом.

Простите, Евгений Александрович, что Вас беспокою, но Вы единственный человек, с которым у меня связано столько хорошего в прошлом, что позволяет и в настоящем прийдти за советом и помощью.

Глубокоуважающая Вас

Л. Кульчикая-Верниковская

Мой адрес: Frau L. Kultschicky, Tegeler str. 6 Berlin № 65[15].

Summary

Prolegomenon to a Biography of Lubov Vernikovskaya

The paper focuses on Lubov Vernikovskaya, a Belarusian émigré activist in an interwar Czechoslovakia. She was one of very few Belarusian women who defended a Ph.D. dissertation at Charles University in Prague. The main protagonist of a famous novel by Viktar Valter "Born under Saturn" is based on Vernikovskaya. The author has attempted to reconstruct the Prague and Bremen-Berlin periods in Vernikovskaya'a life after a research in Czech archives and a research of periodicals from the 1920s.

Keywords: Belarusian émigrés, Czechoslovakia, Lubov Vernikovskaya, Viktar Valter.

Streszczenie

Przyczynek do biografii Lubow Wiernikowskiej

Artykuł poświęcony jest działaczce emigracji białoruskiej w międzywojennej Czechosłowacji Lubow Wiernikowskiej, jednej z nielicznych Białorusinek, które obroniły pracę doktorską na Uniwersytecie Karola w Pradze. To Wiernikowska stała się pierwowzorem głównej bohaterki powieści Wiktora Waltera „Urodzeni pod Saturnem". Na podstawie materiałów z archiwów czeskich oraz czasopism z lat 20. XX wieku autor podjął próbę rekonstrukcji praskiego i bremeńsko-berlińskiego okresu życia Wiernikowskiej.

Słowa kluczowe: emigracja białoruska, Czechosłowacja, Lubow Wiernikowska, Wiktor Walter.

Andrej Bucza — historyk, pracuje w mińskiej filii Rosyjskiego Uniwersytetu Ekonomicznego im. Gieorgija Plechanowa. Autor ponad 20 artykułów. Zainteresowania badawcze: historia białoruskiego ruchu narodowego, historia białoruskiego wychodźstwa w pierwszej połowie XX wieku.

[15] Тамсама.

Ганна Славина
(Гродно)

Развитие законодательства Республики Беларусь об авторских правах

I. Законодательство об авторских правах в Республике Беларусь допрезидентского периода

С момента провозглашения Независимости в 1991 году начался постепенный процесс становления законодательства Республики Беларусь. Следует отметить, что определяющим фактором становления правовой системы Республики Беларусь стала Конституционная реформа, начатая в конце 1980-ых годов в СССР, когда «1 декабря 1988 г. Верховный Совет ССР принял Закон «Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) ССР». В связи с ним следовало скорректировать и республиканское законодательство. 27 октября 1989 года Верховный Совет БССР принял закон «Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) Белорусской ССР»[1]. После придания законной силы принятым изменениям «принципиально изменился статус Верховного Совета БССР: он стал высшим, постояннодействующим органом государственной власти Белорусской ССР»[2]. 27 февраля 1991 года Верховным Советом БССР принят Закон «Об основных принципах народовластия в Республике Беларусь»[3], который впервые закрепил положение «о приоритете актов Республики Беларусь над актами союзных органов»[4], а также принцип разделения властей и формирование государственной власти «в трех структурах — законодательной, исполнительной и судебной»[5].

Изменение существующий десятилетиями иерархии нормативных правовых актов, которая подчинялась высшему союзному руководству, а также создание независимых ветвей власти на уровне республики,

[1] Г. Василевич, *1991 год: хроника пикирующей страны*, Минск 2012, с. 10.
[2] Там же, с. 14.
[3] Закон от 27 февраля 1991 г. «Об основных принципах народовластия в Республике Беларусь», текст, „Ведамасці Вярхоўнага Савета Беларускай ССР”, 1991, № 12, с. 129.
[4] Г. Василевич, *1991 год: хроника пикирующей страны*, с. 29.
[5] Там же, с. 31.

давало возможность более широкого регулирования отношений в сфере авторского права, которое, безусловно, в системе СССР имело ряд недостатков, связанных с идеологическими мотивами. Применение и исполнение Закона «Об основных принципах народовластия в Республике Беларусь» привело к изменению редакции статьи 3 данного Закона, которая «14 ноября 1991 г. была дополнена новой частью, согласно которой в случае отсутствия соответствующих актов законодательства Республики Беларусь в дальнейшем до их принятия либо иного решения высших органов государственной власти или управления Республики Беларусь в соответствии с их компетенцией на территории республики действует Законодательство СССР»[6].

Следующим нормативным актом, оказавшим влияние на развитие правовой системы в независимой Беларуси, стал Закон «О названии Белорусской Советской Социалистической Республики и внесении изменений в Декларацию Верховного Совета Белорусской Советской Социалистической Республики о государственном суверенитете Белорусской Советской Социалистической Республики и Конституцию (Основной Закон) Белорусской ССР», принятый Верховным Советом 19 сентября 1991 года. Закон вступал в силу с момента его принятия и постановлял Белорусскую Советскую Социалистическую Республику впредь именовать Республика Беларусь. Также в Законе содержалось предписание внести в законодательные акты соответствующие изменения и поручить Совету Министров Республики Беларусь нормативные акты Правительства привести в соответствие с настоящим Законом.

Видится обоснованным принять за начало возникновения правовой системы Республики Беларусь именно 19 сентября 1991 года, как день принятия и вступления в законную силу Закона Республики Беларусь «О названии Белорусской Советской Социалистической Республики и внесении изменений в Декларацию Верховного Совета Белорусской Советской Социалистической Республики о государственном суверенитете Белорусской Советской Социалистической Республики и Конституцию (Основной Закон) Белорусской ССР», которым не только установлено наименование государства, но и прямо предусмотрено приведение существующей нормативной базы в соответствие с вновь принятым наименованием страны.

Белорусские юристы выделяют два аспекта указанного законодательного акта. Первое и основное — это наличие «важного политического

[6] Г. Василевич, *1991 год: хроника пикирующей страны*, с. 30.

значения»[7] такого, как завершение процесса становления и образование независимой постсоветской республики. Второе значение — это применение «юридической техники, когда сразу была предусмотрена автоматическая замена названия БССР на Республику Беларусь»[8].

Вместе с тем, временной период, когда высшим законодательным органом Республики Беларусь оставался Верховный Совет, ограничен появлением в государственной структуре поста Президента Республики Беларусь, как Главы государства, гаранта Конституции Республики Беларусь, прав и свобод человека и гражданина. После выборов Президента Республики Беларусь, состоявшихся летом 1994 года, 20 июля 1994 года Президент Республики Беларусь вступил в должность, а 27 ноября 1996 года Верховный Совет Республики Беларусь был упразднен, его место в структуре государственных органов занял двухпалатный Парламент — Национальное Собрание Республики Беларусь, который в настоящее время является представительным и законодательным органом.

Изменения в системе высших органов государственной власти привели к изменениям в системе правовых и нормативных актов. В первую очередь, все законодательство Республики Беларусь, включая отрасль авторских прав, можно разделить по времени придания юридической силы на два периода: первый период с 19 сентября 1991 года по 20 июля 1994 года — «период допрезидентской республики», второй — с 20 июля 1994 года по настоящее время — «период президентской республики». Также можно разделить нормативные акты на три группы по технике их принятия: 1 — принятые государственными органами СССР и в соответствии с Законом Республики Беларусь имеющие юридическую силу на территории Республики Беларусь, 2 — принятые государственными органами Белорусской Советской Социалистической Республики и переименованные в соответствии с Законом Республики Беларусь, 3 — принятые государственными органами и должностными лицами Республики Беларусь.

Все перечисленные категории нормативно-правовых актов в сфере авторского права, образующих законодательство Республики Беларусь об авторских правах допрезидентского периода, можно также рассматривать в системе иерархии: Конституция — Законы — постановления Правительства — подзаконные акты министерств и ведомств — локальные нормативные акты. Характерной особенностью периода

[7] Там же, с. 58.
[8] Там же.

19.09.1991–20.07.1994 для законодательства об авторских правах Республики Беларусь являлось отсутствие отдельного Закона, регулирующего отношения, возникшие при создании объекта авторского права.

Конституция Республики Беларусь имела статус Основного Закона Республики Беларусь, поэтому все иные нормативно-правовые акты, действующие в стране, были приняты в соответствии с положениями Конституции. При возникновении расхождений между нормами Конституции и иными актами законодательства — применялись нормы Конституции Республики Беларусь. В период 1991-1994 годов существовали две Конституции, первая из которых была принята в составе СССР и на основании Конституции СССР. Процесс принятия Конституции описан следующим образом: «Конституция СССР была принята 7 октября 1977 г. Верховным Советом СССР единогласно. В этот же день была принята Декларация Верховного Совета СССР о принятии и объявлении Конституции (Основного Закона) СССР. Аналогичная Декларация в связи с принятием Конституции БССР 14 октября 1978 г. была принята и Верховным Советом БССР»[9]. Текст Конституции был изменен в 1989 году, а в 1991 году внесены изменение в название Основного Закона, который стал именоваться «Конституция Республики Беларусь». Вместе с тем, нормам Конституции 1978 года придавали значение «прогрессивных, гуманных по содержанию статей, но, к сожалению, являлся больше „парадным", чем работающим»[10]. 15 марта 1994 года принята вторая Конституции Республики Беларусь, которая закрепила демократические принципы правового государства, однако ввела пост Президента Республики Беларусь.

Конституция 1994 года предусматривала свободу гражданина на «выбор рода занятий»[11], статья 51 Основного Закона закрепляла право каждого гражданина на «участие в культурной жизни. Это право обеспечивается общедоступностью ценностей отечественной и мировой культуры, находящихся в государственных и общественных фондах, развитием сети культурно-просветительных учреждений. Свобода художественного, научного, технического творчества и преподавания гарантируется. Интеллектуальная собственность охраняется законом»[12].

9 Г. Василевич, *1991 год: хроника пикирующей страны*, с.9.
10 Там же, с. 10.
11 Конституция Республики Беларусь, текст, „Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь", 1994, № 9, с. 145.
12 Там же.

Таким образом, Конституция 1994 года предоставила авторам произведений свободу их творчества и охрану авторских прав законом.

Следующим по значимости в иерархии нормативных актов периода 1991-1994 годов в сфере авторских прав являлся Гражданский кодекс 1964 года, вступивший в законную силу в период существования СССР, и содержащий соответствующий раздел «Авторское право». В сентябре 1991 года в связи с внесенными изменениями в название государства, кодекс переименован в «Гражданский кодекс Республики Беларусь». Законом Республики Беларусь от 3 марта 1994 года «О внесении изменений и дополнений в Гражданский кодекс Республики Беларусь» в IV раздел Кодекса «Авторское право» внесены изменения, которые не затронули основополагающих концепций, а лишь заменяли слова «СССР» на «Республика Беларусь», исключали такие словосочетания, как «Союза ССР и других союзных республик», исключали фразы: «кроме случаев, когда они устанавливаются законодательством Союза ССР». Незначительные изменения коснулись части первой статьи 501 ГК, в которой ранее предусматривался порядок заключения типовых авторских договоров. Новая редакция предусматривала, что «типовые авторские договоры утверждаются в порядке, устанавливаемом Советом Министров Республики Беларусь»[13], из ее предыдущего содержания была исключена только фраза: «за исключением договоров, утверждение которых отнесено к компетенции органов Союза ССР»[14].

Законы периода 1991-1994 годов, действовавшие и принимаемые в Республике Беларусь, отношения, связанные с правами при создании и использовании произведений науки, литературы и искусства, регулировали косвенно. Как правило, эти Законы относились к иным отраслям права, однако при возникновении вопросов, связанных с авторскими правами, регламентировали частные случаи. В 1991 году были приняты два Закона «О подоходном налоге с физических лиц»[15] и «О налогах на доходы и прибыль»[16], которые отнесли доходы, получаемые

13 Гражданский кодекс Республики Беларусь вместе с Законом об утверждении Гражданского Кодекса Республики Беларусь от 11.06.1964, текст, „Собрание законов Белорусской ССР, указов Президиума Верховного Совета Белорусской ССР, постановлений Совета Министров Белорусской ССР", 1964, № 17, с. 183.

14 Закон Республики Беларусь от 3 марта 1994 года «О внесении изменений и дополнений в Гражданский кодекс Республики Беларусь», текст, „Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь", 1994, № 13, с. 183.

15 Закон Республики Беларусь от 21 декабря 1991 года «О подоходном налоге с физических лиц», текст, „Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь", 16.01.2006, № 6, 2/1175.

16 Закон Республики Беларусь от 22 декабря 1991 года «О налогах на доходы и прибыль», текст, „Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь", 1992, № 4, с. 77.

от использования объектов авторского права к источникам доходов и определили порядок уплаты налогов от такого рода доходов.

В 1992 году Закон «О товарных биржах»[17] запретил использование авторских прав в качестве предмета биржевых сделок на товарных биржах, тем самым подчеркнув специфический характер использования авторских прав. В этом же 1992 году Закон «О противодействии монополистической деятельности и развитии конкуренции»[18] указал на то, что действие закона «не распространяется на отношения, вытекающие из авторских прав»[19], однако, допустил оговорку «за исключением случаев, когда права, связанные с этими отношениями, используются их обладателями в целях ограничения конкуренции»[20]. В конце 1992 года также принят Закон «Об охране историко-культурного наследия»[21], который распространил авторские права на создание и владение историко-культурными ценностями в отношении их создателей, а также наследников создателей таковых ценностей. В соответствии с указанным законом, смена собственника материальной либо эталонной фиксированной ценности подлежала регистрации в Министерстве культуры Республики Беларусь.

Следующий 1993 год ознаменован принятием сразу двух отдельных специальных Законов, регулирующих авторские права на объекты промышленной собственности и служебные произведения: «О патентах на промышленные образцы» и «О патентах на изобретения». Указанные Законы имели недостатки, связанные с тем, что практически полностью воспроизводили «заложенные еще нормативными правовыми актами советского периода подходы к определению служебных произведений и служебных изобретений»[22], «изобретательства»[23] и «служебного промышленного образца»[24]. Такой подход к законодательной практике

[17] Закон Республики Беларусь от 13 марта 1992 года «О товарных биржах», текст, „Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь”, 1992, № 11, с. 196.

[18] Закон Республики Беларусь от 10 декабря 1992 года «О противодействии монополистической деятельности и развитии конкуренции», текст, „Звязда”, № 16, 25.01.2000.

[19] Там же.

[20] Там же.

[21] Закон Республики Беларусь от 13 ноября 1992 года «Об охране историко-культурного наследия», текст, „Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь”, 1992, № 30, с. 504.

[22] Ю. Федорова, *Служебные объекты права интеллектуальной собственности: исторический и сравнительно-правовой анализ законодательных определений*, «Промышленно-торговое право», 2008, № 1, с. 49.

[23] Там же.

[24] Там же.

периода 1991-1994 годов в Республике Беларусь являлся практически повсеместным из-за отсутствия соответствующей кадровой подготовки. При этом, выдвигался противоречивый тезис о том, что «отличительной особенностью законодательства Республики Беларусь в области интеллектуальной собственности является его динамичность»[25].

Одним из последних в допрезидентском периоде принят Закон «Об основах архитектурной и градостроительной деятельности в Республике Беларусь»[26], который гарантировал авторские права на архитектурные проекты путем введения требований обязательного обеспечения авторского надзора либо авторского руководства за объектами строительства.

Третий уровень иерархии нормативно-правовых актов в сфере авторского права, образующих законодательство Республики Беларусь об авторских правах допрезидентского периода, составляют постановления Правительства, которые имеют официальное наименование — постановления Совета Министров Республики Беларусь. Этот вид нормативных актов составляет наиболее многочисленную группу исходя из своей универсальности и более простого механизма принятия. При этом, законная сила постановлений Совета Министров Республики Беларусь по действию в отношении круга лиц, пространства и времени не отличается от действия Законов. Верховенство Конституции и Законов по отношению к постановлениям Правительства применяется только в случае расхождения их норм.

Постановления Правительства принимались со времен существования СССР. Так, постановление Совета Министров СССР от 8 сентября 1990 года «О порядке выплаты авторских вознаграждений за использование изобретений»[27] продолжало действовать на территории Республики Беларусь после получения независимости, а также состоит в каталоге действующих на территории Беларуси нормативных актов в настоящее время. Данное постановление было принято на этапе развития законодательства в отношении авторских прав на служебные произведения и служебные изобретения, которое законодательно закрепляло принадлежность «прав авторства»[28] за авторами служебных произведений и служебных изобретений.

[25] Там же.

[26] Закон Республики Беларусь от 26 ноября 1993 года «Об основах архитектурной и градостроительной деятельности в Республике Беларусь», текст, „Ведамасцi Вярхоўнага Савета Рэспублiкi Беларусь", 1994, № 1, с. 3.

[27] Постановление Совета Министров СССР от 8 сентября 1990 года № 913 «О порядке выплаты авторских вознаграждений за использование изобретений», текст, „Бюллетень нормативно-правовой информации", 1990, № 12, с. 25.

[28] Ю. Федорова, *Принадлежность прав на объекты права интеллектуальной соб-*

После 1991 года правительство Республики Беларусь принимало постановления, которые имели два направления: первое — организация деятельности государственных учреждений по вопросам авторских прав, второе — регулирование правоотношений в сфере авторского права. Постановления Совета Министров Республики Беларусь от 9 апреля 1992 года «Об образовании Государственного патентного ведомства Республики Беларусь при Совете Министров Республики Беларусь»[29] и от 7 августа 1992 года «О преобразовании Белорусского республиканского агентства по авторским правам в Управление по авторским и смежным правам при Совете Министров Республики Беларусь»[30] относились к первым, организующим деятельность государственных учреждений. Примером постановления Правительства при регулировании правоотношений в сфере авторского права является постановление Совета Министров Республики Беларусь от 8 мая 1997 года «Об управлении имущественными правами авторов на коллективной основе и минимальных ставках авторского вознаграждения за использование некоторых видов произведений литературы и искусства»[31]. Данное постановление действовало с изменениями и дополнениями до 1 декабря 2011 года, утратило свою силу в связи с принятием постановления Совета Министров Республики Беларусь от 29 ноября 2011 года «О коллективном управлении имущественными правами»[32]. Институт договора о передаче имущественных авторских или смежных прав для коллективного управления, действующий в Республике Беларусь до настоящего времени, вызывает споры, поскольку

ственности, созданные работниками: исторический анализ, [в:] *Право в современном белорусском обществе: сборник научных трудов*, Минск 2007, с. 347.

29 Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 9 апреля 1992 года «Об образовании Государственного патентного ведомства Республики Беларусь при Совете Министров Республики Беларусь», текст, „Бюллетень нормативно-правовой информации", 1992, № 5.

30 Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 7 августа 1992 года «О преобразовании Белорусского республиканского агентства по авторским правам в Управление по авторским и смежным правам при Совете Министров Республики Беларусь», текст, „Собрание постановлений Правительства Республики Беларусь", 1992, № 22, с. 43.

31 Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 8 мая 1997 года «Об управлении имущественными правами авторов на коллективной основе и минимальных ставках авторского вознаграждения за использование некоторых видов произведений литературы и искусства», текст, „Рэспубліка", 1997, № 104.

32 Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 29 ноября 2011 года «О коллективном управлении имущественными правами», текст, „Рэспубліка" (приложение „Рэспубліка дзелавая") 2011, № 234.

является инструментом «управления правами авторов»[33] со стороны государственной структуры. Смысл данного института сводится к тому, что автор передает свои права по договору организации, которая в свою очередь эти же права передает пользователю. Целью такой организации является обеспечение получения авторского вознаграждения в интересах автора и перечисление данного вознаграждения автору. Существование такого института не отвечает «общемировым тенденциям»[34].

Для совершенствования белорусского законодательства, постановлениями Совета Министров Республики Беларусь допускалось правопреемство в отношении международных договоров. Так, постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 7 июня 1993 года принято предложение Управления по авторским и смежным правам при Совете Министров Республики Беларусь, согласованное с Министерством иностранных дел, о правопреемственности Республики Беларусь в отношении к подписанной 6 сентября 1952 г. в Женеве Всемирной конвенции об авторском праве, начиная с 27 мая 1973 года и допустило правопреемство присоединения ко Всемирной конвенции после СССР[35].

Министерства и ведомства Республики Беларусь были уполномочены также принимать нормативные правовые акты, являющиеся подзаконными, поскольку направлены на реализацию принципов единства правоприменения и точного исполнения Законов. Такие акты, как привило, принимались в виде официального документа установленной формы, принятого либо изданного в пределах компетенции уполномоченного государственного органа или должностного лица с соблюдением установленной законодательством Республики Беларусь процедуры, содержащей общеобязательные правила поведения, рассчитанные на неопределенный круг лиц и неоднократное применение.

Например, заместителем начальника управления по авторским и смежным правам при Совете Министров Республики Беларусь по

[33] В. Рачковский, *Коллективное управление как механизм осуществления имущественных прав авторов*, «Интеллектуальная собственность в Беларуси», 2004, № 4, с. 26.

[34] M. Ficsor, *Collective Management of copyright and Related Rights*, Geneva 2002, p. 73.

[35] Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 7 июня 1993 года «О правопреемственности Республики Беларусь в отношении к подписанной 6 сентября 1952 г. в г. Женеве Всемирной конвенции об авторском праве», текст, „Собрание постановлений Правительства Республики Беларусь", 1993, № 16, с. 30.

согласованию с Министерством финансов Республики Беларусь утверждена инструкция Комитета по авторским и смежным правам при Министерстве юстиции Республики Беларусь от 1 декабря 1993 г. «По взиманию комиссионных отчислений, производимых Управлением по авторским и смежным правам при Совете Министров Республики Беларусь за сбор авторского вознаграждения»[36]. Текст указанной инструкции содержал четыре пункта, однако был согласован между тремя государственными органами государственной власти и управления.

Локальные нормативные правовые акты в сфере авторского права принимались в Республике Беларусь на уровне одной либо нескольких организаций и действие таких актов было ограничено рамками этих организаций. Как правило, локальные нормативные акты по защите прав авторов не публиковались для широкого круга лиц и были направлены на охрану интересов строго определенных субъектов правоотношений. Наиболее распространёнными являлись положения о коммерческой тайне, которые охватывали разработки в области развивающихся компьютерных программ, ноу-хау, нераскрытой информации или секретов производства. Положения утверждались руководителями организаций, однако должны были соответствовать критериям, установленным Положением о коммерческой тайне, утвержденным постановлением Совета Министров Республики Беларусь 6 ноября 1992 года «Об утверждении положения о коммерческой тайне»[37]. Локальные нормативные акты, несмотря на ограниченное поле действия, имели огромное значение в целях защиты авторских прав, поскольку соответствовали требованиям местного уровня, имели мобильный характер и могли изменяться по мере необходимости избегая длительные формальные процедуры, связанные с их принятием.

К отдельной категории нормативных актов можно отнести международные соглашения в области авторских прав. Самым первым многосторонним соглашением принятым в рамках Содружества Независимых Государств с участием Правительства Республики Беларусь

[36] Инструкция Комитета по авторским и смежным правам при Министерстве юстиции Республики Беларусь от 1 декабря 1993 г. «По взиманию комиссионных отчислений, производимых Управлением по авторским и смежным правам при Совете Министров Республики Беларусь за сбор авторского вознаграждения», текст, „Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь", 2000, № 8, с. 12.

[37] Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 6 ноября 1992 года «Об утверждении положения о коммерческой тайне», текст, „Собрание постановлений Правительства Республики Беларусь", 1992, № 32, с. 57.

являлось Соглашение о сотрудничестве в области авторского права и смежных прав, заключенное в Москве 24 сентября 1993 года[38]. Соглашение предусматривало обязанности государств-участников обеспечить на своих территориях выполнение международных обязательств, вытекающих из участия бывшего Союза ССР во Всемирной конвенции об авторском праве в редакции 1952 года, с сохранением положений национального законодательства.

Законодательство об авторских правах Беларуси 1991 — начала 1994 годов сохраняла основные принципы, существовавшие в СССР, и претерпело существенные изменения в связи с введением в Республике Беларусь поста Президента Республики Беларусь 20 июля 1994 года и последующей парламентской реформы осенью 1996 года.

II. Закон об авторском праве 1996 года в системе белорусского законодательства об авторских правах в период Президентской Республики Беларуси

Все гражданское законодательство Республики Беларусь, включая законодательные акты об авторских правах, периода президентской республики в очередной раз было существенно изменено и начало представлять собой систему нормативных правовых актов, определённых следующими группами: 1 — законодательные акты (Конституция Республики Беларусь, Гражданский Кодекс Республики Беларусь, законы Республики Беларусь, декреты и указы Президента Республики Беларусь); 2 — распоряжения Президента Республики Беларусь; 3 — постановления Правительства Республики Беларусь, изданные в соответствии с законодательными актами; 4 — акты Конституционного Суда Республики Беларусь, Верховного Суда Республики Беларусь и Национального банка Республики Беларусь, изданные в пределах их компетенции по регулированию гражданских отношений, установленной Конституцией Республики Беларусь и принятыми в соответствии с ней иными законодательными актами; 5 — акты министерств, иных республиканских органов государственного управления, местных органов управления и самоуправления, изданные в случаях и пределах, предусмотренных законодательными актами, распоряжениями Президента Республики Беларусь и постановлениями Правительства Республики Беларусь.

[38] Соглашение о сотрудничестве в области авторского права и смежных прав, текст, „Бюллетень международных договоров”, 2008, № 3, с. 6.

Декреты, указы и распоряжения Президента Республики Беларусь — нормативные правовые акты, которые не существовали ранее в «допрезидентском периоде». При расхождении декрета или указа Президента Республики Беларусь с Гражданским Кодексом Республики Беларусь или другим законом, то любой закон, включая Гражданский Кодекс, будут иметь верховенство лишь тогда, когда полномочия на издание декрета или указа были предоставлены этим законом. Таким образом, декреты и указы, издаваемые Президентом Республики Беларусь, получили статус первого по юридической значимости нормативного правового акта после Конституции Республики Беларусь. Распоряжения Президента Республики Беларусь отнесены к ненормативным правовым актам.

Изменения коснулись не только самой системы законодательства, однако, изменился порядок принятия некоторых нормативно-правовых актов. В частности, с момента образования двухпалатного Парламента — Национального Собрания Республики Беларусь, законы принимаются Палатой Представителей Национального Собрания (Парламента), затем направляются для одобрения Советом Республики, как второй из двух палат Парламента. Принятые и одобренные Парламентом законы подписывает Президент Республики Беларусь, а не должностные лица Парламента.

Декреты и распоряжения Президента Республики Беларусь, которые прямо регулировали бы вопросы авторского права, не принимались. Ключевыми законодательными актами в области авторских прав периода Президентской Республики являются глава 61 Гражданского Кодекса Республики Беларусь 1998 года «Авторское право и смежные права» и Законы Республики Беларусь «Об авторском праве и смежных правах», принятые в 1996 и 2011 годах. Положения, закрепленные в Гражданском Кодексе, имеют большую юридическую силу, чем Законы Республики Беларусь «Об авторском праве и смежных правах». Законы и Указ президента — принимаемые в целях присоединения к международным договорам и конвенциям в области авторского права.

Перед белорусским обществом ставилась задача к 2020 году создать интегрированный комплекс охраны и управления интеллектуальной собственностью, в области авторского права планировалось обеспечение эффективного доступа общественности к мировым достижениям науки, литературы и искусства. С этой целью Советом Министров Республики Беларусь в указанном периоде утверждены: Государственная программа по охране интеллектуальной собственности Республики Беларусь на 2008-2010 годы[39], а также Стратегия Республики Беларусь в сфере интеллектуальной собственности на 2012-2020 годы[40].

Следующим определяющим фактором направления развития законодательства в Республике Беларусь стало подписание от имени Главы Государства Республики Беларусь 2 апреля 1996 года Договора об образовании Сообщества Беларуси и России[41], которым предусмотрено объединение интеллектуального потенциала двух государств.

Спустя немногим более месяц 16 мая 1996 года в Беларуси от лица Президента Республики Беларусь Александра Лукашенко подписан Закон Республики Беларусь «Об авторском праве и смежных правах»[42]. Наиболее широкое распространение получили публикации Закона об авторских правах 1996 года с изменениями 1998 года, в газетах «Звязда» в августе 1998 года и «Народная газета» в сентябре 1999 года. Эти публикации были связаны с принятием Палатой Представителей 11 августа 1998 года Закона „О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Беларусь «Об авторском праве и смежных правах»"[43]. Несмотря на то, что Закон 1998 года имел название «О внесении изменений...», этим законом принята новая редакция Закона об авторском праве.

Закон об авторском праве 1996 года состоял из шести разделов: 1 — общие положения; 2 — авторское право; 3 — смежные права; 4 — защита авторского права и смежных прав; 5 — международные договоры; 6 — заключительные положения. Раздел закона «Авторское право» разделялся на главы: 1 — объекты авторского права; 2 — авторские права; 3 — ограничения имущественных прав; 4 — срок действия авторского права; 5 — передача имущественных прав. Текст Закона за незначительным отличием воспроизводил текст Закона Российской Федерации от 9 июля 1993 года «Об авторским праве и смежных правах»[44].

39 Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 21.11.2007 № 1555 «Об утверждении Государственной программы по охране интеллектуальной собственности Республики Беларусь на 2008-2010 годы», текст, „Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь", 2007, № 287, 5/26199.

40 Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 02.03.2012 № 205 «Об утверждении стратегии Республики Беларусь в сфере интеллектуальной собственности на 2012-2020 годы», текст, „Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь", 2012, № 30, 5/35360.

41 Договор об образовании Сообщества Беларуси и России, подписан в Москве 02.04.1996, „Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь", 1996, № 16, ст. 212.

42 Закон Республики Беларусь от 16.05.1996 г. «Об авторском праве и смежных правах», „Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь", 1996, № 20, ст. 43.

43 Закон Республики Беларусь от 16.08.1998 «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Беларусь *Об авторском праве и смежных правах*», „Звязда", № 162, 19.08.1998.

44 Закон Российской Федерации от 09.07.1993 г. «Об авторским праве и смежных правах», „Ведомости Российской Федерации", 1993, №32, с. 2122.

Так, оба закона содержали одинаковый предмет регулирования, который был изложен в статье 1: «Настоящий Закон регулирует отношения, возникающие в связи с созданием и использованием произведений науки, литературы и искусства (авторское право), фонограмм, исполнений, постановок, передач организаций эфирного или кабельного вещания (смежные права)». Статья 3 Закона Российской Федерации «Об авторском праве и смежных правах» полностью соответствовала статье 42 Закона Республики Беларусь «Международные договоры», которая в последнем законе образовывала целый раздел: «Если международным договором, в котором участвует Республика Беларусь/Российская Федерация, установлены иные правила, чем те, которые содержаться в настоящем Законе, то применяются правила международного договора».

В каждом из сравниваемых Законов об авторском праве первый раздел замыкает статья под названием «Основные термины», в которых раскрываются значение, используемых в законах терминов. Одинаковое значение имеют 29 терминов в каждом из законов. Отличие состоит в наличии в законе Республики Беларусь терминов «общественное достояние» и «топология интегральной микросхемы», которые отсутствуют в Законе Российской Федерации. Вместе с тем в российском Законе имеется понятие «сдавать в прокат (наем)» — предоставлять экземпляр произведения или фонограммы во временное пользование в целях извлечения прямой или косвенной коммерческой выгоды, которое не встречается в тексте белорусского закона.

Разделы Законов Беларуси и России «Авторское право» и «Смежные права» представляют собой в абсолютном большинстве аналоговые тексты с одинаковыми формулировками, структурой. Субъектами смежных прав в обоих законах признаются исполнители, изготовители (производители) фонограмм, организации эфирного и кабельного вещания. В текстах законов встречаются изменение окончаний и речевых оборотов, которые не влияют на существо понимания законодательного акта. В частности, в статье 7 белорусского закона и статье 8 российского закона, именуемых «Произведения, не являющиеся объектами авторского права», различие состоит в последней фразе «сообщения информационного характера о событиях и фактах»[45] и «сообщения о событиях и фактах, имеющие информационный характер»[46]. При

[45] Закон Республики Беларусь от 16.05.1996 г. «Об авторском праве...», раздел II, ст. 7, с. 50.

[46] Закон Российской Федерации от 09.07.1993 г. «Об авторском праве...», раздел II, ст. 8, с. 2127.

абсолютно идентичном подходе к определению сферы действия авторского права, его объекта, произведений, подпадающих под сферу действия закона, института соавторства, сферы действия и субъектов смежных прав, в белорусском законе можно найти незначительные отличия. Так, белорусским Законом установлено, что размер авторского вознаграждения не может быть ниже минимальных ставок, утвержденных Кабинетом Министров Республики Беларусь. С одной стороны, такая формулировка закона должна защищать имущественные права авторов, однако, учитывая рыночный характер экономики, такое положение может сдерживать развитие творчества и использование объекта авторского права в соответствии со спросом.

Раздел IV «Защита авторского права и смежных прав» Закона Республики Беларусь «Об авторском праве и смежных правах» 1996 года также соответствует разделу V российского Закона об авторском праве 1993 года, который именуется «Защита авторских и смежных прав». Первые статьи разделов предусматривают кто является нарушителем авторского права и смежных прав и устанавливают понятие «контрафактных экземпляров». С учетом незначительных стилистических расхождений, тексты разделов совпадают. Например, часть 4 ст. 38 «Нарушение авторского права и смежных прав» Закона Республики Беларусь, текст которой изложен следующим образом: «За нарушение предусмотренных настоящим Законом авторского права и смежных прав наступает гражданская, уголовная и административная ответственность»[47], соответствует части 1 статьи 48 «Нарушение авторских и смежных прав» Закона Российской Федерации, изложенной в следующей редакции: «За нарушение предусмотренных настоящим Законом авторских и смежных прав наступает гражданская, уголовная и административная ответственность в соответствии с законодательством Российской Федерации»[48]. Отсутствие в белорусском законе конкретизации гражданской, уголовной и административной ответственности не влияло на применение нормы, поскольку любая ответственность может наступить только «в соответствии с законодательством» страны, применяющим такую ответственность.

Раздел IV «Защита авторского права и смежных прав» Закона Республики Беларусь «Об авторском праве и смежных правах» 1996 года

47 Закон Республики Беларусь от 16.05.1996 г. «Об авторском праве...», раздел IV, ст. 38, с. 71.

48 Закон Российской Федерации от 09.07.1993 г. «Об авторском праве...», раздел V, ст. 48, с. 2145.

заканчивается статьей 41 «Коллективное управление имущественными правами». В российском законе так именуется раздел IV Закона, состоящий из четырех отдельных статей. Статья 41 Закона Республики Беларусь «Об авторском праве и смежных правах» состоит из двух частей. Часть первая предусматривает цели и возможность создания организаций на коллективной основе по желанию правообладателей (авторов, исполнителей фонограмм и иных обладателей авторского права). Часть вторая статьи указывает, что порядок создания и деятельности таких организаций определяется «законодательством Республики Беларусь».

В разделе VI «Заключительные положения» содержаться переходные положения, которые распространили сферу действия закона на произведения и объекты смежных прав, ранее не охранявшиеся авторским правом, в том случае, если такие произведения и объекты, если они правомерно выпущены в свет, изготовлены и распространены на территории Республики Беларусь до опубликования этого закона. Также срок охраны авторского права, установленный законом в течение всей жизни автора и 50 лет после его смерти, распространен на все произведения и объекты смежных прав, в отношении которых срок действия авторского права не истек также до опубликования данного Закона.

Новая редакция Закона Республики Беларусь «Об авторском праве и смежных правах» 1998 года сохранила прежнюю структуру этого закона, однако были исключены разделы V «Международные договоры» и VI «Заключительные положения». Положения о международных договорах перешли в статью 3 «Международные договоры». При отсутствии раздела «Заключительные положения» Закон мог быть применен только к правоотношениям, которые могли возникнуть после вступления в законную силу со дня опубликования — с 19 августа 1998 года. К перечню законодательных актов, регулирующих авторское право, была добавлена Конституция Республики Беларусь.

В новой редакции закона появилось понятие «компьютерной программы», которое прямо отнесено к объектам, охраняемым законом, наравне с литературными произведениями. Охрана компьютерных программ распространилась на все виды программ и операционных систем, выраженных на любом языке и в любой форме, включая исходный текст и объектный код. В связи с этим текст закона дополнен отдельной статьей 21 «Воспроизведение компьютерных программ». Нормы статьи предусматривали право лица, владеющего экземпляром компьютерной программы на изготовление ее копии при условии, что такая копия предназначена только для архивных целей или для замены ранее правомерно приобретенного экземпляра в случае

невозможности использования оригинала. Статьей предусмотрена невозможность использования копии компьютерной программы в иных целях и необходимость уничтожения копии, если владение экземпляром этой компьютерной программы перестанет быть правомерным. Кроме того, лицу, правомерно владеющему экземпляром компьютерной программы, предоставлено право адаптировать данную программу для обеспечения совместной работы с другими программами при условии, что полученная при адаптации информация не будет использована для создания других компьютерных программ, аналогичных адаптируемых, или для осуществления любого действия, нарушающего авторские права. Изложенные в данной статье нормы носили универсальный характер, конкретизированы не были, вместе с тем, с развитием компьютерных технологий они приобрели широкое практическое применение.

Законом Республики Беларусь от 4 января 2003 г. «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Республики Беларусь», изменен способ выплаты компенсации по решению суда в случае нарушений авторских прав. Если ранее компенсация могла быть взыскана в сумме от 10 до 50 минимальных заработных плат, то после изменений закона компенсация измерялась в «базовых величинах»[49]. Следует отметить, что суммы базовых величин устанавливались Правительством Республики Беларусь в меньшем размере чем минимальные заработные платы, поэтому такие изменения вели к ухудшению прав субъектов авторского права.

Еще одни изменения были внесены в Закон Республики Беларусь «Об авторском праве и смежных правах» Законом Республики Беларусь от 14 июля 2008 г. «О геодезической и картографической деятельности»[50], которым термин «картографические произведения» заменен на «картографическое произведение», однако, с более широким смыслом. Таким произведением стали: «карта, план, атлас или иное произведение, главной частью которого является картографическое изображение Земли, другого небесного тела или космического пространства»[51].

[49] Закон Республики Беларусь от 04.01.2003 № 183-З «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Республики Беларусь», текст, „Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь", 2003, № 8, с. 2.

[50] Законом Республики Беларусь от 14.07.2008 № 396-З «О геодезической и картографической деятельности», текст, „Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь", 2008, № 175, с. 14.

[51] Там же.

Одновременно с принятием Закона об авторском праве 1996 года, принятием его новой редакции 1998 года и последующими изменениями 2003 и 2008 годов, в Республике Беларусь были приняты ряд законов и указов, которые распространяли действие международных конвенций и договоров на территорию Беларуси: Законом 14 июля 1997 года Беларусь присоединилась к Бернской конвенции 1886 года об охране литературных и художественных произведений (парижскому акту от 24 июля 1971 года, измененному 28 сентября 1979 года); Законами № 164-З и № 165-З от 10 июня 1998 года Республика Беларусь присоединилась к Договорам Всемирной Организации Интеллектуальной Собственности «По исполнителям и фонограммам» и «По авторскому праву»; Указами Президента Республики Беларусь № 439 и № 440 от 07 августа 2002 года Беларусь присоединилась к Конвенции Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры «Об охране интересов производителей фонограмм от незаконного воспроизводства их фонограмм» (Женевская Конвенция 29.10.1971) и Международной конвенции Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры «Об охране прав исполнителей, производителей фонограмм и вещательных организаций» (Римская Конвенция 26.10.1961).

С точки зрения теории права нормы законодательства Республики Беларусь в сфере авторских и смежных прав к началу 2010 года соответствовали международным стандартам, предоставляя защиту их субъектам. Однако, помимо норм, регулирующих «отношения по созданию и использованию произведений литературы, науки и искусства»[52], содержались и «нормы, которые непосредственно определяют условия, порядок и способы защиты нарушенных или оспариваемых прав»[53]. Последние, в свою очередь, являются частью «механизма защиты прав интеллектуальной собственности»[54]. Эффективная защита «прав на произведения литературы, науки и искусства, доля которых в гражданском обороте с каждым годом только увеличивается»[55] возможно только при условии независимой правовой и судебной системы государственных органов, гарантирующих каждому правообладателю

[52] Ю. Федорова, *Защита авторского права по законодательству Республики Беларусь*, [в:] *Право в современном белорусском обществе: сборник научных трудов*, Минск 2008, с. 355.
[53] Там же.
[54] Там же, с. 353.
[55] Там же.

справедливое рассмотрение спора в суде. Если административные и уголовные дела, возникающие в связи с применением законодательства об авторском праве, в Республике Беларусь представляют многоуровневую систему с возможностью обжалования постановлений либо приговоров, то правила рассмотрения гражданских споров с 2002 года приобрели иной характер.

Так, 30 декабря 2002 года Законом Республики Беларусь «О внесении изменений и дополнений в Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь»[56] к исключительной компетенции Судебной коллегии по делам интеллектуальной собственности в составе Верховного Суда Республики Беларусь отнесено рассмотрение всех гражданских дел по всем спорам, вытекающим из законодательства об авторском праве и смежных правах. Следовательно, решения по таким делам обжалованию в апелляционном порядке не подлежат и вступают в законную силу в день их оглашения. «Названые процессуальные особенности рассмотрения дел по спорам в сфере нарушения авторских прав объективно не оказывают положительного влияния на эффективность охраны прав авторов произведений литературы, науки и искусства»[57], однако более двух десятилетий такой «общий (судебный) порядок, осуществляемый при непосредственном участии судебной коллегии по делам интеллектуальной собственности Верховного Суда Республики Беларусь»[58] остается неизменным.

Таким образом, все последующие дополнения и изменения гражданского законодательства Республики Беларусь об авторских и смежных правах применялись только одной судебной инстанцией — Судебной коллегией Верховного Суда Республики Беларусь по делам интеллектуальной собственности.

Summary

The Development of Copyright Law in the Republic of Belarus

An act of the Parliament of the Republic of Belarus "On Copyright and Related Rights" was passed twenty five years ago and took a central position in the system of Belarusian copyright law. The act regulates social conditions for creation of works of science, art and literature and of related rights. Since the passing of the act it has been modified several times due to changing legal and historical conditions. The act was amended in 2011 and later in 2019. The article presents the transformation of the key regulations on copyright

[56] Закон Республики Беларусь от 30.12.2002 № 171-З «О внесении изменений и дополнений в Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь», „Народная газета", 14.01.2003, № 9-10.

[57] Ю. Федорова, *Защита авторского права по законодательству Республики Беларусь*, с. 358.

[58] Там же.

and related rights, the preservation of institutions connected with the regulation of minimal royalties and the system of collective management of authors' copyrights by organizations with state accreditation. Moreover, the process of amending the act in 2011 and 2019 has been described as well as the results of the legal assessment of this act by the Constitutional Tribunal of the Republic of Belarus.

Keywords: the Republic of Belarus, legislation, copyright, law, legislative measures, exclusive rights.

Streszczenie

Rozwój prawa autorskiego w Republice Białorusi

Ustawa Republiki Białorusi «O prawie autorskim i prawach pokrewnych» została po raz pierwszy przyjęta dwadzieścia pięć lat temu i zajęła jedno z kluczowych miejsc w systemie białoruskiego ustawodawstwa autorskiego. Ustawa reguluje stosunki społeczne w zakresie tworzenia dzieł nauki, sztuki i literatury, a także praw pokrewnych wykonawców. Od czasu uchwalenia ustawy o prawie autorskim jej tekst był wielokrotnie modyfikowany pod wpływem różnych uwarunkowań prawnych i historycznych. Obecnie w Republice Białorusi obowiązuje ustawa „O prawie autorskim i prawach pokrewnych", uchwalona w 2011 roku, w jej kolejnej edycji z 2019 roku. Artykuł przedstawia proces transformacji kluczowych przepisów białoruskiej ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych, zachowanie w nim instytucji związanych z regulacją minimalnych stawek wynagrodzenia autorskiego w procesie korzystania z określonego rodzaju dzieł, a także system zbiorowego zarządzania prawami majątkowymi autorów przez organizacje posiadające odpowiednią akredytację państwową. Opisano również proces przyjmowania redakcji ustawy z 2011 i 2019 roku przez ośrodki władzy oraz wyniki oceny sądowej tego aktu normatywnego przez Trybunał Konstytucyjny Republiki Białorusi.

Słowa kluczowe: Republika Białorusi, ustawodawstwo, prawo autorskie, prawo, akt normatywny, prawa wyłączne.

Hanna Slavina – absolwentka Wydziału Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku oraz Wydziału Prawa Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego. Zajmuje się badaniem historii prawa i instytucji prawnych. Przez długi czas prowadziła działalność adwokacką na Białorusi. Opublikowane wyniki badań na tematy prawne włączone zostały do programu nauczania Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego i wykorzystywane są przy opracowywaniu komentarza do ustawy Republiki Białorusi „O adwokaturze i działalności adwokackiej".

Тарас Польовий
(Львов)

Изменение белорусско-украинских межгосударственных отношений после начала политического кризиса в Беларуси: украинская точка зрения

Начиная с 2014 года, после российской агрессии относительно Украины, в белорусско-украинских отношениях утвердился баланс, который, в целом, устраивал обе стороны. Став посредником в российско-украинском конфликте, белорусская власть добилась „размораживания" отношений с ЕС и США и, в который раз, начала возобновлять диалог с западными партнерами. Такой шаг делал возможным активизацию внешнеполитической деятельности Беларуси при одновременном постепенном дистанцировании от Российской Федерации. Украинская сторона, в свою очередь, полагалась на гарантии безопасности, полученные от президента Беларуси Александра Лукашенко и сохранение позитивной динамики показателей межгосударственной торговли. По оценкам экспертов, белорусско-украинские отношения считались одними из наиболее продвинутых среди отношений с соседями на уровне деятельности двухсторонних органов, особенно в вопросах торгово-экономической кооперации, инфраструктуры, транспорта и энергетики[1]. Белорусское же руководство, в течение длительного времени, традиционно выступало за прагматизацию межгосударственных отношений без значительного политического сближения. Учитывая это, белорусское дипломатическое присутствие в Украине почти полностью ориентировано на усиление экономической кооперации двух государств, создание дополнительных рынков для белорусской промышленной продукции[2].

После избрания президентом Украины Владимира Зеленского, Офисом Президента было декларировано курс отстаивания на международной арене прежде всего экономических интересов государства, развитие торгово-экономической дипломатии и усиления экономизации

[1] Г. Максак, *Україна-Білорусь: що очікувати від команди Зеленського в українсько-білоруських відносинах?*, http://prismua.org/україна-білорусь-що-очікувати-від-ком/ [дата обращения: 12.08.2021].

[2] Там же.

внешней политики[3]. С изменением политической власти в Украине, такой подход давал возможность сохранения предыдущего состояния белорусско-украинских отношений, без принципиального пересмотра основных направлений. Важным шагом в деле налаживания двусторонних отношений стала личная встреча президентов Александра Лукашенко и Владимира Зеленского во время Второго форума регионов в Житомире, в ходе которого руководителями двух государств было высказано заверения в добрососедстве и развития партнерских контактов[4].

Однако, поддерживаемый на протяжении длительного времени баланс в отношениях между Беларусью и Украиной вскоре пошатнулся. Как и прогнозировали эксперты[5], поводом к ухудшению отношений стал политический кризис в Беларуси, вызванный массовыми протестами после президентских выборов в августе 2020 года. Учитывая чрезвычайную важность для Украины нейтральной позиции, которую заняло руководство белорусского государства в отношении российско-украинского конфликта, на официальном уровне украинское руководство на протяжении некоторого времени воздерживалось от комментариев касательно событий в соседнем государстве.

Одновременно с этим, в украинских городах проходили акции солидарности из протестующими гражданами Беларуси. Тем более интересными на этом фоне выглядят результаты опроса проведенного Киевским международным институтом социологии (КМИС) в сентябре 2020 года. Согласно которому, отвечая на вопрос: „Как Вы знаете, в Беларуси сейчас проходят массовые протесты против власти Лукашенко. Кого Вы больше поддерживаете — тех кто протестует или Лукашенко?", 45,3% опрошенных украинцев поддерживают протестующих. В то время как Александра Лукашенко поддерживают 31,3% респондентов. При этом, если на западе и в центре страны больше тех, кто поддерживает протестующих, то на юге и востоке — тех,

[3] *Заступник керівника Офісу Президента: Пріоритет зовнішньої політики Володимира Зеленського — це економіка*, https://www.president.gov.ua/news/zastupnik-kerivnika-ofisu-prezidenta-prioritet-zovnishnoyi-p-61681 [дата обращения: 12.08.2021].

[4] *Лукашенко — Зеленському: Україна ніколи не матиме проблем з території Білорусі*, https://www.radiosvoboda.org/a/news-lukashenko-zelenskyi-zustrich/30199032.html [дата обращения: 12.08.2021].

[5] Г. Мєдвєдєва, *Між поганим та найгіршим: які наслідки для України можуть мати вибори у Білорусі*, http://neweurope.org.ua/analytics/mizh-poganym-ta-najgirshym-yaki-naslidky-dlya-ukrayiny-mozhut-maty-vybory-u-bilorusi/ [дата обращения: 12.08.2021].

кто поддерживает Александра Лукашенко[6]. В этом контексте стоит отметить, также, и популярность личности белорусского президента в украинском обществе. Согласно с результатами опроса, проведенного Социологической группой „Рейтинг", среди лидеров других стран лучше всего украинцы относятся именно к Александру Лукашенко — 66%, тогда как отрицательно лишь 15%[7].

Прологом к ухудшению межгосударственных отношений стал отказ белорусских властей в выдачи украинской стороне группы задержанных в Минске граждан, вероятно связанных с частной военной компанией Вагнера, часть которых подозревается в совершении преступлений на территории Украины. Власти Украины, в свою очередь, посчитали такие действия как недружественный, несправедливый жест, который „не соответствует духу отношений между Украиной и Белоруссией, основанных на уважении и взаимопомощи"[8]. Не содействовали нормализации отношений и заявления Александра Лукашенко о попытках вмешательства Украины во внутренние дела Беларуси и дестабилизации ситуации в стране [9], [10], [11]. Данные высказывания коррелируют с собирательным довольно токсическим образом украинского государства, как синонима хаоса, который формируется в белорусском информационном пространстве. Несмотря на дружественную межгосударственную риторику, внутри страны Украина

6 *Кого підтримують українці в ситуації в Білорусі: вересень 2020 року*, https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=971&page=1#_ftn1 [дата обращения: 12.08.2021].

7 *Динамика отношения украинцев к мировым лидерам*, http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/dinamika_otnosheniya_ukraincev_k_mirovym_lideram.html [дата обращения: 12.08.2021].

8 *Зеленский резко раскритиковал решение Беларуси вернуть „вагнеровцев" в Россию*, https://naviny.by/new/20200815/1597493479-zelenskiy-rezko-raskritikoval-reshenie-belarusi-vernut-vagnerovcev-v-rossiyu [дата обращения: 14.08.2021].

9 *"За кольцевой жизнь меняется разительно" — Лукашенко не считает ситуацию в Беларуси проблемной или сложной*, https://www.belta.by/president/view/za-koltsevoj-zhizn-menjaetsja-razitelno-lukashenko-ne-schitaet-situatsiju-v-belarusi-problemnoj-ili-405328-2020/ [дата обращения: 14.08.2021].

10 *Лукашенко об уличных беспорядках: успокоиться и дать нам навести порядок*, https://www.belta.by/president/view/lukashenko-ob-ulichnyh-besporjadkah-uspokoitsja-i-dat-nam-navesti-porjadok-402900-2020/ [дата обращения: 14.08.2021].

11 *Лукашенко: идет гибридная война против Беларуси, и мы должны ждать пакостей с любой стороны*, https://www.belta.by/president/view/lukashenko-idet-gibridnaja-vojna-protiv-belarusi-i-my-dolzhny-zhdat-pakostej-s-ljuboj-storony-401625-2020/ [дата обращения: 14.08.2021].

позиционируется как неудачный пример построения государственности и взаимоотношений общества и власти. Такие действия вызвали негативную реакцию украинского МИДа[12], что в последствии дало повод министру иностранных дел Дмитрию Кулебе заявить, что Украина готова идти на жесткие шаги в случае недружественных действий белорусского государства[13]. Не способствовала развитию отношений и негативная реакция белорусской власти вызванная советом Александру Лукашенко от президента Украины Владимира Зеленского провести повторные выборы для урегулирования ситуации, которая сложилась в Республике Беларусь[14]. Данное высказывание было расценено как призыв и вмешательство во внутренние дела Беларуси. Стоит отметить, что похожую реакцию белорусского президента в свое время вызвало намерение президента Украины Виктора Ющенко осуществлять вместе с США совместную деятельность по поддержке продвижения свободы в Беларуси[15]. В итоге украинская сторона объявила о подрыве доверия между странами и что „отношения с Беларусью уже не могут быть такими, какими были до этого"[16]. Впервые, за время межгосударственного диалога, украинский МИД отозвал посла Украины в Беларуси Игоря Кизима для „консультаций и оценки перспектив украинско-белорусских отношений в новой реальности"[17]. Параллельно, Украина приостановила подготовку к третьему Форуму регионов, проведение которого планировалось на 8-9 октября 2020 года в Гродно. Также, был отменен официальный визит президента Украины

12 *Коментар МЗС України щодо окремих заяв керівництва Республіки Білорусь*, https://mfa.gov.ua/news/komentar-mzs-ukrayini-shchodo-okremih-zayav-kerivnictva-respubliki-bilorus [дата обращения: 14.08.2021].

13 *Україна готова жорстко реагувати на „недружні дії Білорусі" — Кулеба*, https://www.pravda.com.ua/news/2020/09/3/7265168/ [дата обращения: 14.08.2021].

14 *Зеленський порадив Лукашенку провести повторні президентські вибори*, https://www.unian.ua/politics/protesti-v-bilorusi-zelenskiy-rozpoviv-yak-bidiyav-na-misci-lukashenka-novini-ukrajina-11121839.html [дата обращения: 14.08.2021].

15 *Президенты США и Украины заявили о поддержке „продвижения свободы" в Беларуси*, https://news.tut.by/politics/51612.html [дата обращения: 14.08.2021].

16 *Глава МИД Украины: отношения с Беларусью уже не могут быть такими, какими были до этого*, https://naviny.media/new/20200906/1599380186-glava-mid-ukrainy-otnosheniya-s-belarusyu-uzhe-ne-mogut-byt-takimi-kakimi [дата обращения: 14.08.2021].

17 *Заява міністра закордонних справ України Дмитра Кулеби щодо виклику посла України у Білорусі на консультації до Києва*, https://mfa.gov.ua/news/zayava-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-dmitra-kulebi-shchodo-vikliku-posla-ukrayini-u-bilorusi-na-konsultaciyi-do-kiyeva [дата обращения: 14.08.2021].

в Беларусь. С учетом таких обстоятельств, все процессы и контакты между Беларусью и Украиной были поставлены на паузу[18].

Исходя из официальной реакции украинской стороны, высказываний публичных лиц, обсуждения и освещения белорусских протестов в украинском медиа пространстве, которые белорусские власти восприняли как чрезвычайно недружественные и попытку вмешательства во внутренние дела Республики Беларусь, оказания влияния на выбор белорусского народа[19]. Кроме того, представители посольства РБ в Украине подчеркнули недопустимость поощрения и одобрения действий, направленных на дестабилизацию общественно-политической обстановки в Беларуси, и разрушающих конструктивный формат белорусско-украинских отношений[20]. Учитывая вышеупомянутые события, Беларусь и Украина оказались в состоянии крупнейшего за время независимости кризиса межгосударственных отношений, который, судя по тенденциям, может углубляться.

В итоге Украина начала пересматривать свою позицию касательно Беларуси. Вследствие чего, наметилось некоторое разделение позиции украинской власти, сущностью которого является расхождение официальных контактов и выстраивание собственной линии относительно белорусской оппозиции и гражданского общества. Стоит отметить, что уже на протяжении долгого времени ни одно украинское правительство не сумело выработать четкой и самостоятельной политической линии в отношении Беларуси. Что, в свою очередь, не позволяет выстраивать отношения направленные на перспективу и реализацию стратегических интересов. Тенденциозность и непоследовательность украинской политики некоторой мерой обуславливается ориентацией руководства страны на позицию ЕС относительно соседнего государства.

Предлагая себя в качестве посредника в урегулировании политического кризиса в Беларуси, украинская сторона, по словам главы МИД Дмитрия Кулебы, оставалась на стороне белорусского народа[21]. Проявлением таких намерений стало выражение готовности принять

18 *Кулеба: Україна всі контакти з білоруською стороною поставила на паузу*, https://ua.interfax.com.ua/news/political/683957.html [дата обращения: 14.08.2021].

19 *О встрече в МИД Украины*, http://ukraine.mfa.gov.by/ru/embassy/news/b010a9f4aad69902.html [дата обращения: 14.08.2021].

20 Там же.

21 *Глава МИД Украины заявил, что у Лукашенко уже нет легитимности, а у оппозиции ее еще не хватает*, https://news.tut.by/economics/702367.html?c [дата обращения: 14.08.2021].

в стране, политических беженцев из Беларуси. Министерством цифровой трансформации был презентован информационный портал[22] для представителей и компаний IT-индустрии Беларуси, желающих переехать работать в Украину в следствии политической ситуации в Беларуси. Релокация белорусов в Украину по сравнению с другими странами отличается близостью культурной среды и отсутствем языкового барьера, что существенно упрощает процесс адаптации. Кроме того, привлечение в Украину специалистов именно IT-отрасли, обосновывается в первую очередь экономической целесообразностью и высокой капитализацией их интеллектуальной деятельности.

Кроме того, в Украине перебывает немало белорусских политических эмигрантов и общественных организаций, как, например, Белорусский информационный центр, Белорусский дом в Украине. Украинский благотворительный фонд „Беларускі Майдан" позиционирует себя как инициативу, направленную на адаптацию и помощь белорусам, которые переехали в Украину вследствие политических преследований за свои убеждения и участь в политических акциях[23]. Целью деятельности данного фонда, также, является создание независимого СМИ, целью которого будет популяризация идей национальной самоидентичности белорусов, движения к европейской интеграции и противодействие российской пропаганде[24]. Антикризисный центр „Белорусский дом" оказывает бытовую и бесплатную юридическую помощь гражданам Беларуси, которые пересекли белорусско-украинскую границу[25].

Что касается законодательных инициатив украинских властей, то в проекте парламентского постановления „Про акт свободи Білорусі" выражается готовность дать защиту пострадавшим от противозаконных действий во время мирных демонстраций и предусматривается возможность гражданам Беларуси получить статус беженца или лица, которое нуждается в дополнительной или временной защите в Украине[26]. В месте с тем, в документе не говорится о финансовой

[22] *Инструкция: как белорусским IT-специалистам переехать в Украину*, https://belarustoukraine.com/ [дата обращения: 14.08.2021].

[23] *Беларускі Майдан*, https://www.facebook.com/pg/by.maidan/about/?ref=page_internal [дата обращения: 14.08.2021].

[24] Там же.

[25] *Антикризовий центр Білоруський дім*, https://www.facebook.com/akbeldom/about [дата обращения: 14.08.2021].

[26] *Заява Верховної Ради України про Акт свободи Білорусі (№ 3024а від 27.08.2020). Проєкт Постанови про Заяву Верховної Ради України „Про Акт*

и материальной составляющей такой поддержки, что в сложившихся условиях является наиболее важным моментом.

Очередным шагом стало заявление Верховного Совета Украины относительно ситуации в Республике Беларусь, в которой среди прочего говорится о „вырабатывании механизмов предоставления защиты лицам, пострадавшим от противоправных действий правоохранительных органов во время мирных демонстраций в белорусских городах, а также после незаконных задержаний белорусскими правоохранителями"[27]. Однако, стоит отметить, что несмотря на официальные заявления и законодательные инициативы, на практике, на государственном уровне, процесс приема и адаптации граждан Беларуси на территории Украины, зачастую реализуется, значительной мерой, путем частных инициатив и посредством волонтеров. Кроме того, несмотря на инициативы, которые выдвигает украинская сторона на официальном или частном уровнях, основными центрами поддержки белорусской оппозиции уже долгое время были и остаются Литва и Польша. В то время как Украина часто рассматривается белорусскими гражданами как место временного перебивания до переезда в Европу или возвращения в Беларусь после политических преобразований в стране[28].

Не признавая Александра Лукашенко в качестве легитимного президента, украинскому руководству так и не удалось выстроить полноценного диалога с белорусской оппозицией, представители которой, избегая аналогий с украинским Майданом, пытаются дистанцироваться от любых параллелей с украинским протестным опытом, и в своих публичных речах чаще апеллируют к России и россиянам [29] чем к Украине, или же лично к президенту Владимиру Путину[30], [31], [32]

свободи Білорусі" № 3024а від 27.08.2020, https://legal100.org.ua/zayava-verhovnoyi-radi-ukrayini-pro-akt-svobodi-bilorusi-3024a-vid-27-08-2020/ [дата обращения: 14.08.2021].

27 *Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України щодо ситуації в Республіці Білорусь*, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/883-IX#Text [дата обращения: 14.08.2021].

28 *Втеча від режиму Лукашенка: що роблять білоруси в Україні*, https://www.dw.com/uk/vtecha-vid-rezhymu-lukashenka-shcho-robliat-bilorusy-v-ukraini/a-55036323 [дата обращения: 14.08.2021].

29 *Заява Нобелеўскай лаўрэаткі Святланы Алексіевіч*, https://pen-centre.by/2020/09/09/3779.html [дата обращения: 14.08.2021].

30 *Нобелівська лауреатка каже, що Білорусі знадобиться допомога Путіна*, https://www.pravda.com.ua/news/2020/08/26/7264262/ [дата обращения: 14.08.2021].

31 *Тихановская заявила о желании поговорить с Путиным*, https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/11/29/7275228/ [дата обращения: 14.08.2021].

с призывами и заявлениями отреагировать на события в Беларуси, что весьма неоднозначно оценивается в Украине. Со своей стороны, украинские власти интерпретировали неопределенную позицию белорусских оппозиционеров относительно российской агрессии в Крыму и на Донбассе, как отказ солидаризироваться с Украиной и, одновременно, нежелание испортить отношения с Россией. Только один из членов Координационного совета белорусской оппозиции Павел Латушко не исключал участия Украины в процессе политического урегулирования кризиса в Беларуси[33]. Препятствует налаживанию полноценного диалога с белорусской оппозицией отсутствие четкой позиции относительно российской агрессии в Украине и статуса оккупированного Крыма. Как пример, одна из лидеров белорусской оппозиции Светлана Тихановская заявила, что „юридически Крым является украинским, но де-факто российским"[34]. Стоит отметить, что аналогической позиции на протяжении долгого времени придерживался в своей риторике и Александр Лукашенко.

Несмотря на ситуацию, которая сложилась в отношениях между двумя государствами, экономическое сотрудничество не претерпело существенного спада. Однако, отмечая позитивную динамику торгового оборота между странами, и оценивая перспективы развития экономической дипломатии, посол Украины в Беларуси Игорь Кизим делает прогноз, что сохранение текущего внутриполитического тренда в Беларуси станет препоной развитию двухсторонних экономических отношений[35]. Учитывая поддержку Украиной санкционной позиции Запада относительно Беларуси, такой шаг может не наилучшим образом отразиться на торговле между странами, и более того, будет нести прямой ущерб экономикам обеих стран. В итоге с одной стороны, украинское руководство пытается синхронизировать свою позицию

32 *Вероника Цепкало: Если бы Путин занял позицию народа Беларуси, то стал бы национальным героем*, https://reform.by/163578-veronika-cepkalo-esli-by-putin-zanjal-poziciju-naroda-belarusi-to-stal-by-nacionalnym-geroem [дата обращения: 14.08.2021].

33 *Оппозиция в Минске допускает участие Киева в урегулировании кризиса в Беларуси*, https://interfax.com.ua/news/political/681975.html [дата обращения: 14.08.2021].

34 *Тихановська уточнила власну позицію щодо українського Криму*, https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3091150-tihanovska-utocnila-vlasnu-poziciu-sodo-ukrainskogo-krimu.html [дата обращения: 14.08.2021].

35 *Економічна дипломатія: чи відповідають інструменти реаліям сусідства? Білоруський кейс*, https://www.facebook.com/watch/live/?v=975301286329782&ref=watch_permalink [дата обращения: 14.08.2021].

относительно Беларуси из западными партнерами, содействовать процессу налаживания диалога белорусской власти и оппозиции. С другой стороны, солидаризация с позицией ЕС и США, поддержка санкций против белорусского руководства и белорусских компаний может нанести ущерб экономическим интересам украинского государства. В связи с этим, украинская власть должна сфокусироваться над разработкой дальнейшей стратегии взаимодействия с Беларусью не только на двухстороннем уровне, но и в контексте построения многостороннего сотрудничества в регионе. Учитывая зависимость действующего правящего режима от России, а также принимая во внимание потенциальные угрозы, которые в последнее время исходят со стороны Кремля в адрес белорусского руководства, украинская власть могла бы выступать в качестве посредника и своеобразным каналом взаимодействия между западными государствами и Беларусью. Поскольку, введение исключительно ограничительных мер и полное отворачивание от Минска, в перспективе, может повлечь за собой утрату внешнеполитической альтернативы для Беларуси, что не соответствует интересам украинского государства и может привести к внешнеполитической изоляции страны, что уже имело место в 2011 году. Например, одной из таких инициатив может стать расширение сотрудничества в рамках созданного в июле 2020 года Люблинского треугольника, на встречу министров которого глава украинского МИДа приглашал министра иностранных дел Беларуси Владимира Макея[36]. Более того, активная деятельность в этом направлении будет соответствовать изначальным целям деятельности данной международной организации — поддержке международной безопасности, противодействию российской агрессии и расширению ЕС.

Подводя итоги, стоит отметить, что на современном этапе белорусско-украинские межгосударственные отношения находятся в состоянии кризиса. Резко негативная реакция белорусской стороны на позицию Киева объясняется тем, что действующая белорусская власть воспринимает Украину как страну с развивающимися горизонтальными связями, с активным гражданским обществом, которое, в следствии протестов, в той или иной мере может влиять на государство. В то же время, осторожность деятелей белорусской оппозиции в плане выстраивания диалога с Украиной стоит трактовать как нежелание

[36] *Дмитро Кулеба запросив главу МЗС Білорусі на зустріч міністрів Люблінського трикутника*, https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-zaprosiv-glavu-mzs-bilorusi-na-zustrich-ministriv-lyublinskogo-trikutnika [дата обращения: 14.08.2021].

ассоциироваться с украинским опытом протестных акций, которые, в отличие от белорусских протестов 2020 года не всегда отличались мирным характером.

Изменение подхода к межгосударственному диалогу со стороны Украины было, в первую очередь, реакцией на передачу Беларусью так называемых „вагнеровцев" России. Во вторых — резкие высказывания белорусского президента, которые дискредитировали украинское государство. В третьих — непризнание Украиной Александра Лукашенко в качестве легитимного президента с последующей негативной реакцией белорусских властей. Таким образом, принимая во внимание важность для Украины белорусского нейтралитета в российско-украинском конфликте, сохраняется необходимость поддерживания двухстороннего диалога. Оба государства оказались в ситуации, когда в более значительной мере нужно учитывать противоречивые, внутриполитические обстоятельства в Беларуси, а также внешнеполитические приоритеты Украины, и на этом основании, пытаться выстраивать межгосударственную коммуникацию в новых условиях, что само по себе представляется весьма трудновыполнимой задачей в сложившихся обстоятельствах.

Summary

Changes in the Belarus-Ukraine Interstate Relationships After the Outbreak of the Belarusian Crisis: The Ukrainian Point of View

This article is an attempt to analyse the main trends of Belarusian-Ukrainian interstate relations at the present stage. It has been established that the key precondition for the deterioration of bilateral contacts was the political crisis in Belarus and differences in the assessment of events by the leadership of the two states. The main reasons for the crisis in relationships between Ukraine and Belarus have been formulated. The absence of a constructive dialogue between the Ukrainian authorities and the Belarusian opposition has been pointed out. At the same time, while initiating the suspension of official bilateral contacts, the Ukrainian side focused on establishing a dialogue with representatives of the open society in Belarus, offering opportunities for relocation to Ukraine. The difficulties in developing a consistent strategy of interstate cooperation that would meet the common interests of both states and take into account the domestic political peculiarities and foreign policy of them have been presented, which take into account the changes in the Belarusian-Ukrainian relations.

Keywords: Belarusian-Ukrainian relations, political crisis, suspension of contacts, dialogue with Belarusian civil society, relocation.

Streszczenie

Zmiany w białorusko-ukraińskich stosunkach międzypaństwowych po wybuchu kryzysu politycznego na Białorusi: ukraiński punkt widzenia

W artykule podjęto próbę analizy głównych trendów w białorusko-ukraińskich stosunkach międzypaństwowych na obecnym etapie. Ustalono, że kluczowym warunkiem pogorszenia kontaktów dwustronnych jest kryzys polityczny na Białorusi i różnice w ocenie

wydarzeń przez władze obu państw. Sformułowano główne przyczyny kryzysu w stosunkach między Ukrainą a Białorusią, odnotowano faktyczny brak konstruktywnego dialogu między władzami Ukrainy a białoruską opozycją. Jednocześnie, inicjując zawieszenie oficjalnych kontaktów dwustronnych, strona ukraińska skoncentrowała się na nawiązaniu dialogu z przedstawicielami społeczeństwa obywatelskiego na Białorusi, oferując im możliwość relokacji na Ukrainę. Mając na uwadze zmiany w stosunkach białorusko-ukraińskich, zwrócono uwagę na trudność wypracowania spójnej strategii współpracy międzypaństwowej, która odpowiadałaby wspólnym interesom państw i uwzględniałaby specyfikę polityki wewnętrznej oraz orientację polityki zagranicznej obu stron.

Słowa kluczowe: stosunki białorusko-ukraińskie, kryzys polityczny, zawieszenie kontaktów, dialog z białoruskim społeczeństwem obywatelskim, relokacja.

Taras Polovyi — doktor nauk humanistycznych, asystent w Katedrze Informacji Międzynarodowej Uniwersytetu Narodowego „Politechnika Lwowska” (Ukraina).

Сяргей Чыгрын
(Слонім)

Не адступаць з барыкад Адраджэння. Лісты Уладзіміра Урбановіча да Аляксея Пяткевіча

У мінулым стагоддзі на Навагрудчыне жыў апантана-ўлюбёны ў свой родны край чалавек. Звалі яго Уладзімір Урбановіч (1921-1999). У 1960-1990 гадах гэты чалавек быў самым вядомым у Беларусі краязнаўцам, педагогам, вандроўнікам, калекцыянерам, музейшчыкам. А яшчэ — шчырым беларусам, дэлегатам Устаноўчага з'езда Таварыства беларускай мовы ў Мінску. Пра такіх людзей, якім быў Уладзімір Урбановіч, мы сёння пачалі забываць, мала прыгадваць іх, пісаць і ўшаноўваць пра іх памяць. Сёлета 1 жніўня Уладзіміру Аляксандравічу Урбановічу споўнілася 100 гадоў з дня нараджэння.

Няпроста жылося і працавалася Уладзіміру Урбановічу ў вёсцы Валеўка Навагрудскага раёна. За вочы яго называлі нацыяналістам, асабліва пасля выхаду ў свет дзвюх ягоных кніг па краязнаўстве. Такое кляймо яму прычапілі ці то ад зайздрасці, ці то ад таго, што быў ён значна адукаванейшым за іншых, ад Бога таленавітым і шчырым. Ён, ці не адзін з першых у тыя пасляваенныя гады, напісаў і выдаў у Беларусі краязнаўчую кнігу *Па дарагіх мясцінах* (Мінск, 1964), дзе дзяліўся вопытам краязнаўчай работы па беларускай літаратуры ў сваёй Валеўскай сярэдняй школе. Настаўнік Уладзімір Урбановіч у той час паказаў і апісаў, як трэба выкарыстоўваць краязнаўчы матэрыял на ўроках. Вывучаючы жыццё і творчасць беларускіх пісьменнікаў, а таксама пісьменнікаў-землякоў, ён з вучнямі на веласіпедах і пяшком абышоў, аб'ехаў, і зноў жа апісаў тыя мясціны, дзе нарадзіліся пісьменнікі, творчасць якіх вывучалі ў школе. Настаўнік-краязнавец са школьнікамі наведаў мясціны Адама Міцкевіча, Якуба Коласа, Кузьмы Чорнага, Цішкі Гартнага, літаратурныя Баранавіччыну, Дзятлаўшчыну, Навагрудчыну, Стаўбцоўшчыну, Слонімшчыну і Уздзеншчыну, збіраючы новыя звесткі пра творчасць беларускіх літаратараў, запісваючы не толькі ўспаміны сваякоў, якія тады яшчэ жылі, але і займаўся зборам вуснай народнай творчасці.

У 1955 годзе ў Валеўскай сярэдняй школе быў створаны краязнаўчы музей. Спачатку ў ім было тры аддзелы: гістарычны, этнаграфічны і прыроды. Калі ў школу прыехаў на працу Уладзімір Урбановіч, то ён дапоўніў музей чацвёртым аддзелам — літаратурным. Ужо ў 1980 годзе

ў Валеўскім народным краязнаўчым музеі налічвалася 1895 экспанатаў, з іх 978 — арыгінальных. Уладзімір Аляксандравіч па ўсім свеце збіраў для музея розныя экспанаты, асабліва ў свой літаратурны аддзел. Тады ў музеі былі каштоўныя рэчы, звязаныя з „Хронікай Быхаўца", з гісторыяй Любчанскай друкарні, матэрыялы пра Кастуся Каліноўскага, Францішка Багушэвіча, Цётку, кнігі, паштоўкі, выдадзеныя суполкай „Загляне сонца і ў наша ваконца", друкарнямі Марціна Кухты і „Нашай нівы". Шырока была прадстаўлена заходнебеларуская літаратура кнігамі Браніслава Тарашкевіча, Ігната Дварчаніна, Гальяша Леўчыка, Канстанцыі Буйла, Валянціна Таўлая, Максіма Танка, Міхася Васілька, Ніны Тарас, газетамі і часопісамі той пары, фотаздымкамі беларускіх літаратараў, каштоўнымі дакументамі і кнігамі Адама Міцкевіча, Генрыка Сянкевіча, Кандрата Рылеева, Івана Катляроўскага, Саламеі Нерыс і іншых асоб, лёс якіх непасрэдна быў звязаны з Навагрудчынай.

У 1970 годзе Уладзімір Урбановіч выдае сваю другую кнігу *Шляхамі паэтаў і герояў*. Гэта было дапоўненае выданне, дзе аўтар цікава расказваў пра школьны літаратурны гурток, пра музей, апісваў паходы вучняў па мясцінах, звязаных з жыццём і творчасцю пісьменнікаў і герояў беларускага народа, дзяліўся шматгадовым вопытам выкарыстання краязнаўчага матэрыялу на ўроках беларускай літаратуры. Калі першай кнігі наклад быў 2700 асобнікаў, то *Шляхамі паэтаў і герояў* — ажно 10 тысяч. І першая, і другая кнігі Урбановіча былі даволі папулярнымі, найперш сярод настаўнікаў. Іх раскуплялі імгненна. У беларускім друку з'явілася шэраг станоўчых рэцэнзій на іх. Пра кнігі настаўніка з Валеўкі пісалі не абы хто, а Аляксей Пяткевіч, Рыгор Шкраба, Янка Саламевіч, Уладзімір Калеснік, Вера Ляшук, Сцяпан Александровіч і многія іншыя вядомыя асобы. Напрыклад, Сцяпан Александровіч у часопісе „Полымя" ў ліпені 1971 года паведамляў: „Самае цікавае і патрэбнае ў кнізе *Шляхамі паэтаў і герояў* — гэта той багаты фактычны матэрыял, які могуць шырока выкарыстоўваць настаўнікі Беларусі і ў першую чаргу Гродзеншчыны".

Але гэтыя добрыя і карысныя кнігі прынеслі Уладзіміру Урбановічу і шмат клопатаў. У пісьме да свайго лепшага сябра і былога калегі па Валеўскай сярэдняй школе, а пазней — заснавальніка і дырэктара Дзятлаўскага гісторыка-краязнаўчага музея, заслужанага настаўніка Беларусі Міхася Петрыкевіча (1913-1999), які апошнія гады жыцця жыў у Вільні, пісаў, што яго абвінавачваюць у нацыяналізме і не раз выклікалі ў КДБ. У адказ Міхась Петрыкевіч 27 красавіка 1987 года пісаў:

„[...] Чытаў твае кніжкі, маю іх з сабою цяпер і магу смела сказаць, што ніякага нацыяналізму там няма. Ёсць пачуццё любові да роднага краю, да роднай культуры, традыцый, прыроды, пашаны да людзей

нашага краю. Дык хіба ж гэта дрэнна? Добра ведаю, што краязнаўства цяпер развіваецца, падтрымліваецца Міністэрствам асветы, культуры і другімі органамі ўлады. Гэта ярка відаць у Літоўскай рэспубліцы. Любоў да роднага краю дапамагае вырашыць важную дзяржаўную праблему — замацаванне кадраў, рабочых рук у сельскай гаспадарцы. Не менш важныя і другія аспекты краязнаўчай работы [...]. Не ведаю, праз якія акуляры тыя твае субяседнікі разглядалі твае кнігі. А можа яны і не чыталі, а хто-небудзь з зайздрасці даў ім адмоўную рэцэнзію. І гэта можа быць. Разумеецца, з гэтай закваскі, як кажуць, піва не зварыш, але нервы папсаваць можна. Спачуваю табе, ведаю, як цяжка ўсё гэта перажыць. Тут можна сказаць словамі Янкі Купалы: „Чаго вам хочацца, панове, які вас выклікаў прымус?..".

Сапраўды, пасля выхаду другой кнігі, Уладзіміру Урбановічу выдаць больш кніг да самай смерці так і не ўдалося. Хаця ён напісаў сотні артыкулаў, нарысаў, даследаванняў, рэцэнзій і апублікаваў у газетах і часопісах, навуковых і папулярных выданнях. Пісаў пра мясціны і лёсы пісьменнікаў, выкладанне беларускай літаратуры ў школе, арганізацыю ў ёй навучальнага працэсу, пра друк Беларусі, беларускі фальклор, людзей культуры. З 1958 года Уладзімір Урбановіч чытаў лекцыі па методыцы літаратурнага краязнаўства на абласных і рэспубліканскіх курсах павышэння кваліфікацыі настаўнікаў. Ён быў сябрам рэспубліканскага журы па ацэнцы школьных падручнікаў, рэцэнзаваў падручнікі па беларускай літаратуры, з'яўляўся дэлегатам Устаноўчага з'езда Таварыства беларускай мовы. У аўтара гэтых радкоў, а таксама ў пляменніцы Уладзіміра Урбановіча, бо сваіх дзяцей ён не меў, захоўваецца шмат публікацый, артыкулаў, рукапісаў педагога і краязнаўцы з Навагрудчыны. А гэта даволі сур'ёзныя даследаванні, якія не састарэлі і сёння, а нават захоўваюць шмат гістарычных і літаратурных адкрыццяў. Гэта грунтоўныя даследаванні пра Адама Міцкевіча і Беларусь, у тым ліку і Навагрудчыну, пра старажытнае пісьменства і кнігадрукаванне на Навагрудчыне, пра Ігната Дамейку і сувязь Якуба Коласа і Янкі Купалы з Навагрудчынай і Лідчынай, пра Янку Нёманскага і Марылю Верашчаку, пра паўстанне 1863 года на Лідчыне і г.д. Назбіраецца дзясяткі артыкулаў-даследаванняў, якія сёння склалі б не адну дыхтоўную гісторыка-краязнаўчую і літаратуразнаўчую кнігу Уладзіміра Урбановіча, а таксама асобнае выданне пра Адама Міцкевіча, пра якога ён ведаў шмат.

Ёсць невялікая згадка пра Уладзіміра Урбановіча ў *Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі* (Мінск, 1987, т. 5, с. 364), дзе напісана, што ён з'яўляецца і аўтарам шэрагу артыкулаў па методыцы выкладання беларускай літаратуры, арганізацыі навучальнага працэсу,

спалучэння школьных і пазашкольных заняткаў. Артыкулы на тэму краязнаўства ў выкладанні беларускай літаратуры ў старэйшых класах, ролі краязнаўчага матэрыялу ў патрыятычным выхаванні вучняў, краязнаўства на службе ў настаўнікаў рускай і беларускай моў, эстэтычнага выхавання ў паходах па родным краі — і дзясяткі іншых распрацаваных настаўнікам-краязнаўцам Урбановічам работ таксама не састарэлі і сёння, бо іх смела можна прымяняць у школах, гімназіях і ліцэях.

У 1965 годзе Міністэрства адукацыі БССР зацвердзіла праграму настаўніка з Валеўкі, якая называлася „Праграма літаратурна-краязнаўчых гурткоў для васьмігадовых і сярэдніх школ і пазашкольных дзіцячых установў". Праўда, далёка не ўсё я пералічыў, што было ім зроблена, напісана, апублікавана і знаходзіцца ў рукапісах. Чалавек, жывучы ў глыбінцы, дзеля беларускай справы працаваў даволі сур'ёзна і актыўна. Да яго звярталіся па дапамогу і параду навукоўцы, выкладчыкі вышэйшых навучальных устаноў, педагогі, архівісты і літаратуразнаўцы з усёй Беларусі, а таксама з Літвы, Польшчы, Украіны. Уладзімір Урбановіч вёў вялікую перапіску, тысячы пісем ад вялікіх людзей, на жаль, згубіліся, але і шмат захавалася ў беларускіх архівах і музеях, у прыватных сховішчах. Уладзімір Урбановіч сябраваў амаль з усімі дзеячамі беларускай культуры і пісьменнікамі. У яго доме і ў школе ў Валеўцы шмат разоў пабывалі Максім Танк, Аляксей Пяткевіч, Уладзімір Караткевіч, Янка Брыль, Генадзь Каханоўскі, Уладзімір Калеснік, Ігар Лучанок, Аляксей Карпюк, Барыс Сачанка, Анатоль Вярцінскі, Анатоль Кудравец, Пятрусь Макаль, Фёдар Янкоўскі, Ян Скрыган, сваякі Якуба Коласа і Адама Міцкевіча і сотні іншых вядомых нам асоб. Ён заўсёды знаёміў гасцей з Валеўкай, школьным музеем і вядома ж адвозіў іх на Свіцязь, дзе частаваў, дзе вяліся шчырыя гутаркі пра Беларусь, родную мову і культуру...

Сам Уладзімір Урбановіч нарадзіўся 1 жніўня 1921 года ў вёсцы Пудзіна на Лідчыне ў сялянскай сям'і. У 1932 годзе скончыў пяць класаў і працаваў на гаспадарцы, займаўся самаадукацыяй. У 1938 годзе экстэрнам здаў экзамен за сямігодку і ў 1939 годзе паступіў у польскую Жыровіцкую сельскагаспадарчую гімназію Слонімскага павета. Пры „саветах" зноў здаваў экзамены за сем класаў і паступіў у Мінскі палітэхнікум. Падчас акупацыі скончыў настаўніцкія курсы ў Навагрудку, пасля якіх працаваў настаўнікам у пачатковых класах у Лідзе і ў вёсцы Біскупцы на Лідчыне. Пасля вайны завочна скончыў Лідскую педагагічную вучэльню і літаратурны факультэт Гродзенскага педагагічнага інстытута. А калі скончыў пядінстытут, то ўладкаваўся настаўнікам роднай мовы і літаратуры ў сярэднюю школу ў вёсцы Райца Карэліцкага раёна, а з 1959 года — працаваў у сярэдняй школе ў Валеўцы Навагрудскага раёна.

Уладзімір Урбановіч.

За сваю педагагічную і краязнаўчую дзейнасць Уладзімір Урбановіч быў узнагароджаны рознымі граматамі і дыпломамі, а таксама значком „Выдатнік народнай асветы”. Ён так пры жыцці і не атрымаў звання заслужаны работнік культуры ці заслужаны настаўнік Беларусі. І толькі пасля смерці (памёр 2 лютага 1999 года ў Валеўцы, дзе і пахаваны), яго пасмяротна занеслі ў Кнігу Славы Навагрудскага раёна.

Шчыра сябраваў з Уладзімірам Урбановічам прафесар Аляксей Пяткевіч з Гродна. Магчыма, Аляксей Пяткевіч — гэта адзіны сябра Урбановіча, які яшчэ жыве і сёлета адзначыў сваё 90-годдзе.

Аляксей Міхайлавіч вельмі быў у добрых адносінах з Уладзімірам Урбановічам. Ён часта гасціў у яго доме ў Валеўцы на Навагрудчыне, а Урбановіч, бываючы ў Гродне, ніколі не мінаў кватэры вядомага выкладчыка Гродзенскага педінстытута імя Янкі Купалы (цяпер універсітэта). Пазнаёміліся яны яшчэ ў далёкія 1950-я гады на адным з педагагічных курсаў. З таго часу сябравалі, дапамагалі адзін аднаму, ліставаліся. Нядаўна прафесар Пяткевіч перадаў мне пісьмы і паштоўкі Урбановіча са свайго хатняга архіву. „Я ўжо з імі нічога не змагу зрабіць, таму перадаю табе, можа дзе апублікуеш ці выкарыстаеш у сваіх артыкулах”, — сказаў Аляксей Міхайлавіч.

Пісьмы і паштоўкі Уладзіміра Урбановіча да Аляксея Пяткевіча вельмі цікавыя. У іх адлюстраваны той час і тыя адносіны да творчых людзей, калі гэтыя лісты пісаліся, а таксама паказаны вобраз чалавека, які да самай смерці любіў Беларусь і ўсё беларускае. На адной з паштовак Уладзімір Аляксандравіч зычыў Аляксею Пяткевічу „не адступаць з барыкад Адраджэння”. У лістах таксама — іншыя пажаданні, праблемы і радасці.

Лісты Уладзіміра Урбановіча да Аляксея Пяткевіча

16 лютага 1969 года

Добры дзень, Аляксей Міхайлавіч!

Даўно сабіраюся напісаць Вам, але заела работа. З пачатку навучальнага года толькі шэсць разоў перарабляў расклад і яшчэ прыйдзецца не адзін раз. Цяпер эпідэмія грыпы і зноў выбіла школу з нармальнай каляіны, да ўсяго гэтага неабходна прыплюсаваць юбілеі і звязаную з імі трату часу. Не жыццё, а бесперарыўны мітынг.

Восенню выкруціў нагу, тры тыдні ляжаў. У час хваробы пачаў упарадкаваць свой фальклор і пераканаўся, што ёсць вельмі добрыя матэрыялы. Толькі вясельнага абраду маю 80 песень і каля 30 старонак апісання рытуальнага абраду. Парайце мне, дзе можна было б надрукаваць гэты матэрыял, ці такія матэрыялы друкуюць у нас?

Працу над кніжкаю закончыў. Рукапіс ужо перачытаў рэдактар, выпраўляю стыль, мову. Клопат з аб'ёмам — я зрабіў на 12 аркушаў, а мне даюць толькі 10. Прапануюць альбо скарачаць, альбо адказацца ад картасхем і ілюстрацый. Ні адно, ні другое рабіць не хочацца.

Буду Вам вельмі ўдзячны, калі арганізуеце студэнтаў, каб напісалі ў выдавецтва просьбу аб перавыданні мае кнігі. Кажуць, што гэта зробіць станоўчы ўплыў як на тыраж, так і на аб'ём.

Чуў я, што Марыя Міхайлаўна[1] ізноў хварэе. Разумею, як многа ў Вас клопатаў і турбот. Шчыра жадаю хутчэй паправіцца.

Жадаю здароўя і поспехаў.

Уладзімір Урбановіч.

Валеўка, 29 сакавіка 1969 года

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Шчыра дзякую за пасылку з кнігамі, за пісьмо. Я ўжо быў падумаў, што Вы на мяне злуеце і ніколі нічога не напішаце. Прашу прабачэння.

Крыху пра кнігу. Перачытаў і адразу ж напісаў у раёнку. Добрая і патрэбная кніга, асабліва для настаўнікаў літаратуры і гісторыі. Мяне дзівіць адно. Пра Кастуся Каліноўскага[2] так многа пішуць у Маскве, Варшаве, Мінску, Вільнюсе, а нашы гродзенцы — так, мімаходзь. А між іншым можна зрабіць цікавае даследаванне пра дзейнасць К. Каліноўскага на Гродзеншчыне. Зразумела, што Вашым гісторыкам гэта нецікава. А чаму б не ўзяцца за гэта літаратарам?

Ваш артыкул добры, вядучы ў кнізе[3]. І мяне дзівіць, навошта Вам былі сааўтары. Вы ж маглі самі зрабіць усю кнігу, і зрабіць не горш за другіх. Што гэта — салідарнасць, дружба, творчае пабрацімства, залежнасць ад чыноў — не магу зразумець. Калі быць шчырым, — мяне многія артыкулы зусім не задаволілі. І пра Элізу Ажэшка[4], і пра Кастуся Каліноўскага, і пра Адама Міцкевіча[5] і пра іншых можна было сказаць лепш і больш слоў пры аб'ёме ў 11 аркушаў. Між іншым, у Моніکі Варненскай[6] і іншых польскіх аўтараў больш сказана

[1] Марыя Міхайлаўна Пяткевіч (1930-2012) — жонка Аляксея Пяткевіча.
[2] Кастусь Каліноўскі (1838-1864) — адзін з кіраўнікоў паўстання 1863-1864 гадоў, палітычны дзеяч, публіцыст, паэт.
[3] Маецца на ўвазе артыкул „Сцежкамі роднага краю" Аляксея Пяткевіча, якім распачынаецца кніга „Наднёманскія былі" (Мінск, 1968).
[4] Эліза Ажэшка (1841-1910) — польская пісьменніца беларускага паходжання.
[5] Адам Міцкевіч (1798-1855) — польскі паэт беларускага паходжання.
[6] Моніка Варненская (1922-2010) — польская журналістка і пісьменніца.

пра нашых гродзенцаў, чым у „Наднёманскіх былях”[7]. Калі ўзровень артыкулаў прадыктаваны адрасам на шырокага чытача, то зусім не апраўдвае гэтага тыраж.

Даруйце за шчырасць, не гаварыце аб гэтым сваім калегам, хаця, што ім думка нейкага вясковага настаўніка.

Дзякую за пісьмо ў выдавецтва. Здаецца, усё добра. Выдавецтва дало 12 аркушаў. Кнігу адправілі на рэцэнзіраванне ў АН[8] БССР, чакаю вынікаў. У ліпені-жніўні абяцаюць аддаць у набор.

Выклікалі ў МА[9] БССР, прапануюць увайсці ў адзін з аўтарскіх калектываў па стварэнню падручнікаў па літаратуры для 8-10 класаў. Страшна. Ды і час, адкуль браць яго.

У апошнія паўтара года мне многа гадзяць — непрыемна, нахабна. Некалі гэта пагражала б турмою. Пры сустрэчы раскажу ўсё.

Шчыра жадаю добрага здароўя Марыі і Марыне[10] поспехаў. Да сустрэчы.

Вечна Ваш — Уладзімір Урбановіч.

11 мая 1971 года

Паважаны Аляксей Міхайлавіч!

Пісьмо ваша атрымаў. Мы згодны прыняць практыкантаў. Калі гэта будзе ў верасні-кастрычніку, зможам нават прадаставіць чалавекам чатыром школьную кватэру — пакой, пасцелі. Можна да нас прысланць і двух хімікаў, гісторыкаў.

Сёлета нам патрэбен настаўнік рускай мовы, пажадана, каб мог весці ў 6-8 класах нямецкую мову. Нагрузка: 20 гадзін, 2 класы, прыблізна 60 вучняў. Кватэра прыватная, мы плацім 5 руб. у месяц. Зразумела, што нам патрэбен добры настаўнік. Калі ёсць добры чалавек, то пасылайце. Мы ў РАНА[11] ўсё ўладзім.

Летам хачу без вучняў пайсці па купалаўскіх мясцінах і распрацаваць адпаведны маршрут.

Пры нагодзе, калі будзеце ў Навагрудку, абавязкова заязджайце з Марыяй і Марынай да нас. Нашы тэлефоны: 96-7-28, 96-7-47.

Са шчырым прывітаннем Уладзімір Урбановіч.

7 „Наднёманскія былі” — зборнік артыкулаў і нарысаў. Мінск, Выдавецтва „Беларусь”, 1968 г.

8 АН — Акадэмія навук.

9 МА — міністэрства адукацыі.

10 Марына Аляксееўна Загідуліна (1955) — дачка Аляксея Пяткевіча, беларускі мастацтвазнаўца.

11 РАНА — раённы аддзел народнай адукацыі.

4 красавіка 1972 года

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Работу над рэарганізацыяй музея канчаем. Застаўся неаформленым аддзел пра сучасную літаратурную Гродзеншчыну.

Мне патрэбна Ваша дапамога.

1. Мне патрэбны фатаграфіі ўсіх 10 членаў СП[12] БССР Гродзенскага аддзялення. Фатаграфіі павінен зрабіць Пераход — фотакарэспандэнт „Гродзенскай праўды". Сазваніцеся з ім і Вы. Я яму напісаў, ёсць і вусная дамоўленасць.
2. Дапамажыце нам дастаць аўтографы Дануты[13], Іпатавай[14], Дуксы[15] і Голуба[16] — адрасы іх нам не вядомы і напісаць асабіста не можам.
3. Не магу нідзе знайсці фатаграфію Дварчаніна[17], а яна нам проста неабходна, калі можаце, дапамажыце. Можна зняць на кальку.
4. Не маем таксама фатаграфій Явара[18], Сучка[19], Граніта[20] і Краўцова[21]. Напішыце нам гады жыцця Краўцова, крыху больш біяграфіі.
5. Прышліце адрас Ларысы Геніюш[22].

Музей адкрываць думаем 19 мая. Ідзе гутарка аб тым, што з нагоды 90-годдзя Якуба Коласа[23] нашай школе прысвоіць яго імя.

З сардэчным прывітаннем і надзеяй Уладзімір Урбановіч.

[12] СП — Саюз пісьменнікаў.

[13] Данута Бічэль (1938) — беларуская паэтка.

[14] Вольга Іпатава (1945) — беларуская пісьменніца.

[15] Мар'ян Дукса (1943-2019) — беларускі пісьменнік.

[16] Юрка Голуб (1947-2020) — беларускі паэт.

[17] Ігнат Дварчанін (1895-1937) — беларускі пісьменнік, доктар філасофіі, загінуў у сталінскіх лагерах.

[18] Міхась Явар (Міхаіл Карась, 1903-1933) — беларускі паэт і грамадскі актывіст.

[19] Алесь Сучок (Пятро Дабрыян, 1916-1993) — беларускі паэт і грамадскі дзеяч.

[20] Пятрусь Граніт (Іван Івашэвіч, 1909-1980) — беларускі паэт.

[21] Макар Краўцоў (Макар Касцевіч, 1891-1939) — беларускі паэт, публіцыст, грамадска-палітычны дзеяч.

[22] Ларыса Геніюш (1910-1983) — беларуская паэтка, дзяячка нацыянальнага руху.

[23] Якуб Колас (1882-1956) — класік беларускай літаратуры.

28 снежня 1972 года

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Няхай Новы год прынясе Вам і Марыі Міхайлаўне і Марыне ўсё добрае і прыгожае: здароўе, шчасце, радасць і новыя поспехі.

Вельмі рады за Марыю і яе артыкул у ЛіМе[24], часцей бы так.

Сардэчнае прывітанне Аляксею Карпюку[25]. У музеі мы паказалі яго крупным планам. І... загад з Гродзенскага абкама — зняць. Я, зразумела, не зрабіў гэтага, проста, забыўся. Вельмі хочацца сустрэцца, пагутарыць.

Усяго найлепшага ад нас усіх Уладзімір Урбановіч.

Валеўка, 29 снежня 1978 года

Дарагія Марыя Міхайлаўна і Аляксей Міхайлавіч!

Прашу прабачэння, што не паведаміў аб тым, што атрымаў Bergman[26]. Перачытаў з вялікай цікавасцю і карысцю. Вінават, што не адказаў на паштоўку. Не буду апраўдвацца — разумею, што гэта бестактна. Даруйце.

Шчыра віншуем Вас з наступаючым Новым годам... Каб ён быў бясхмарным і шчодрым ва ўсіх адносінах: на здароўе, радасць, творчыя поспехі і сапраўднае сяброўства, якога нам так часта не хапае.

Павіншуйце ад нас Марыну, калі ў яе ўсё добра, то мы шчыра цешымся і ад душы жадаем ёй шчасця.

Уладзімір Урбановіч.

Валеўка, 4 красавіка 1979 года

Добры дзень, дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Кнігу перачытаў два разы з вялікай цікавасцю і яшчэ з большай карысцю. Як многа мы яшчэ не ведаем пра вялікіх людзей.

Прашу прабачэння, што шлю яе з так вялікім спазненнем: чыталі і іншыя людзі, і ўсё спадзяваўся наведацца ў Гродна і перадаць асабіста. Але абставіны складваюцца так, што зрабіць гэтага хутка не змагу. Вясна, агароды, экзамены — так што не да раз’ездаў.

У мяне без асаблівых змен. Далейшае „прозебание”. Праўда, за год выступіў адзін раз у „Народном образовании”[27], у нейкім зборніку,

[24] Маецца на ўвазе беларускі тыднёвік „Літаратура і мастацтва”.

[25] Аляксей Карпюк (1920-1992) — беларускі пісьменнік і грамадскі дзеяч.

[26] Аляксандра Бергман (1906-2005) — беларускі і польскі гісторык. Маецца на ўвазе яе кніжка „Rzecz o Bronisławie Taraszkiewiczu”, выдадзеная ў Варшаве ў 1977 г.

[27] „Народное образование” — расійскі педагагічны часопіс.

які выпусціла нашае МА БССР і ездзіў на першую рэспубліканскую канферэнцыю па ахове прыроды ў Віцебск. Але ўсё гэта між іншым...

З кніг, калі ж лічыць адной, нічога цікавага не дастаў. А вось адна — гэта сапраўдны „белы крук”. Кніга царкоўная, старажытная. Друк у форме скарынінскага, застаўкі, арыгінальныя буквіцы. Сабраны ўсе малітвы на Октябрь месяц, на кожны дзень. Мяркую, што кніга надрукавана недзе на Гродзеншчыне, не пазней XVII стагоддзя. У графіцы няма імён Пятроўскай рэформы. Першых 16 старонак няма, але захаваўся апошні ліст з выпраўленымі памылкамі і недакладнасцямі тэкста. Цікава, што слова „царю” усюды выпраўлена на слова „император”.

Летам сабіраюся з’ездзіць да аднаго магістра багаслоўя і спадзяюся, што ён дапаможа ўсё выясніць. А, вось яшчэ што, дастаў 22 тамы энцыклапедыі Эфрона і Брокгаўза.

Часамі хвараю, а так усё ідзе па нахіленай, усё бліжэй і бліжэй да вечнага акіяну.

З сардэчным прывітаннем Уладзімір Урбановіч.

Валеўка, 24 снежня 1981 года

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Чамусьці на памяць усплылі словы Янкі Купалы[28]:

Адзін, адзін раз толькі ў год
Збірацца можам з ласкі року,
Каб год іржавы карагод
Зганяць з мінуўшчыны далёкай ...

Так і мы часам успамінаем знаёмых, жадаем ім дабра і шчасця. Але і гэта добра.

Вам, Вашай сям’і шчасця і радасці ад працы, ад дзяцей, ад унукаў, не ведаць адзіноты ў Новым 1982 годзе.

Шчыра Вашы Урбановічы.

Валеўка, 2 мая 1983 года

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Шчыра дзякую за Першамайскія пажаданні. Май — гэта вясна і радасць. Але ў маім жыцці яе ўсё менш і менш. З кожным годам мацней адчуваецца старасць, часта сэрца сваволіць, але, мабыць, самае страшнае, што за два гады пенсіённага часу не магу ўжыцца ў амплуа пенсіянера. Крыху працую. Паверце — не для грошай.

[28] Янка Купала (1882-1942) — класік беларускай літаратуры.

Часамі даходзяць да нас слухі пра Вашу ўстанову, пра рэформы, новых людзей, новыя патрабаванні. Ну, што ж, палякі кажуць: „Czas robi swoje”. Усё трэба перажыць. Ах, як многа прыходзіцца асвоіць новых рэформ, новых патрабаванняў, якія часта нічога не ўносяць у нашае жыццё.

Літаратурны музей ліквідавалі[29]. Гэта і пабудзіла мяне напісаць Вам. Праўда, сабіраюцца яго рэканструіраваць, аднавіць. У першым томе энцыклапедыі нататка будзе. Гэта, здаецца, і падсцёгвае наша новае начальства аднавіць экспазіцыю.

Вельмі буду ўдзячны Вам, калі напішаце мне, калі было створана Гродзенскае аддзяленне Саюза пісьменнікаў, хто ім кіраваў, быў членамі, як яно развівалася і г.д. Адным словам — яго гісторыю. Мне здаецца, што ўсё гэта будзе не лішнім у нашай экспазіцыі.

У мяне вельмі туманнае ўяўленне пра гісторыю Вашага аддзялення за апошнія гады: новыя члены, іх творы, перспектыўная моладзь. Буду вельмі ўдзячны за фатаграфіі, кнігі, аўтографы. Не ведаю, як лічыць Дуксу? Не маем ні адной кніжкі з аўтографам Д. Бічэль. Вельмі выгараў аўтограф Карпюка, ды і Вашая фатаграфія нам бы прыгадзілася. Як лічыць Бандарыну[30]? Мастацкі фонд БССР прапануе адкрыць маленькую карцінную галерэю, просіць толькі назваць мастакоў. Зразумела, нашых гродзенцаў. Калі можаце, падскажыце. Навагрудчан ведаю. Нічога не магу знайсці Хэлмінскага[31], які большую частку свайго жыцця пражыў у нас.

Вельмі прашу Вас, калі зможаце, дапамажыце нам.

Шчырае прывітанне Вам і Вашай сям’і шле У. А. Урбановіч.

18 красавіка 1986 года

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Пасылаю патрэбную Вам кнігу. Яна крыху пашкоджана часам, без канкрэтных выхадных дадзеных. Але асноўны змест не пашкоджаны.

У мяне асаблівых змен няма, калі не лічыць, што з кожным годам усё больш сваволіць сэрца. Працую, вяду 6 гадзін. Закончылі музей. Знешне ўсё больш пышна, больш красна, па зместу намнога бядней. У жніўні месяцы пашкодзіў левую нагу. Ляжаў каля месяца ў больніцы,

[29] Маецца на ўвазе школьны краязнаўчы музей Валеўскай сярэдняй школы Навагрудскага раёна.

[30] Зінаіда Бандарына (1909-1959) — беларуская пісьменніца.

[31] Ян Хэльмінскі (1851-1925) — мастак.

лячыўся ў Друскеніках. Але вынік не радуе. Хадзіць балюча. Буду кідаць работу.

Адносна Міцкевіча. Зрабіў некалькі раздзелаў:

Адкуль род А. Міцкевіча.

Бацькі паэта.

Калі і дзе нарадзіўся паэт.

Школьныя гады.

А. Міцкевіч і Марыля[32].

Сабраў многа матэрыялаў па тэме „Навагрудчына і беларускі фальклор у творчасці Адама Міцкевіча". Работу нікому не паказваў, хаця летам мінулага года сустракаўся з Янкам Брылём[33], Уладзімірам Калеснікам[34], Кастусём Цвіркам[35]. Не пісаў нікуды і пра выданне.

У школе адносіны з начальствам больш чым дрэнныя. Адзіная падтрымка — калектыў, хаця і за мяне, але адкрыта сказаць пра гэта не можа. З боку адміністрацыі паследуюць санкцыі як эканамічныя, так і іншага парадку. Прыходзіцца жыць „na marginesie", за жалезным занавесам. Што ж — усё трэба пераважыць.

Ганна[36] працуе. Ёй яшчэ засталося 6 год.

Сардэчнае прывітанне ў сіле.

Уладзімір Урбановіч.

Летцы, 9 снежня 1989 года

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Шчыра віншуем Вас усіх з наступаючымі Калядамі і Новым годам. Здароўя Вам, поспехаў, шчасця і радасці, мужнасці ў барацьбе за ўсё роднае, не адступаць з барыкад Адраджэння.

Каб усе Вы не ведалі нягод і гора, нядобрых людзей і слёз, каб край наш ізноў зазвінеў напевам родных песень.

Ад душы Ганна і Уладзімір Урбановічы.

Валеўка, 19 снежня 1991 года

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Шчыра Вам і Вашай сям'і жадаем правесці Каляды і весела сустрэць Новы год. Яшчэ больш рады за званне „прафесар". Ад душы віншуем

32 Маецца на ўвазе Марыля Верашчака (1799-1851) — каханая Адама Міцкевіча.

33 Янка Брыль (1917-2006) — народны пісьменнік Беларусі.

34 Уладзімір Калеснік (1922-1994) — беларускі літаратуразнавец і педагог.

35 Кастусь Цвірка (1934) — беларускі пісьменнік.

36 Ганна Урбановіч (1937-2009) — жонка Уладзіміра Урбановіча.

— Вы гэта заслужылі, не толькі шматгадовай працай, але і верай у перамогу беларускіх незалежных ідэалаў. Вам і Марыі, дзецям і ўнукам — здароўя, поспехаў, радасці і шчасця заўсёды, любячыя Вас, жадаюць Ганна і Уладзімір.

Валеўка, 17 снежня 1992 года

Дарагі Лёша, Аляксей Міхайлавіч!

У мяне не было так блізкага і дарагога чалавека, адданага таму, за што я і памру. Здароўя, шчасця, поспехаў Вам ад душы жадаюць Ганна і Уладзімір.

Валеўка, 20 снежня 1993 года

Дарагія Марыя і Аляксей!

Віншуем усю Вашу сям’ю з наступаючымі Калядамі і Новым годам. Шчыра жадаем добрага здароўя, творчых поспехаў, шчасця і радасці, каб у нашай хаце запанавала сапраўдная радасць і свабода, а ў Вашай хаце не ведалі ні гора, ні слёз, каб яна напоўнілася добрымі людзьмі і весялосцю ўнукаў і бесклапотным дабрабытам.

P.S. Фатаграфіі знайшоў у матэрыялах музея. Зрабіў іх А.Пераход[37] па маёй просьбе ў 1980 годзе.

Ганна і Уладзімір.

Валеўка, 20 красавіка 1994 года

Паважаны Дружа!

Ліст атрымаў, за што і дзякую. У маім захалусным жыцці — і гэта радасць..., што мяне яшчэ нехта помніць, што і я чалавек, хаця і пенсіянер.

Здаецца, асноўны матыў Вашага ліста быў у тым, што Саламон Маймон[38] нарадзіўся не ў Жуковым Барку, а ў Суковым Бары, і як доказ спасылка на саліднае ізраільскае энцыклапедычнае выданне. Кніга С. Маймона была напісана па-нямецку. Не ведаю, ці ёсць у гэтай мове наш гук „ж”, як ён фіксуецца нямецкай графікай? Жуковы Барок, сапраўды, недалёка Міра, але з 1939 года гэта ўжо Стаўбцоўскі раён Мінскай вобласці. І тут жа ў Нёман упадае рэчка Ячонка — усё гэта Саламон Маймон апісвае ў сваёй аўтабіяграфічнай кнізе. Гэту вёсачку і прыстань на Нёмане арэндавалі яго дзед, пазней бацька, а пасля Ул. Сыракомля[39]. Ды і логіка падказвае, што суковымі бываюць толькі адзінокія, палявыя

37 Аркадзь Пераход (1923-2009) — беларускі фотакарэспандэнт.

38 Саламон Маймон (1753-1800) — нямецкі філосаф яўрэйскага паходжання.

39 Уладзіслаў Сыракомля (Людвік Кандратовіч, 1823-1862) — беларускі і польскі пісьменнік.

сосны. Гэтае ж „ж" перайшло ў „с" з-за няўважлівасці перакладчыкаў і рэдактараў. А вёсачка, як некалі так і цяпер называецца Жуковым Барком. Між іншым, я там быў. Прашу не ставіць пытанне аб унясенні паправак у мой артыкул. Даю Вам магчымасць на той жыдоўска ... нейкай канферэнцыі ўнесці папраўку ў іх энцыклапедыю. Раіў бы звярнуць увагу і на творчасць Мендэле Мойхер-Сфорыма[40].

А цяпер крыху пра сябе. Я глыбока паражыў смерць Рамана Лецкі[41] і Генадзя Каханоўскага[42]. Яшчэ летам -93 Генадзь з супрацоўнікамі АН, СП і некалькімі мастакамі былі ў мяне, амаль дзень правялі на Свіцязі, купаліся, смяяліся, так сказаць, бесклапотна адпачывалі. І раптам — гэты страшны некралог. Гэта быў патрэбны чалавек, які хацеў і мог многа зрабіць для нашага народа, каб ён помніў сваё мінулае, каб ён пачаў называць сябе беларускім. Хай яму будзе пухам зямля, якую ён так любіў. Я яго не забуду.

А так настрой: „Паскудства, брат, і не пытайся". Гляджу на ўсё і бачу той жа камуністычны лад, бачу, як яны (камуністы) адзін аднаго абараняюць, падтрымліваюць матэрыяльна і ў выбарныя органы, як і некалі накіроўваюць каго хочуць. Да канца стагоддзя мы не збавімся ад гэтай пошасці, ды і іх адродкі яшчэ доўга будуць забруджваць наш побыт марксісцкім смуродам.

А я ўсё ляжу ў гэтым апошнім акопе, які абараняе беларускасць ад русіфікацыі і паланізацыі. Сардэчнае прывітанне Марыі, дачцы і Вам шле Урбановіч.

21 снежня 1998 года

Дарагі Аляксей Міхайлавіч!

Усёй Вашай сям'і ад усяго сэрца жадаем весела правесці Каляды і сустрэць Новы год. Як заўсёды — добрага здароўя, поспехаў і здзяйсненняў, радасці за дзяцей і ўнукаў. Каб Вашу хату абміналі хваробы і дрэнныя людзі, гора і слёзы, каб не зачохла вера, што загляне сонца і ў наша ваконца.

Я і Ганніная маці (94 гады) „дыхаем на ладан" — Ганна праветрывае хату.

Пра многае трэба сказаць, але я вельмі дрэнна ўжо бачу. Нават днём — патрэбна электрычнасць. Яшчэ раз шлем шчырыя пажаданні.

Ганна і Уладзімір.

40 Мендэле Мойхер-Сфорым (1836-1917) — яўрэйскі пісьменнік.
41 Раман Лецка (1912-1993) — беларускі калекцыянер, мастак, краязнавец.
42 Генадзь Каханоўскі (1936-1994) — беларускі гісторык, краязнавец, літаратуразнавец, фалькларыст.

Улада і грамадства БССР у 1929-1939 гг. у дакументах Сакрэтнага аддзела / Асобага сектара ЦК КП(б)Б, складальнік, аўтар прадмовы І. Раманава, Б.м.: Логвінаў, 2019, 1120 с.

У сучасным грамадстве і навуковым асяроддзі Беларусі можна сустрэць розныя ацэнкі савецкага мінулага — ад узнёслых да крайне негатыўных. На афіцыйным узроўні беларускія ўлады падкрэсліваюць пераемнасць БССР і Рэспублікі Беларусь і робяць акцэнт на станоўчых з'явах XX стагоддзя — мадэрнізацыі грамадства і эканомікі, перамозе ў Вялікай айчыннай вайне, сацыяльных дасягненнях і г.д. Гістарычная навука таксама прызнае гэтыя факты, але зазначае, што метады дасягнення „сацыялістычнага дабрабыту" былі далёкімі ад дэмакратычных. Пра гэта сведчыць вялікая колькасць навуковых прац, якія з'явіліся ў апошнія дзесяцігоддзі на постсавецкай прасторы. У іх закранаюцца розныя аспекты сацыялістычнай рэчаіснасці: паўсядзённае жыццё, асаблівасці функцыянавання інстытуту цэнзуры і прапаганды, узаемаадносіны ўлады і творчай інтэлігенцыі, успрыманне грамадствам сацыялістычных пераўтварэнняў і шмат іншага.

У Беларусі згаданыя праблемы таксама разглядаюцца спецыялістамі, але гаварыць пра бум публікацый, на жаль, не даводзіцца. І ў гэтай сітуацыі выдадзены Ірынай Раманавай зборнік дакументаў аб узаемаадносінах улады і грамадства БССР у 1929-1939 гг. уяўляецца значнай падзеяй у развіцці беларускай гістарычнай навукі. Яго матэрыялы дазваляюць прааналізаваць адзін са складаных перыядаў у гісторыі Беларусі, даюць магчымасць акрэсліць новыя і дэталізаваць ужо вядомыя навуковыя праблемы, паказаць разнастайнасць савецкай рэчаіснасці для розных катэгорый і груп насельніцтва.

Зборнік складаецца з прадмовы, шасці раздзелаў, спісу скарачэнняў, імяннога ўказальніка, зместу, у якім прадстаўлены пералік дакументаў у раздзелах. Усяго выданне змяшчае 803 дакументы з Сакрэтнага аддзела / Асобага сектара ЦК КП(б)Б за 1929-1939 гг., якія захоўваюцца ў фондзе 4-п (вопіс № 21) Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь.

У прадмове Ірына Раманава характарызуе гэты фонд і адзначае асаблівасці яго камплектавання, прадстаўляе дакументы, якія там захоўваюцца, і тыя з іх, што ўвайшлі ў выданне. Яна падкрэслівае, што некаторыя матэрыялы ўжо былі ўведзены ў навуковы зварот, але іх недастаткова, каб паказаць і ацаніць усю палітру падзей у БССР пад час „сталінскай рэвалюцыі зверху". У прадмове сцісла акрэсліваюцца навуковыя праблемы з адсылкай да дакументаў выдання, зазначаюцца

асаблівасці археаграфічнага апісання і метадалагічныя падыходы, выкарыстаныя пры падрыхтоўцы крыніц да публікацыі.

Канцэптуальна матэрыялы зборніка адлюстроўваюць таталітарны характар савецкай дзяржавы, пра што, праўда, І. Раманава ў прадмове не піша. Пра гэта сведчаць самі крыніцы. У гэтай сувязі хтосьці зверне ўвагу на тое, што ў выданні няма ці свядома апушчаны фрагменты дакументаў, дзе адлюстроўваецца паўсядзённая дзейнасць калгасаў, мала поспехаў і дасягненняў у справе пабудовы сацыялістычнага грамадства, а таму зробіць выснову аб перадузятасці складальніцы зборніка. Іншыя наадварот зробяць акцэнт на адмоўных баках савецкай рэчаіснасці і склаўшайся палітычнай сістэмы, бо дакументы даюць шмат прыкладаў і аргументаў на карысць тэзіса аб злачынным характары савецкай улады. Аднак пры ўважлівым чытанні і аналізе крыніц становіцца зразумелым, што І. Раманава перш за ўсё імкнулася паказаць шматграннасць і складанасць жыцця савецкага чалавека і грамадства ў цэлым.

Дакументы адлюстроўваюць разнастайныя пазіцыі як людзей з сістэмы, так і тых, хто быў па-за ёй, паказваюць уплыў адукацыйных, светапоглядных, культурных і іншых фактараў на ацэнку падзей з боку партыйных функцыянераў, фіксуюць рэакцыю розных слаёў насельніцтва на сітуацыю ў краіне, праліваюць святло на палітычную культуру ў цэлым. Яны дазваляюць прасачыць фарміраванне лініі партыі і змены ў ёй, рэакцыю розных сацыяльных груп на ключавыя падзеі ў БССР / СССР у 1929-1939 гг.

Ірына Раманава выдзеліла шэсць праблемных блокаў у дакументах Сакрэтнага Аддзела / Асобага аддзела ЦК КП(б)Б, якія прадставіла ў выданні наступным чынам: „Вёска: супрацьстаянне ўлады і сялянства”, „Горад: структурызацыя і рэгламентацыя жыцця гараджан”, „Нацыянальныя меншасці і ўлада”, „Рэлігія: вернікі і ўлада”, „Улада і культура”, „Рэпрэсіі: ад адрасных да масавых”.

Дакументы раздзела „Вёска: супрацьстаянне ўлады і сялянства” перш за ўсё адлюстроўваюць становішча сялян у краіне, эканамічныя, сацыяльныя, паўсядзённыя аспекты іх жыцця, гарызантальныя і вертыкальныя грамадскія сувязі, міжнацыянальныя адносіны, ступень успрымання прапагандысцкіх лозунгаў і бачанне рэальнай сітуацыі сялянамі. У апошнім выпадку звяртаюць на сябе ўвагу моцныя антысавецкія настроі ў вёсцы. Супраціўленне сялян сістэме мела розныя праявы: скаргі, падпалы, забойствы актывістаў, масавыя выхады з калгасаў, уцёкі ў горад, самавольныя перасяленні, кантрабанда, самазабойства і інш. Улады ў гэтых абставінах спалучалі прапагандысцкія і рэпрэсіўныя меры для падаўлення супраціву, выхавання новага

грамадства і савецкага чалавека. Дакументы адлюстроўваюць свядомасць чыноўнікаў розных узроўняў, якія замест выяўлення аб'ектыўных прычын праблем і цяжкасцей шукаюць суб'ектыўныя прычыны, вінаватых у недахопах і правалах, і адпаведна выкарыстоўваюць як адміністрацыйны, так і эканамічны ціск на сялян: забарону на пастаўку тавараў у мясцовасці, дзе не выканалі план нарыхтовак сельскагаспадарчай прадукцыі, спыненне кааператыўнага і дзяржаўнага гандлю, крэдытавання, высяленне пэўных груп грамадзян і інш. Матэрыялы зборніка сведчаць пра метадычную працу савецкай улады па вынішчэнні ў людзей пачуцця ўласніка.

У разглядаемы перыяд у беларускіх гарадах назіраліся сур'ёзныя эканамічныя і сацыяльныя праблемы, пра што сведчаць дакументы раздзела „Горад: структурызацыя і рэгламентацыя жыцця гараджан". Яны адлюстроўваюць ступень забяспечанасці гарадскога насельніцтва прадуктамі харчавання і прамысловымі таварамі, нормы іх размеркавання сярод розных катэгорый гараджан, міжнацыянальныя адносіны і рост антысеміцкіх настрояў і інш. Тут жа прадстаўлены матэрыялы, якія раскрываюць дзейнасць апарату прапаганды, у тым ліку ў справе арганізацыі стаханаўскага руху, барацьбы з „падпольнымі фашысцкімі арганізацыямі" і да т.п.

Трэці тэматычны блок зборніка прысвечаны нацыянальным меншасцям. Яго матэрыялы адлюстроўваюць асаблівасці становішча і жыцця яўрэяў, палякаў, латышоў, літоўцаў, немцаў, цыган у БССР. Заўважым, што некаторыя сюжэты, звязаныя з імі, сустракаюцца і ў іншых раздзелах кнігі, што дазваляе лепш зразумець сутнасць нацыянальный палітыкі беларускіх улад, напрыклад, у пытанні школьнай адукацыі на мовах нацыянальных меншасцей, ахарактарызаваць настроі насельніцтва, у тым ліку яго рэакцыю на правядзенне атэістычнай кампаніі, стварэнне калгасаў. Дакументы адлюстроўваюць барацьбу кіраўніцтва краіны і мясцовай адміністрацыі з беларускай мовай, беларускімі нацыянал-дэмакратамі, расійскім шавінізмам, прапольскімі контррэвалюцыйнымі і шпіёнскімі арганізацыямі і інш.

Праблема ўзаемаадносін грамадства і ўлады ў рэлігійным пытанні прадстаўлена як шматузроўневая. Дакументы дапамагаюць прааналізаваць рэлігійную палітыку савецкіх улад і рэакцыю на яе насельніцтва, ахарактарызаваць матэрыяльнае становішча святарства і высвятліць асаблівасці іх падаткаабкладання, зразумець ступень рэлігійнасці розных катэгорый насельніцтва. У зборніку прыводзяцца звесткі аб пратэстах супраць закрыцця храмаў, адмова веруючых прымаць удзел ва ўсесаюзным перапісе насельніцтва і інш.

У раздзеле „Улада і культура” асноўны матэрыял датычыцца рэпрэсій у дачыненні дзеячаў навукі і культуры. Гэта чысткі навуковых установ ад „сацыяльна чужых і варожых элементаў”, справа беларускіх нацдэмаў, знішчэнне згадак пра „ворагаў народа” ў літаратуры, фотаматэрыялах, фондах бібліятэк. Спецыялісты знойдуць у гэтай частцы зборніка звесткі аб матэрыяльным становішчы настаўнікаў, пісьменнікаў, навукоўцаў, характарыстыку сітуацыі ў навуковых і адукацыйных установах (Інстытут мовазнаўства і Інстытут гісторыі Беларускай акадэміі навук, Вышэйшы педагагічны інстытут, Горацкі сельскагаспадарчы інстытут, Польскі педагагічны тэхнікум і інш.), апісанне настрояў школьнікаў і студэнтаў і інш. Становішча нацыянальнай культуры ў сярэдзіне — другой палове 1930-х гг. адлюстроўвае аналіз Міхасём Лыньковым стану беларускай літаратурнай арганізацыі (1933), дакладная запіска Панцеляймона Панамарэнкі да Іосіфа Сталіна „Аб беларускай мове, літаратуры і пісьменніках” (1938) і іншыя дакументы.

Пратаколы допытаў, змест і мова лістоў у ЦК КП(б)Б са зняволення сведчаць аб паламаным сістэмай лёсе чалавека. У іх дзеячы навукі і культуры стараюцца апраўдацца, перакласці віну і адказнасць на сваіх калег, выратаваць сябе і сваіх блізкіх нават коштам невінаватых людзей.

Дадатковы крыніцазнаўчы аспект змешчаных у выданні лістоў — выкарыстанне мовы прапаганды і партыі (так званай „новамовы”) у аналізе цякучай сітуацыі ў навуковых, культурных, адукацыйных установах, спробах даказаць сваю невінаватасць ці падкрэсліць, што падчас зняволення адбылося перавыхаванне і пераасэнсаванне ранейшых учынкаў. На іх фоне зусім інакш выглядаюць лісты ў цэнтральныя і рэспубліканскія газеты. Іх аўтары звяртаюць увагу на тое, што рэальнае жыццё ў краіне істотным чынам адрозніваецца ад таго вобраза, які малюе прапаганда.

Завяршае выданне раздзел, прысвечаны рэпрэсіям. У ім прадстаўлены не толькі пратаколы допытаў і паказанні арыштаваных. Сабраныя І. Раманавай дакументы паказваюць ступень антысавецкіх настрояў у грамадстве, розныя формы рэпрэсій, нечалавечыя катаванні і выбіванне паказанняў, пошук як знешніх, так і ўнутраных ворагаў, атмасферу падазронасці, настроі ў грамадстве ў цэлым. Прадстаўлены тут матэрыял дапаўняе папярэднія тэматычныя блокі і робіць уяўленне пра жыццё ў БССР / СССР у 1930-я гады больш поўным.

Падсумоўваючы, зазначым, што дакументы зборніка адлюстроўваюць пераважна нізкі ўзровень адукацыі, прафесійнай падрыхтоўкі і маральных якасцей уладнай вертыкалі, сведчаць, што галоўным крытэрыем ацэнкі якасці чалавека выступала яго палітычная адданасць УКП(б) і яе вучэнню, а не прафесійны досвед ці высокія маральныя якасці. З крыніц

вынікае разуменне таго, што савецкі чалавек фактычна станавіўся закладнікам сістэмы і быў вымушаны шукаць ворагаў усюды, нават у бліжэйшым асяроддзі. Гэта было выклікана, з аднаго боку, патрабаваннямі зверху, а з другога — перагібамі, без якіх немагчыма было выканаць гэтыя патрабаванні. Пры гэтым, як вынікае з дакументаў, большасць партыйна-дзяржаўных дзеячаў была ідэйнай. Для такіх людзей пагрозы і запалохванні з'яўляліся найбольш дзейсным сродкам рэалізацыі высокіх лозунгаў пра пабудову светлай будучыні.

Аднак нават адданасць УКП(б) / КП(б)Б і дзяржаве не выратоўвала ў выпадках, калі сістэма шукала і „выкрывала" непасрэдных ці патэнцыйных ворагаў. Ад яе рэпрэсіўных жорнаў ніхто не мог уратавацца: ні партыйны функцыянер, ні супрацоўнік НКУС, ні просты чалавек. У таталітарным грамадстве чалавек быў толькі шрубкай, на якую да пэўнага часу не звярталі ўвагі. Такім чынам адбывалася фактычнае вынішчэнне высокіх маральных якасцей людзей, для якіх галоўнай мэтай станавілася выжыванне, нягледзячы ні на што, у страшных умовах. І тут у ход ішлі даносы, звальненні „класава чужых і антысавецкіх элементаў", іх высяленне, фактычнае давядзенне да самагубства (як па прычыне цкавання, так і па прычыне таго, што не было магчымасці пракарміць сям'ю), забойствы і інш. Дакументы паказваюць, што такая абстаноўка спрыяла фарміраванню і пашырэнню антысавецкіх настрояў у грамадстве. Аднак сам факт іх існавання не дазваляе патлумачыць і абгрунтаваць той вялікі маштаб рэпрэсій, з якім сутыкнуліся савецкія грамадзяне ў 1930-я гады.

Характарызуючы зборнік, зазначым, што прыведзеныя ў ім дакументы адлюстроўваюць і іншы аспект сацыялістычнай рэчаіснасці — уздзеянне прапаганды на свядомасць розных груп насельніцтва. Яно было настолькі моцным, што нават трапіўшы ў жорнавы рэпрэсій частка людзей працягвала верыць у добрага Сталіна і прызнаваць сваю „віну".

Высока ацэньваючы праведзеную І. Раманавай працу па выяўленні і навуковай апрацоўцы дакументаў, зазначым, што выданню відавочна не хапае біяграфічных даведак і навуковых каментарыяў да крыніц. Тым не менш, ужо зараз можна канстатаваць, што разглядаемы зборнік стаў важнай з'явай у беларускім крыніцазнаўстве і гістарыяграфіі. Выдадзеныя І. Раманавай дакументы несумненна падштурхнуць як беларускіх, так і замежных гісторыкаў да новых навуковых даследаванняў і аб'ектыўных высноў па гісторыі сацыялістычнага мінулага Беларусі.

Любоў Козік
(Гродна)

In memoriam

Уладзімір Ляхоўскі (1964-2021)

Вельмі сумна і крыўдна, калі заўчасна адыходзяць у Вечнасць людзі. Аднак асабліва балюча і цяжка на душы робіцца тады, калі нас пакідаюць таленавітыя і бязмежна адданыя сваёй справе асобы. Бясспрэчна, да ліку апошніх якраз належаў Уладзімір Ляхоўскі, сэрца Якога раптоўна перастала біцца 6 верасня 2021 года.

Уладзімір Ляхоўскі нарадзіўся 5 лютага 1964 года ў Менску. Продкі гісторыка мелі шляхецкае паходжанне і паходзілі з вёскі Прысынак на Уздзеншчыне. У 1930-я гады Яго бацькі сталі ахвярамі сталінскай калектывізацыі. Сям’я была дэпартавана ў Котлас на поўначы Расіі (Архангельская вобласць). Бацька будучага гісторыка падчас вайны быў мабілізаваны ў войска, але потым здолеў вярнуцца на радзіму і пасяліцца ў Менску, куды пазней прыехала таксама маці. Паводле слоў самога Уладзіміра, бацькі працяглы час хавалі перад дзецьмі сваё трагічнае мінулае, а праўда пра яе зрабіла на юнаку вялікае ўражанне, паўплываўшы на далейшы жыццёвы выбар. Даведаўшыся аб гэтым трагічным эпізодзе сямейнай гісторыі, Ён нават адмовіўся ўступаць у партыю, нягледзячы на тое, што перад гэтым адбыў гадавы кандыдацкі стаж. Як малады чалавек яшчэ напрыканцы 1980-х гадоў Ён далучыўся да беларускага адраджэнскага руху. Разам з гэтым прыйшло захапленне гісторыяй сваёй айчыны. У 1993 годзе Уладзімір Ляхоўскі завочна скончыў Гістарычны факультэт БДУ,

адну з найлепшых кузняў гістарычных кадраў у Беларусі. З 1993 года Ён працаваў рэдактарам выдавецтва „Беларуская Энцыклапедыя”, а з 1995 года быў супрацоўнікам часопіса „Спадчына”. З 1998 года з'яўляўся навуковым супрацоўнікам Інстытута гісторыі НАН Беларусі. Пачынаючы з 2002 года Ён спалучаў гэтую пасаду з працай у Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь. Пазней распачаў працу ў якасці дацэнта Факультэта міжнародных адносін БДУ. У гэты час напоўніцу разгарнуўся Яго навукова-даследчыцкі талент. Ён шмат друкаваўся на старонках айчынных і замежных навуковых перыядычных выданняў, у тым ліку „Спадчыны”, „Беларускага гістарычнага часопіса”, „Беларускіх гістарычных сшыткаў”, „Архэ” і іншых. 12 кастрычніка 2007 года ў Інстытуце гісторыі НАН Беларусі Уладзімір Ляхоўскі абараніў кандыдацкую дысертацыю па піянерскай тэме „Адукацыя на акупаваных Германіяй беларускіх землях у гады Першай сусветнай вайны (1915-1918)”. Руплівая праца не засталася незаўважанай у навуковых і культурных колах. Спадар Уладзімір быў адным з лаўрэатаў прэстыжнай польскай прэміі імя Льва Сапегі (2010), а ў 2013 годзе атрымаў ад Беларускага ПЭН-Цэнтра медаль Францішка Багушэвіча. Апрача таго, Ён з'яўляўся ганаровым сябрам Нацыянальнага гістарычнага музея Беларусі.

Кажучы пра Уладзіміра Ляхоўскага як пра навукоўца, неабходна падкрэсліць, што даследаванне гісторыі Бацькаўшчыны было для Яго не толькі творчай працай, але і жыццёвым прызначэннем. Мала які даследчык мог пахваліцца такімі грунтоўнымі ведамі і працавітасцю, як Ён. Яго навуковыя зацікаўленні ахаплівалі розныя перыяды і аспекты. Аднак перш за ўсё Ён даследаваў гісторыю беларускага нацыянальнага Адраджэння першай паловы XX стагоддзя. Па праве Яго можна лічыць летапісцам беларускага нацыянальна-вызвольнага руху. Спадар Уладзімір вядомы як аўтар шматлікіх піянерскіх прац, прысвечаных гісторыі Беларускай Народнай Рэспублікі, беларускага школьніцтва ў гады Першай сусветнай вайны і ў міжваенны перыяд, а таксама беларускага маладзёвага руху і незалежніцкай эміграцыі. Апрача таго апошнім часам Яго пяру належалі публікацыі па тэме нацыянальнай сімволікі. Найбольш вядомымі працамі даследчыка з'яўляюцца манаграфіі *Школьная адукацыя ў Беларусі падчас нямецкай акупацыі (1915-1918)* (Вільня — Беласток 2010) і *Ад гоманаўцаў да гайсакоў. Чыннасць беларускіх маладзёвых арганізацый у 2-й палове XIX — 1-й палове XX ст. (да 1939 г.)* (Беласток — Вільня 2012), а таксама падрыхтаваны супольна з іншымі навукоўцамі зборнік *Слуцкі збройны чын у дакумэнтах і ўспамінах* (Менск 2006). Аднак гэта толькі верхавіна айсберга навуковага даробку гісторыка, які складаецца з соцень

іншых не менш цікавых і змястоўных публікацый. Усе працы Нябожчыка адзначаюцца надзвычайнай навуковай навізной, глыбінёй аналізу і грунтоўнасцю. Без перабольшвання належыць адзначыць, што Яго публікацыі з'яўляюцца на вагу золата для сучаснай беларускай гістарычнай навукі. Гэта прызнавалі ўсе, нават тыя, хто не падзяляў Яго перакананняў і думак. Гісторык увёў у навуковы зварот безліч раней невядомых фактаў і крыніц. Дзякуючы даследчыку з нябыту вярнуліся імёны многіх дзеячаў беларускага нацыянальнага руху, якія раней былі няслушна забыты. Спадар Уладзімір быў сапраўдным увасабленнем даследчыцкай аб'ектыўнасці і шляхетнасці, а таксама паслядоўнасці ў сваіх навуковых поглядах. Нягледзячы на складаны час і вонкавыя абставіны, Ён непахісна працягваў быць адданым сваім каштоўнасцям як гісторык і грамадзянін.

З упэўненасцю можна сказаць, што Яго працы назаўсёды ўвайшлі ў канон беларускай гістарычнай навукі як абавязковыя для тых, хто будзе займацца даследаваннем беларускага нацыянальнага руху. Яны будуць своеасаблівым шляхаводам як для пачынаючых гісторыкаў, так і для тых, хто ўжо працяглы час даследуе беларускае адраджэнне. Як калісьці сам Аўтар, яны будуць творча натхняць іншых і дапамагаць ім у пошуках новых даследчыцкіх напрамкаў. Няма сумневу, што ў асобе Уладзіміра Ляхоўскага гістарычная навука страціла выдатнага навукоўца і гэту страту яшчэ доўга яна не здолее запоўніць.

Напрыканцы хачу дадаць, што Нябожчык быў не толькі выдатным даследчыкам, але таксама вельмі добрым, добразычлівым і адкрытым чалавекам. У маёй памяці Ён застанецца тым, хто заўжды дапамагаў карыснай парадай, ахвотна дзяліўся назапашаным досведам і ведамі. З'яўляўся прыкладам патрыятызму і любові да сваёй Бацькаўшчыны і яе мінулага. Ён валодаў чароўнай і вельмі рэдкай здольнасцю перадаваць сваю станоўчую энергію іншым. Кожная сустрэча і размова з Ім моцна натхняла і давала вялізны імпэт да творчай працы. Зараз з вялікай настальгіяй узгадваю нашы супольныя вандроўкі па архівах і шкадую, што многія планы і задумы так і застануцца нязздейсненымі. Я заўсёды буду вельмі ўдзячны лёсу за тое, што ён даў мне магчымасць асабіста быць знаёмым са спадаром Уладзімірам. Вечная памяць Табе, дарагі сябра і калега!

Юры Грыбоўскі

Księgarnie prowadzące ciągłą sprzedaż publikacji BTH

Białystok
AKCENT, ul. Rynek Kościuszki 17

Warszawa
Główna Księgarnia Naukowa im. B. Prusa, ul. Krakowskie Przedmieście 7
LIBER, ul. Krakowskie Przedmieście 24
LIBER, ul. Dobra 56/66 (gmach Biblioteki Uniwersyteckiej)

Poznań
Poznańska Księgarnia Naukowa „Kapitałka”, ul. Mielżyńskiego 27/29

Mińsk (Białoruś)
www.knihi.net; tel. 643 57 33; Кнігі поштай, 220 050 Мінск, п/с 333

Publikacje Białoruskiego Towarzystwa Historycznego

„Białoruskie Zeszyty Historyczne = Беларускі Гістарычны Зборнік", nr 1-50, Białystok 1994-2016 — red. J. Kalina (nr 1-4), E. Mironowicz (nr 5-50); **nr 1, 2, 3, 13 — sprzedane**; **nr 4-12, 14-53 cena 20 zł + koszt wysyłki**

Wiesław Choruży, *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981-1990*, red. E. Mironowicz, Białystok 1994, ss. 148, il. **sprzedana**

Irena Matus, *Wieś Strzelce-Dawidowicze w tradycji historycznej*, red. O. Łatyszonek, Białystok 1994, ss. 234, il. **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, red. A. Mironowicz, Białystok 1995, ss. 193, il. **sprzedana**

Oleg Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995, ss.273, il. **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944-1956, tom I: sierpień 1944 — grudzień 1946, część 1: sierpień 1944 — grudzień 1945, opr. S. Iwaniuk, Białystok 1996, ss. 256, **cena 15 zł + koszt wysyłki**; część 2: styczeń — grudzień 1946, Białystok 1998, ss. 233, **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Helena Głogowska, *Białoruś 1914-1929. Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996, ss. 238, il. **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1997, ss. 194, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997, ss. 71 **sprzedana**

Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych, oprac. A. Mironowicz, Białystok 1997, ss. 201 **sprzedana**

Pieršy zjezd biełarusaŭ svietu (8-10 lipienia 1993 h., h. Minsk). Materyjały i dakumienty, układalnik H. Surmač, Minsk, 1997, ss. 335, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, ss. 118 **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998, ss. 127 **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Parafia Ryboły*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1999, ss. 210, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Aniela Katkovič, Vieranika Katkovič-Klentak, *Uspaminy*, red. Ł. Hłahoŭskaja, V. Charužy, Biełastok 1999, ss. 142, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999, ss. 144 **sprzedana**

„Naš Radavod. Kniha 8. Biełarusy i palaki: dyjałoh narodaŭ i kultur. X-XX st.", redaktary: D. Karaŭ, A. Łatyšonak, Hrodna — Biełastok 1999 (2000), ss. 628 **sprzedana**

Eugeniusz Mironowicz, *Polityka narodowościowa PRL*, red. O. Łatyszonek, Białystok 2000, ss. 285 **sprzedana**

Irena Matus, *W Puchłach, Stawku, Trześciance. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, red. D. Wysocka, Białystok 2000, ss. 176, il. **sprzedana**

Małgorzata Moroz, *"Krynica". Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*, red. E. Mironowicz, Białystok 2001, ss. 230 **cena 20 zł + koszt wysyłki**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Pasynki i okolice*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2001, ss. 282, il. **sprzedana**

Marjan Pieciukievič, *Kara za słužbu narodu. Abrazki ssylnaha žyćcia*, Biełastok 2001, ss. 200, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Piotr Sierhijewicz 1900-1984. Ze zbiorów prywatnych, Gdańsk — Sopot — Gdynia 2002, ss. 24, katalog wystawy. **sprzedana**

Jan Tarasiewicz/Jan Tarasievič, *Pieśń miłości. Utwory na fortepian pod redakcją Ihara Ałoŭnikava* / *Piesnia kachannia. Tvory dla fartepijana pad redakcyjaj Ihara Ałoŭnikava,* Minsk — Biełastok 2002, ss. 132 **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003, ss. 214 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Mikoła Škialonak, *Biełaruś i susiedzi*, Biełastok 2003, ss. 300 **sprzedana**

Aniela Kotkowicz, Weronika Kotkowicz-Klentak, *Od Budsławia do GU-Łagu*, red. H. Głogowska, W. Choruży, Białystok 2003, ss. 140 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski*, Białystok 2004, ss. 158 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Cina Kłykoŭskaja, *Sajuz Biełaruskaj Moładzi. Viartańnie z zabyćcia*, Biełastok 2004, ss. 228 **sprzedana**

Marjan Pieciukievič (Marian Pieciukiewicz), *Listy. Listy (1956-1982)*, Biełastok 2005, ss. 156, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Szczyty. Dzieje wsi i parafii*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2005, ss. 434, **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, ss. 918 **sprzedana**

Viktor Stachwiuk, *Siva zozula*, Biłostuok 2006, ss. 196, il.
cena 15 zł + koszt wysyłki

Antoni Mironowicz, *Serafion Połchowski, władyka białoruski*, Białystok 2007, ss. 166 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Piotr Chomik, *Kupiatycka Ikona Matki Boskiej. Historia i literatura*, Białystok 2008, ss. 128 **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Anton Miranovič, *Pravasłaŭnaja Biełaruś*, Biełastok 2009, ss. 352 **sprzedana**

Wizytacje cerkwi unickich dekanatu nowodworskiego diecezji supraskiej, opr. P. Borowik i G. Ryżewski, Białystok 2009, ss. 184 **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Jazep Najdziuk, *Paznavajma historyju biełaruskaha narodu*, Biełastok — Inaurocłaŭ 2010, ss. 316 **cena 25 zł + koszt wysyłki**.

Siarhiej Dubinski, *Bibliohrafija pa archieolohii Biełarusi i sumiežnych krain (spadčyna archieołaha)*, Biełastok 2010, ss. 338 **sprzedana**

Urzędowe i gwarowe nazwy miejscowości Białostocczyzny, opr. M. Kondratiuk, Białystok 2011, ss. 372 **cena 40 zł + koszt wysyłki**

Łarysa Geniusz, *Ptaki bez* gniazd, Białystok 2012, ss. 331 + audiobook: Łarysa Hienijuš, *Ptuški biaz hniozdaŭ* (w języku białoruskim), **cały nakład został rozdany**

Danuta Kuczyńska, *Łuka nad Narwią. Pamięć jest skarbem bezcennym*, Białystok 2013, ss. 72, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Barbara Tomczuk, *Białoruskie Towarzystwo Historyczne. XX*, Białystok 2013, ss. 200; książkę można bezpłatnie otrzymać w siedzibie Białoruskiego Towarzystwa Historycznego w Białymstoku (ul. Proletariacka 11)

Historia Białorusinów Podlasia, red. S. Iwaniuk, O. Łatyszonek, Białystok 2016, **cena 50 zł + koszt wysyłki**

Michał Sierba*, Radziwiłłowskie dobra Orla (1585-1695),* red. O. Łatyszonek, Białystok 2017, **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Tomasz Błaszczak, *Białorusini w Republice Litewskiej,* red. O. Łatyszonek, Białystok 2017, **cena 35 zł + koszt wysyłki**

Tomasz Błaszczak, Iryna Matiash, Dorota Michaluk, *Iwan Kraskowski (1880–1955). W służbie Białorusi i Ukrainy,* Białystok 2019, **cena 35 zł + koszt wysyłki**

Publikacje, których Białoruskie Towarzystwo Historyczne było współwydawcą

Krystyna Mazur, Doroteusz Fionik, *Bielsk Podlaski — miasto pogranicza*, Białystok 2003, ss. 144 **sprzedana**

Oleg Łatyszonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów*, Białystok 2006, ss. 388 **sprzedana**

Eugeniusz Mironowicz, *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego*, Białystok 2007, ss. 296 **sprzedana**

Publikacje BTH można zamawiać drogą elektroniczną
kamunikat@kamunikat.org **albo** bzh@neostrada.pl
lub faksem: + 48 (85) 744 61 11

Падпіска на „Białoruskie Zeszyty Historyczne — Беларускі Гістарычны Зборнік”

кошт №№ 3 — 16 / 12 зл./ асобнік
№№ 17 —34 / 15 зл. асобнік
№ 35 і наступныя / 20 зл. — паўгадавая падпіска (1 нумар)
40 зл. — гадавая падпіска (2 нумары)

Вышэйпададзеную суму, у якую ўлічаны ўжо кошт пасылкі, трэба пералічыць на рахунак Беларускага Гістарычнага Таварыства: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Bank Pekao S.A. Oddział w Białymstoku, ul. Rynek Kościuszki 7, 15-950 Białystok
70 1240 5211 1111 0000 4930 2882

Адрас Беларускага Гістарычнага Таварыства

15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, Polska tel.: (+48) 85 744 61 11; e-mail: bzh@neostrada.pl
У Інтэрнэце пра выданьні Беларускага Гістарычнага Таварыства
http://kamunikat.org/bzh.html
http://bzh.kamunikat.org